

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ЯКОВЕНКО РОМАН ВАЛЕРІЙОВИЧ

УДК 331.101.262:331.522.4

**ВІДТВОРЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ В УМОВАХ
ТРАНСФОРМАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ**

08.00.01. - економічна теорія та історія економічної думки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Науковий керівник:

Чухно Анатолій Андрійович

доктор економічних наук, професор

академік НАН України

Київ – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ	13
1.1. Еволюція поглядів на економічну роль людини	13
1.2. Людський потенціал: сутність і структура	43
Висновки до першого розділу	68
РОЗДІЛ 2. СТАН ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	70
2.1. Освітній і професійно-технічний рівень працівників	71
2.2. Умови і тривалість життя населення	87
2.3. Соціально-культурні умови розвитку людини	106
Висновки до другого розділу	121
РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЗРОСТАННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ	123
3.1. Зміна структури економіки і зростання інтелектуалізації праці	124
3.2. Розвиток системи мотивації праці і поширення її творчого характеру	141
3.3. Зростання добробуту населення і забезпечення всебічного розвитку людини	158
Висновки до третього розділу	176
ВИСНОВКИ	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	181
ДОДАТКИ	204

ВСТУП

Актуальність теми. Однією із складних та визначальних проблем соціально-економічного прогресу є розвиток людини, зміна її місця і ролі у виробництві та суспільстві. Зростання продуктивних сил на основі науково-технічного прогресу зумовило суттєве підвищення продуктивності праці суспільного виробництва, ефективності економіки, що істотно змінило характер праці та умови життя. Наростання кількісних змін у складових життєдіяльності людини призвело до глибоких якісних зрушень. В індустріальну епоху панувало матеріальне виробництво, яке спрямовувалось на задоволення матеріальних потреб населення. Поряд із матеріальним виробництвом існувала сфера послуг, яка забезпечувала задоволення соціально-культурних потреб. Але, як ступінь її розвитку, так і вплив на життя людей був обмеженим, зокрема у розрізі якості задоволення цих потреб.

Науково-технічна революція другої половини ХХ ст. значно пришвидшила розвиток суспільного виробництва. Водночас з істотним зростанням його обсягів відбулась докорінна зміна його структури. Пануючого стану набула сфера послуг: освіта, наука, медичне обслуговування, культура, соціальне забезпечення, тобто галузі, які безпосередньо впливають на розвиток людини, зростання її освітнього, професійно-технічного і культурного рівнів, охорону здоров'я, умови і тривалість життя. Людина зі звичайного фактора виробництва поступово перетворюється у творчу силу, здібності і сили якої визначають розвиток економіки та суспільства.

Становлення нового інформаційного технологічного способу виробництва, інформації та знань як нового виробничого ресурсу, який, будучи формою реалізації та примноження розумового потенціалу людини, визначає утвердження інноваційного типу розвитку, інтелектуалізацію виробництва та праці. Нова техніка і технологія змінюють характер праці, поряд з продуктивними якостями зумовлюють дедалі ширший розвиток і використання громадянських, соціальних та духовних якостей людини. Інтелектуалізація виробництва не лише передбачає

високий освітньо-кваліфікаційний та культурний рівень працівників, але й докорінно змінює їх становище у виробництві та суспільстві.

Глобальний і глибинний характер змін у розвитку людини, зростаючий вплив людини на економіку та суспільне життя зумовили те, що ООН починаючи з 1990 року розраховує індекс розвитку людського потенціалу (або індекс людського розвитку, ІЛР) різних країн світу, який є передумовою розробки та впровадження державної соціально-економічної політики. Ще донедавна він обраховувався на основі таких показників: середня тривалість життя, рівень освіти та дохід на одну особу.

В сучасних умовах, цей індекс є важливим орієнтиром у розвитку кожної країни, але досвід його застосування засвідчив, що він, на сьогодні, не враховує громадського та соціально-культурного розвитку суспільства. Тому ООН періодично, поряд із вказаними показниками, досліджує інші аспекти життєдіяльності людини (соціально-політична активність, рівень розвитку демократії тощо). Звіт з розвитку людського потенціалу 2010 року включає новий показник вимірювання гендерної нерівності, який бере до уваги рівень материнської смертності та присутність жінок у парламенті. Також у Звіті введений багатовимірний показник бідності, який оцінює бідність не лише з огляду на рівень прибутків, а й враховує численні фактори на рівні домашніх господарств – від основних життєвих стандартів – доступу до шкільної освіти, чистої води і медичної допомоги. З огляду на методологічні уточнення в обрахуванні формули ІЛР, рейтинг країн 2010 року несумісний з рейтингами у попередніх Звітах.

Відтак, поняття „людський потенціал” відкриває широкі можливості для розкриття змін, що відбуваються у розвитку людини, в її місці та ролі у виробництві й суспільстві.

Найвищої форми людський потенціал досяг у розвинутих країнах, які перейшли на постіндустріальну стадію цивілізації. Водночас, більшість країн світу залишаються на індустріальній стадії, що знаходить прояв у відмінностях індексу людського розвитку. Це суттєво ускладнює процес формування

людського потенціалу, потребує як розвитку та удосконалення продуктивних якостей людини, так і зростання її інтелектуального, соціального та духовного рівнів, що обумовило актуальність теми дослідження та його структуру.

Стан наукової розробки проблеми. Поняття „людський потенціал” нове, воно породжено досягненнями у просуванні людства від „людини економічної” до „людини творчої”. Ще донедавна панувала „людина економічна”, це знаходило вираз у науковій розробці матеріальних інтересів, матеріальних потреб, товару „робоча сила” і його вартості, відтворенні робочої сили, трудового потенціалу тощо.

З перетворенням інформації і знань у якісно новий фактор виробництва інтелектуалізація праці не лише підносить освітній та професійний потенціал людини, а й змінює її місце і роль у виробництві та суспільстві. Поряд з економічними, продуктивними якостями людини істотно зростають її особисті та громадянські якості (соціальні, духовні, психологічні тощо). Володіння знаннями і вмінням їх реалізовувати у процесі виробництва змінює не лише становище людини у виробничому процесі, але й підносить її громадянську активність.

Поняття „людський потенціал” часто зустрічається у зарубіжній науковій та публіцистичній літературі, проте теоретико-методологічне обґрунтування цієї категорії стало можливим лише нещодавно, що об’єктивно викликано історичними передумовами і трансформаційними процесами у сучасній економіці. Фундаментальне підґрунтя дослідження зазначеної проблематики заклали такі вчені, як В. Автономов, Г. Беккер, Д. Белл, П. Друкер, С. Дятлов, К. Колін, В. Марцинкевич, Л. Нестеров, Ю. Нетесин, Д. Норт, Н. Римашевська, А. Сен, Е. Тоффлер, Л. Туроу, Махбуб уль Хак, Т. Шульц.

В Україні дослідження проблем людського потенціалу знайшли відображення у працях таких вчених-економістів, як Д. Богиня, М. Горожанкіна, О. Грішнова, С. Задорожна, А. Колот, Е. Лібанова, О. Новікова, О. Стефанишин, Л. Ткаченко, А. Чухно. Проте в наукових працях низка питань залишаються дискусійними, і такими, що потребують подальших досліджень. Це стосується, зокрема, сутності, структури та історичного місця поняття „людський потенціал”,

теоретико-методологічного обґрунтування еволюції праці людини та визначення передумов розширеного відтворення людського потенціалу, що і визначило теоретичне та практичне значення дисертації, логіку і послідовність викладення наукового матеріалу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до плану науково-дослідних робіт економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка як складову частину комплексної теми „Розвиток внутрішнього ринку України в умовах глобалізації: закономірності та протиріччя” № 06 БФ 040–01 (державний реєстраційний номер 0106U006542). Особистий внесок автора полягає у теоретичному обґрунтуванні сутності та структури людського потенціалу, дослідженні чинників та передумов його відтворення в умовах перехідних економічних процесів.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає в теоретико-методологічному обґрунтуванні розвитку людського потенціалу як нового ступеня у розвитку людини та її праці, змін якісних параметрів особистості в процесі розвитку економіки та суспільства, які характеризують трансформаційні процеси в економіці України.

Поставлена мета зумовила необхідність вирішення наступних **завдань**:

- дослідити еволюцію поглядів на розвиток людської праці та утворення нового поняття „людський потенціал”;
- визначити сутність поняття „людський потенціал”, його структуру та функції, співвідношення продуктивних якостей людини та підвищення інтелектуального, соціального і духовного рівнів людини, як необхідної умови зростання людського потенціалу;
- проаналізувати сучасний стан людського потенціалу України: наявний освітній і професійно-технічний рівень працівників, соціально-культурні умови розвитку людини, умови і тривалість життя населення;
- виявити особливості зростання інтелектуалізації праці, як чинника, що здійснює прямий безпосередній вплив на розширене кількісне та якісне

відтворення людського потенціалу;

- розкрити аспекти розвитку людського потенціалу через мотивацію праці у напрямі прагнення особистості до поширення частки творчості у загальній структурі праці;

- обґрунтувати заходи держави, підприємства, громади, домогосподарства та людини, що спрямовані на зростання добробуту населення і забезпечення розвитку особистості, та визначити їх роль у процесі відтворення людського потенціалу.

Об'єктом дослідження є система соціально-економічних відносин, які активно впливають на розвиток людини та її працю, визначають місце людини в економіці та суспільстві.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні, соціально-економічні та суспільно-історичні чинники становлення нового поняття „людський потенціал”, яке характеризує досягнення сучасної епохи в розвитку людини та в її праці.

Методи дослідження. Дослідження ґрунтується на використанні методів діалектичної філософії (підрозділ 1.2) та загальнонаукових методах пізнання: наукової абстракції (підрозділи 1.2, 2.2), системного аналізу (розділ 2, підрозділ 3.3), синтезу (підрозділи 3.2, 3.3), діалектики форми і змісту (підрозділи 1.2, 2.2), кількісних і якісних змін (підрозділи 3.1, 3.2), економічного моделювання (підрозділи 2.2, 3.1, 3.2). Для вирішення поставлених завдань застосовано принципи хронології, кумулятивного нагромадження та внутрішньої взаємодії досягнень різних наукових шкіл (підрозділ 1.1, частково підрозділи 2.1 та 3.1). У роботі також використано методи індукції (підрозділ 1.2) та дедукції (розділ 2), порівняння (розділ 2), метод діалектичної логіки в процесі побудови економічної політики на різних рівнях (підрозділ 3.3).

Інформаційною базою дослідження є дані інформаційних бюлетенів органів державної влади, міністерств і відомств, Державного комітету статистики України, Програми Розвитку ООН, науково-дослідних інститутів та інших пошукових установ і організацій, результати досліджень вітчизняних та

зарубіжних вчених; монографії; аналітичні матеріали наукових та науково-практичних конференцій і круглих столів, опубліковані у збірниках наукових праць та наукових журналах, розміщені у мережі Інтернет.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що на основі теоретико-методологічного аналізу розкрито сутність нового економічного поняття – „людського потенціалу” та його значення для розвитку економіки і суспільства. Основні результати, отримані в ході дослідження і які виносяться на захист, полягають у наступному:

вперше:

- визначено історичне місце поняття „людський потенціал”, як важливої віхи у переході від „людини економічної”, життя і діяльність якої визначались матеріальними потребами та інтересами, до „людини творчої”, коли поряд з матеріальними інтересами швидко зростають культурні, соціальні та духовні потреби особистості;

- доведено, що особливості формування та рівень розвитку людського потенціалу в Україні пов’язані з переважанням низькотехнологічного сировинного виробництва, відносно низькою продуктивністю праці, перебуванням значної частини населення за межею бідності, несприятливими умовами життя і праці значної частини працюючих. Якщо розвинуті країни, спираючись на потужний економічний, соціальний і культурний потенціал можуть зосередитись на розвитку та удосконаленні умов нарощування людського потенціалу, то Україна має поєднувати подолання техніко-технологічного відставання і низького рівня життя зі створенням умов для розвитку та збагачення людського потенціалу;

удосконалено:

- трактування змісту поняття „людський потенціал”, як такого, що характеризує якісні зміни у становищі і ролі людини не лише у виробництві, а й у суспільстві, інтелектуалізацію праці, поглиблення взаємодії економічного, соціального та духовного аспектів життєдіяльності людини. Поряд із продуктивними якостями людини, як фактору виробництва, зростаючу роль відіграють культурні, соціально-психологічні та духовні потенції людини;

- обґрунтування історичної перспективи розвитку людського потенціалу на основі перетворення інформації та знань у вирішальний фактор виробництва, поєднання в людині власника знань і власника вміння їх використовувати у виробничому процесі. Якщо в індустріальному суспільстві засоби виробництва є капіталом і використовуються, перш за все, для власного збагачення, то в інформаційному суспільстві поєднання в людині власника знань, як головного виробничого ресурсу, з умінням і навичками працівників використовувати їх у виробництві робить людину вільною, незалежною, рівноправною в економічному, соціальному і духовному житті суспільства;

набули подальший розвиток:

- формулювання пріоритетних напрямів відтворення людського потенціалу: поряд з відтворенням продуктивних якостей людини (здатності до праці, матеріального забезпечення, умов життя і т. і.) дедалі зростаючу роль відіграє відтворення нематеріальних факторів розвитку людини (культурних, соціально-психологічних та духовних), що зумовлено випереджаючим зростанням сфери послуг, тобто нематеріального виробництва, галузі якого безпосередньо служать розвитку людини, її розумових і фізичних здібностей;

- наукові підходи щодо зростання ролі людини, її продуктивних, економічних та інтелектуальних, соціальних і духовних, громадянських якостей, які розширюють обрії життєдіяльності людини, збагачують її форми. Все це визначає, що відтворення людського потенціалу виходить за вузькі межі вартості робочої сили, потребує дедалі ширшого та повнішого задоволення як матеріальних, так і нематеріальних потреб людини, що залежить від ступеню розвитку економіки та культури країни, від її місця на шляху прогресу цивілізації.

Практичне значення одержаних результатів полягає в систематизації та конкретизації чинників відтворення людського потенціалу. Отримані результати можуть бути використані в процесі розробки програм розвитку людини, підвищення ефективності використання трудових ресурсів, управління демографічними процесами, нарощування людського потенціалу як на рівні національної економіки, так і на рівні підприємства.

Окремі положення наукової роботи щодо застосування соціально-інфраструктурних чинників впливу на відтворення людського потенціалу були використані в процесі розробки регіональної програми підвищення рівня задоволення комунально-інфраструктурних потреб населення, яку було впроваджено Управлінням капітального будівництва Кіровоградської обласної державної адміністрації (довідка № 2/1207 від 20.10.2006 р.).

Науково-практичні висновки та рекомендації були використані в процесі планування та розробки програми „Моніторингу взаємодії демографічних явищ та економічних процесів в Київській області”, яку реалізовував Координаційний центр, асоціація ділового співробітництва з Секретаріатом Президента, Верховною Радою, Кабінетом Міністрів України, м. Київ (довідка № 11/03-07 від 27.03.2007 р.).

Наукові результати дисертаційної роботи також були використані в процесі розробки науково-дослідної теми „Удосконалення системи регулювання зовнішньоекономічної діяльності в Україні”, номер державної реєстрації 01050004863 та в процесі підготовки робочих програм з дисциплін „Основи економічної теорії”, „Макроекономіка”, „Міжнародні економічні відносини” в Українсько-американському гуманітарному інституті „Вісконсінський міжнародний університет (США в Україні)”, м. Київ (довідка № 12-04/07 від 12.04.2007 р.).

Пропозиції за результатами дослідження були використані в процесі розробки науково-дослідної теми „Трансформаційні аспекти регіональної економіки України” та складання робочої програми з дисципліни „Економічна політика” в Кіровоградському інституті регіонального управління та економіки (довідка № 1-07/181 від 6.11.2006 р.). Матеріали проведеної роботи були застосовані в процесі удосконалення робочої програми з навчальної дисципліни „Державне регулювання економіки” в Кіровоградському національному технічному університеті (довідка № 21-50/14-2023 від 6.11.2006 р.). Аспекти наукового дослідження, що стосуються можливості впливу на демографічні процеси на мікрорівні та формування довгострокового людського капіталу

знайшли своє відображення в процесі розробки, впровадження та удосконалення довгострокової програми управління персоналом приватного підприємства „Пресінформ”, м. Кіровоград (свідоцтво про реєстрацію № 078545 від 12.11.1998 р.).

Матеріали роботи, присвячені регіональним чинникам відтворення людського потенціалу, були використані в процесі розробки програми регіонального розвитку міста Кіровограда виконавчим комітетом Кіровоградської міської ради (довідка № 136/4-26 від 5.03.2007 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є завершеною, одноосібно виконаною роботою, в якій викладено авторську концепцію становлення і розвитку людського потенціалу, який характеризує новий ступінь у зростанні людини та якісних змін у її праці. Наукові результати, висновки та рекомендації, що виносяться на захист, одержані автором самостійно.

Апробація результатів дисертації. Основні результати та висновки дисертаційної роботи доповідались на 18 наукових та науково-практичних міжнародних конференціях, зокрема: „Парадигма економічної теорії: суть та протиріччя” (17 березня 2005 р., м. Київ); „Динаміка наукових досліджень ‘2005’” (20–30 червня 2005 р., м. Дніпропетровськ); „Європейський вибір України: інноваційний розвиток” (23–26 червня 2005 р., м. Феодосія); „The science: theory and practice” (20 липня – 5 серпня 2005 р., Прага-Белгород-Дніпропетровськ); „Наука та інновації – ‘2005’” (17–31 жовтня 2005 р., м. Дніпропетровськ); „Інвестиційні стратегії підприємств України на міжнародних товарних та фінансових ринках” (3–4 лютого 2006 р., м. Дніпропетровськ); „Сучасні наукові дослідження – ‘2006’” (20–28 лютого 2006 р., м. Дніпропетровськ); „Шевченківська весна” (2–3 березня 2006 р., м. Київ); „Моделі та стратегії євроінтеграції України: економічний і правовий аспекти” (30 травня 2006 р., м. Київ); „Інвестиційні ресурси відтворювальних процесів в умовах глобалізації економіки” (29 червня – 2 липня 2006 р., м. Феодосія); „Актуальні проблеми ринкової економіки України” (29 вересня 2006 р., м. Київ); „Євроінтеграційна стратегія України: реалії та перспективи” (19–20 жовтня 2006 р., м. Київ); „Формування конкурентоспроможного страхового ринку України в умовах глобалізації”

(6–7 грудня 2006 р., м. Київ); „День науки – 2008” (17 квітня 2008 р., м. Кіровоград); „День науки – 2009” (16 квітня 2009 р., м. Кіровоград); „Kluczowe aspekty naukowej dzialalnosci – 2010” (7–15 січня 2010 р., м. Перемишль, Польща); „Moderní vymozenosti vedy – 2010” (27 лютого – 5 березня 2010 р., м. Прага, Чехія).

Публікації. Результати наукових досліджень висвітлені в 37 одноосібних наукових працях, загальним обсягом 14,03 д. а., з яких 23 статті – у наукових фахових виданнях (10,08 д. а.), 5 статей – в інших наукових виданнях (2,63 д. а.), 9 – за матеріалами конференцій і круглих столів (1,32 д. а.).

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Повний обсяг дисертації складає 212 сторінок. Основний зміст викладено на 180 сторінках комп’ютерного тексту, що містить 3 таблиці, 5 рисунків та формули. Робота має 8 додатків. Список використаних джерел включає 238 найменувань.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ

1.1. Еволюція поглядів на економічну роль людини

Роль і місце людини в економічних процесах завжди посідали чільне місце в структурі наукового пошуку. В різні роки із зростанням ролі людини в економічному житті та в процесі посилення комплексності підходу дослідження, категорії та концепції ролі людини приймали вигляд „робочої сили”, „трудових ресурсів”, „трудового потенціалу”, „людського фактору”, „людського капіталу” та „людського розвитку” [45, с.9]. Введення категорії людський потенціал обумовлене еволюцією процесу праці та ролі людини в економіці й суспільстві, трансформацією „людини економічної” в „людину творчу”.

Проаналізуємо різні підходи до проблеми відтворення людського потенціалу в історії розвитку економічної думки. Невід’ємність наукового пошуку від реального життя визначається наявним станом речей та практичною прикладною проблематикою, саме це й зумовлює певні відмінності стосовно сприйняття людини та усвідомлення її ролі в економічних процесах.

Економічна думка стародавнього світу формувалась в умовах наявного суспільного ладу, традицій, цінностей та відповідного світосприйняття. Так, на той час людство не сприймалося як єдине ціле, і поділялось на різні касти, зокрема, на вільних мешканців, які здійснювали різні економічні функції (родова знать, воїни, служителі культу, землероби, ремісники) та рабів. Розвиток різних форм рабства, таких як патріархальне (азіатське суспільство) та античне, визначав частку рабів у загальній структурі сфери зайнятості країни. При цьому, у більш прогресивному на сьогоднішній день античному суспільстві, кількість рабів відносно загальної чисельності населення була більшою, та сфера їх застосування

була майже необмеженою. Це можна вважати визнанням вже на той час примату ролі людської праці над матеріальним чинником виробництва та зародком поділу праці.

У той же час відбулось формування основних соціальних інститутів суспільства [81, с.38]: власності (в тому числі й на рабів), релігії (як зародка етики), сім'ї (як джерела відтворення населення та його виховання), держави (переважно як сукупності людей, що мешкають на певній території) тощо. Економічний механізм того часу являв собою сукупність традицій, звичаїв та житейських укладів і був позбавлений адекватного усвідомлення індивідуальних, групових та колективних потреб.

Ксенофонт (близько 430 – 355 рр. до н.е.) визначав *ойкономію* як мистецтво, науку збагачення та організації рабовласницького господарства, вбачаючи у рабстві природне та правомірне явище. Він сприймав рабів, як знаряддя праці, інтенсивність їх використання визначалась, на його думку, спроможністю до майбутньої праці. В той же час, підвищувати продуктивність праці рабів, на думку Ксенофонта, можна не лише шляхом покарання, а й через матеріальне та моральне заохочення.

Дискримінаційний підхід до аналізу економічної ролі людини, залежно від її походження, ускладнював теоретичну базу зазначеного напрямку наукової проблеми. Певною мірою, такий стан змінила поява Старого Заповіту, який визнавав недоторканність основних прав людини: на життя, власність, працю і відпочинок. Тора проголошує обов'язком кожного допомогу нужденним, вдовам, сиротам [81, с.46]. Зокрема, ця священна книга частково закладає етичні та правові передумови регулювання суспільних процесів.

Економічна думка середньовічної Індії приділяла увагу людині, як головному джерелу податкових надходжень, тому збільшення чисельності населення та продуктивності праці вважалось корисним з погляду державних інтересів.

Меркантилізм сформувався на фоні колонізаційних процесів, тобто часткового фізичного знищення та економічного поневолення іноземців. Один з

найвідоміших представників цього напрямку *Антуан Монкретьєн де Ваттевіль* (1575 – 1621) досліджував проблеми економічних відносин в умовах військових конфліктів, визначаючи при цьому економічні потреби населення як їх головне джерело, інструмент та об'єкт. Водночас він чітко поділяв представників людства на мешканців країни та іноземців, на його думку друга частина повинна мати набагато менше прав.

Таблиця 1.1

Чинники формування методології дослідження людського потенціалу

Суспільно-традиційні	Історико-еволюційні	Етичні	Економічні	Особистісні
Поділ суспільства на класи, касти, наявність рабів та суспільної нерівності; суспільний устрій, система управління суспільством (державою); ідеологія	Урахування досвіду минулого, в тому числі літописів, творів мистецтв, фольклору, надбань інших країн; розвиток науки і техніки; розвиток різноманітних інституцій	а) церковно-етичні, інколи вважають рабство природним явищем; б) морально-етичні, вважають людину головною цінністю	Обмеженість ресурсів, зокрема продуктів харчування, сировини для виготовлення знарядь праці, території мешкання	Суб'єктивні уподобання авторів творів, вчених, керівників суспільних груп, в тому числі політичних лідерів

Джерело: складено автором самостійно

Монкретьєн затверджує в побуті словосполучення „*політична економія*”, яке характеризує виробничі, торгові та нагромаджувальні процеси. На відміну від „*ойкономії*” Ксенофонта, термін „*економія*” сприймається як ощадливість, знання та відчуття міри використання ресурсів, в тому числі й людських. Так, поступово відбувається зміни парадигми, хоча на той час, їй ще далеко до сучасних традицій гуманізму.

Як видно з табл. 1.1 підходи щодо економічної ролі людини визначались низкою суперечливих факторів. Англійській економіст *Джеймс Стюарт* (1712 – 1780) визначав „*позитивний прибуток*”, на відміну від більшості його колег-меркантилістів, не як багатство створене в сфері обігу, а як наслідок зростання

продуктивних сил суспільства, продуктивності праці, що реалізується в обміні при здійсненні міжнародної торгівлі [81, с.130-131]. Людські здібності в цілому розглядалися меркантилістами як джерело нагромадження золота та дорогоцінних металів в структурі міжнародної торгівлі, визначаючи при цьому визначальну роль торговельного класу та його здібності у сфері торгівлі.

Класична політична економія приділяла увагу ролі людського потенціалу в різних аспектах. Її засновник *Вільям Петті* (1623 – 1687) фактично створив основи нової наукової дисципліни *економічної статистики*, в якій значну увагу приділяв аналізу демографічних показників. На відміну від меркантилістів, до складу національного багатства Англії він включав трудові навички і кваліфікацію робітників, тобто те, що ми сьогодні вважаємо складовими людського потенціалу.

Економічна школа *фізіократів* визнавала клас сільськогосподарських виробників єдиним продуктивним в структурі людського потенціалу, наближуючи таким чином людину до природи, і визнаючи необхідність дбайливого ставлення до неї.

Ірландія в середині XVII століття мала недостатню кількість населення, що ускладнювало утримання армії та сплату необхідного обсягу податків, які покривали б усі державні видатки. Така ситуація була зумовлена, зокрема, низьким рівнем народжуваності, що було проаналізовано Вільямом Петті. У праці „Трактат про податки і збори” (1662), він зазначав, що „хоча молоді та суєтні люди й одружуються, можливо, не лише для того, щоб передусім мати дітей...” [7, с.7]. „Рідке (*йдеться про обмежену кількість* – Р. Я.) населення – справжнє джерело бідності” [7, с.24]. Крім того, він стверджує таке: „Країна, що має 8 мільйонів мешканців, вдвічі багатша за країну, де на такій же території мешкає лише 4 мільйони” [7, с.24]. Такі твердження не можна сприймати без дуже багатьох застережень, зокрема щодо відповідності цього твердження об’єктивному економічному закону обмеженості ресурсів, специфіки території та багатьом суспільним чинникам.

Вільям Петті також писав, що „десятина збільшується на будь-якій території відповідно до збільшення праці даної країни, а праця зростає, або має зростати відповідно до зростання числа жителів” [7, с.63]. З цим можна погодитись лише якщо йдеться про цивілізоване суспільство, відсутність тіньової економіки та економічно активне населення.

Шляхом подолання проблеми недостатності чисельності населення, Петті називав переселення до території Ірландії англійців, визначаючи кількість населення, як головне джерело податкових надходжень. Отже, можливість недостатнього обсягу населення та відповідних здібностей до праці, на його думку, може бути подолана через заохочення зростання обсягів міграційного приросту. Гуманність підходу до подолання цієї проблеми полягає у тому, що він не вбачав можливості збільшення бюджетних надходжень через збільшення податкового тягаря. Також Петті реально дивився на неможливість прямого стимулювання збільшення народжуваності.

До державних витрат, що здійснюються за рахунок податкових надходжень, які забезпечує наявне населення, він відносив, у тому числі, витрати на школи та університети (що можна розглядати як витрати на формування людського потенціалу), утримання сиріт та немічних людей (витрати на його відтворення). Корисним спостереженням тут є наступне: обмежена кількість населення, а відповідно й обмежений обсяг їх здібностей, не може в достатньому обсязі фінансувати державні програми, в тому числі й соціальні, які можуть сприяти покращенню рівня життя і здійснювати вплив на відтворення людського потенціалу.

Недостатній обсяг людського потенціалу обмежує можливості повноцінного ефективного поділу праці і, як наслідок, збільшення багатства країни. Таку залежність дослідив *Адам Сміт* (1723 – 1790) у праці „Дослідження про природу і причини багатства народів” (1776). Зокрема, він писав: „Існують професії, навіть найпростіші, якими можна займатись лише у великому місті” [7, с.93]. В той же час у невеликих поселеннях поділ праці не може існувати і їх мешканцям навпаки доводиться виконувати багато виробничих функцій.

Враховуючи, що розмір міста визначається у першу чергу кількістю його населення, можна зазначити, що зростання чисельності населення сприятиме поділу та спеціалізації виробництва, а це визначатиме підвищення рівня суспільного добробуту та збільшить прибутки нації.

Невелика кількість населення є передумовою високої відсоткової ставки, що гальмує розвиток товарно-кредитних відносин. Крім того, зростання обсягів людського потенціалу призводить до зростання ринкової конкуренції, що може сприяти підвищенню рівня добробуту мешканців певних територій. Так, Сміт зазначав: „хоча прибуток на капітал, як в гуртовій, так і в роздрібній торгівлі зазвичай в столиці нижче, ніж у невеликих містах і торгових селах, однак крупні добутки часто виростають з невеликого підприємства столиці і майже ніколи – у невеликих містах і торгових селах” [7, с.176]. Тобто зростання чисельності населення спроможне збільшувати прибутки виробників і підвищувати конкуренцію серед позичальників, наслідком чого є зменшення відсоткової ставки.

За твердженням Сміта „розміри ринків окремих територій мають відповідати їх багатству та населенню” [7, с.95]. Це твердження пізніше призведе до появи демометрії – маркетингового дослідження демографічної місткості та структури ринку. Іншими наслідками цього дослідження є визначення обсягу людського потенціалу (виробників і споживачів у відповідності до їх економічних функцій та здібностей) в якості окремого нецінового чинника формування попиту і пропозиції. В якості заходу сприяння формуванню цінової та кількісної рівноваги на регіональному ринку можна застосовувати „сприяння збільшення чисельності населення регіону” [232, с.63].

Негативні тенденції скорочення народонаселення Шотландії XVIII ст. були викликані високою дитячою смертністю в бідних сім'ях та низьким рівнем плідності жінок в забезпечених сім'ях. Одним зі шляхів подолання зазначеної кризи А. Сміт називав підвищення заробітної плати як способу забезпечення умов для існування. Він стверджував, що заробітна плата має бути достатньою для утримання двох дітей, а враховуючи, що в той час половина дітей гинула до

досягнення повноліття, „сім'я найбідніших робітників має намагатись виростити якнайменше чотирьох дітей, щоб двоє з них досягли повноліття” [7, с.137].

Сміт провів власне демографічне спостереження, дослідивши, що „безпліддя, що є дуже поширеним серед світських жінок, надто рідко можна зустріти серед жінок з низьких прошарків народу” [7, с.146]. Наприклад, голодуюча жінка з гірської Шотландії може мати більше 20 дітей, в той час як забезпечена може бути неспроможна народити і одну дитину, або бути фізично виснаженою після народження двох-трьох дітей. У той же час, він стверджував, що „роки дороговизни ... зазвичай бувають для простого люду роками хвороб та посиленої смертності...” [7, с.150]. Отже, тут ми бачимо залежність, що найвищий рівень народжуваності може існувати серед найменш забезпечених верств населення, однак саме вони є найуразливішими у випадках економічних негараздів. Таке формулювання є дуже корисним для сучасної України, в якій не існує повноцінного середнього класу та значна частина населення знаходиться за межею бідності.

Недостатність концентрації працівників в містах, тобто невідповідна система розселення унеможлиблює повноцінний захист робітниками своїх прав. Сміт дослідив, що „мешканці міста, будучи зібрані в одному місці, можуть легко домовлятися між собою і вступати в угоди” [7, с.188]. У такий спосіб створювались цехи, давній прообраз майбутніх профспілок. Отже, чим більшою є кількість мешканців певної території – тим ефективніше вони можуть захищати свої права, підвищувати рівень свого добробуту, створюючи таким чином передумови для відтворення власних здібностей.

Здійснювати вплив на зростання обсягів людського потенціалу можна за рахунок збільшення обсягів продуктів харчування. Сміт писав: „Чисельність населення тієї чи іншої країни пропорційна не тій кількості людей, яка може бути забезпечена ... одягом та житлом, а тій кількості, яку вона зможе прогодувати. Якщо є їжа, легко знайти необхідні одяг та житло” [7, с.223].

Шотландський вчений розробив концепцію „економічної людини”, яка користується в своїй діяльності особистими економічними інтересами і потребами

(які визначаються не лише фізіологічними чинниками, а й необхідністю спілкування, особистого розвитку тощо, проте перші є безумовно домінуючими) і визначив суспільство як сукупність егоїстів, зосереджених на нагромадженні особистого багатства. В той же час інтереси усіх представників суспільства можуть бути взаємоузгоджені через механізм „невидимої руки”. Розширене відтворення може здійснюватись через зростання особистого споживання, як за рахунок зростання добробуту населення – так і за рахунок його кількісного збільшення. Отже, спостерігається визначальна роль попиту над пропозицією в умовах ліберальної економіки.

Вчений відстоював необхідність зростання заробітної плати, вважаючи що суспільство не може бути щасливим, якщо його певна частка живе в злиднях.

Початок XIX століття та розвиток промисловості в Англії супроводжувався зростанням чисельності населення та підвищенням наукового економічного інтересу до цього питання. Це викликало зростання потреб у продукції сільського господарства, що призводило до зростання земельної ренти та її поділу залежно від рівня якості (родючості) землі. Таке спостереження знайшло відображення у науковому доробку видатного англійського економіста епохи промислової революції *Девіда Рікардо* (1772 – 1823). Він дослідив окремі засади взаємодії зростання обсягу людського потенціалу та економічних подій у своїй праці „Начала політичної економії та оподаткування”, що побачила світ у 1817 році. Рікардо досліджував взаємодію ренти з чисельністю населення, стверджуючи таке: „З кожним приростом населення, яке змусить країну застосовувати землю гіршої якості, щоб мати можливість збільшити свій запас їжі, буде зростати рента з усіх більш родючих земель” [7, с.434]. Тобто так він визначає зростання ціни землі у зв’язку зі зростанням народонаселення.

У той же час актуальною залишається проблема адекватності оплати праці потребам населення та її зв’язок із кількісними змінами людського потенціалу. Досліджуючи цей напрям, Рікардо зазначав: „природною ціною праці є та, що необхідна для того, щоб робітники мали можливість існувати та продовжувати свій рід без збільшення або зменшення їх числа” [7, с.449]. Він був упевнений у

саморегулюванні співвідношення заробітної плати і кількості робочої сили. На його думку, зростання оплати праці вище природного рівня стимулює до народжуваності і збільшення робітників, однак зростання кількості робітників повертає ціну праці до природного рівня.

Підкреслюючи, що під впливом руху народонаселення „ринкова” ціна праці має тенденцію до зближення із „природною” та утримання у жорстких межах прожиткового мінімуму, Д. Рікардо був переконаний, що рух заробітної плати має визначатися виключно ринковою конкуренцією, а не державним регулюванням, в тому числі прийняттям „законів про бідних” [80, с.244-245]. Цим він продовжує аналіз вирішальної ролі заробітної плати в процесі впливу на відтворення людського потенціалу, започаткований Смітом і розвинутий Мальтусом.

„У нових поселеннях, в яких вводяться ремесла і знання більш цивілізованих країн, капітал, вірогідно, має тенденцію до швидшого зростання, ніж розмноження людей. І якщо недобір не буде покритий припливом їх з більш населених країн, то ця тенденція буде суттєво підвищувати ціну праці” [7, с.452-453] – стверджує Рікардо. Так, він зазначає, що на неосвоєних територіях в умовах інтенсивного промислового розвитку може створюватись дефіцит робочої сили, який в умовах функціонування ринку праці, може підвищувати ціну робочої сили. В цьому сенсі, темпи народжуваності та міграційні процеси є чинником, що впливають на рівноважну ціну ринку робочої сили. Зростання ж ціни праці буде призводити до збільшення обсягу мігрантів, що врівноважить (зменшить) розміри оплати праці. Відмовляючись від державного регулювання у секторі соціального забезпечення, Рікардо продовжує розвивати принципи ринкової економіки досконалої конкуренції.

Такі твердження ми можемо сприймати як теоретико-методологічне підґрунтя актуальної на сьогоднішній день „концепції сталого розвитку”. Однак, Рікардо досліджував лише механічну робочу сили, залишаючи осторонь інтелектуальні, соціальні чи культурні здібності людини. Відставання країни в

економічному розвитку Рікардо пояснював обмеженістю освітнього рівня населення.

Проблема неконтрольованого збільшення чисельності населення призводить до кризи, що буде викликана недостатнім забезпеченням продуктами харчування. Таке твердження належить відомому англійському досліднику *Томасу Роберту Мальтусу* (1766 – 1834). Його найвидатніша праця „Дослідження про закон народонаселення...”, що вперше вийшла друком у 1798 році, розкриває концептуальні засади небезпеки зростання населення. Якщо А. Сміт у своєму дослідженні абстрагувався від зовнішніх, позаекономічних чинників, то Мальтус визнав, що останні значною мірою обумовлюють суспільне відтворення, впливають на ринкову рівновагу [83, с.96].

Однак, в той же час, досліджуваний нами вчений стверджував, що „...ми не знаємо жодної країни, в якій населення зростало б без перешкод” [8, с.11], а також „кількість народонаселення ... обмежується засобами для існування” [8, с.22], продовжуючи таким чином наукову думку А. Сміта.

Суттєвою проблемою відтворення людського потенціалу була і залишається проблема відповідності оплати праці первинним потребам населення, особливо в умовах, коли вона є єдиним джерелом доходу. Відмежовуючись від реального стану справ, Мальтус доволі суб’єктивно стверджував, що „...на зниження заробітної плати впливає зростання населення...” [8, с.36]. Заробітна плата завжди буде визначатись прожитковим мінімумом, якщо ж заробітна плата зростатиме вище цього рівня – це стимулюватиме зростання народжуваності – таким чином Мальтус вперше визначив можливість заохочення народжуваності через підвищення рівня оплати праці.

Мальтус сформулював *закон народонаселення: зростання населення відбувається в геометричній прогресії, тоді як засобів існування – в арифметичній*, і бідність є природним явищем, яке зумовлене дією цього закону. Враховуючи те, що в Україні на сучасному етапі має місце протилежна проблема, а саме – скорочення обсягів чисельності населення – ми можемо використовувати результати проведеного дослідження та спостереження в зворотному напрямку.

Тобто зростання заробітної плати, забезпечення населення продуктами харчування та скорочення рівня бідності – гіпотетично спроможні збільшувати чисельність населення, зокрема через скорочення рівня смертності та зростання народжуваності.

У структурі своїх досліджень Мальтус ігнорував проблеми механічного приросту населення (міграції), взаємозалежностей між фізіологічною плодючістю людей та реальними темпами зростання населення, збільшенням народжуваності та поліпшенням умов життя (сучасність практично доводить достовірність критики цих положень).

Подальший економічний розвиток Франції у XIX столітті викликав нові потреби у дослідженнях людських здібностей в економіці. Видатний економіст, лектор і публіцист *Жан Батист Сей* (1767 – 1832) започаткував аналіз категорії „людський капітал”, акцентуючи необхідність урахування здібностей та сил людини в процесі створення продукту. Продуктивність використання капіталу на виховання робітника Сей розглядав як об’єктивну потребу зростання обсягів пропозиції.

Стверджуючи, що пропозиція викликає адекватний її розмірам попит, вчений визначив діалектику взаємозв’язку створення та споживання людського потенціалу, формуючи, таким чином, теоретичні засади економіки пропозиції.

Завершувач класичної традиції в англійській політичній економії *Джон Стюарт Мілль* (1806 – 1973) розглядаючи природу і наслідки прогресивного розвитку зробив наступні висновки стосовно ролі в них людського потенціалу. Суспільство розвивається прогресивно за умов: зростання влади людини над природою, зміцнення безпеки особистості і власності, розвитку ділових здібностей основної частини людства, поширення і поглиблення кооперації тощо [81, с.265]. Отже, економічне зростання може досягатись через прогресивні зміни людського потенціалу, такі як посилення взаємодії всередині економічно активного суспільства, посилення проникнення людини у природу, зростання та розвиток підприємницьких здібностей, спрямування прогресивних

надбань суспільства на збереження обсягу людського потенціалу через забезпечення безпеки безпосередньо йому та його добробуту.

Велике значення він приділяв питанням власності, відносячи їх до проблем відтворення людського потенціалу. Він писав „головною метою устремлінь за нинішнього стану людського розвитку є не знищення системи приватної власності, а її поліпшення і надання повного права кожному члену суспільства брати участь у вигодах, які вона приносить” [132, с.361].

Класична політична економія аналізувала економічну категорію „робоча сила”, що характеризувала участь людини в процесі простої фізичної праці, яка переважала на той час, із застосуванням найпростіших знарядь праці. Робоча сила є товаром, об’єктом купівлі-продажу, результати якого відчужуються від власника і водночас є вичерпним економічним ресурсом. Людський потенціал є властивістю людини, яка є необмеженою і спроможна до відтворення, зростання, часткового успадкування. Він не відчужується від людини і не зношується в процесі застосування його в процесі творчої та розумової діяльності.

Економічна школа соціалістичного напрямку використовуючи надбання минулого, виступала за вирівнювання прав громадян різних верств населення, заперечуючи принцип „природного ринкового порядку” розробленого представниками класичної політичної економії. Загальною рисою соціалістів було сприйняття суспільства як всемогутньої і всезнаючої істоти, вільної від людських недоліків і слабостей. Так, ними визначалась роль знання у забезпеченні особистої безпеки людей – а значить і в їх самовідтворенні.

Англійський представник утопічного соціалізму *Томас Мор* (1478 – 1531), праці якого носили швидше літературно-публіцистичний характер, у книзі „Утопія” побудував модель згідно з якою необхідними умовами розвитку країни є поєднання фізичної праці з розумовою, заняття наукою та мистецтвами, неможливість рабства, рівність чоловіків і жінок. Так, ідеальне суспільство, на його думку, це суспільство освічених людей та осіб, що займаються мистецтвом.

Корисним у цьому розрізі є аналіз наукових досягнень *Роберта Оуена* (1771 – 1858) та *Клода Анрі де Сен-Сімона* (1760 – 1825), які стверджували, що

рушійною силою розвитку є освічені люди [81, с.298; с.304], створюючи параметральні передумови еволюції теорії людського капіталу, як дотичної до поняття людського потенціалу.

Шарль Фур'є (1772 – 1837) підкреслював визначальну роль геніальної особистості у побудові нового суспільства, індивідуалізуючи людський чинник економічного розвитку суспільства. Найбільшим досягненням означеного напрямку є новаторське розуміння ролі людини та необхідності відтворення людського потенціалу.

Марксизм та соціал-демократичний напрям. Середина XIX століття в Західній Європі (зокрема у Франції та Німеччині) характеризувалась соціальною напругою, яка була зумовлена надмірною експлуатацією живої праці (одного з практичних проявів людського потенціалу) нагромадженням виробничим капіталом. Безправ'я робітників було виражене у малих розмірах заробітної плати, нерегульованості тривалості робочого часу, незадовільних умовах праці. Все це призводило до кількісних втрат людського потенціалу, ранньої втрати працездатності, виробничих захворювань, каліцтва і травматизму.

На це звертав увагу відомий німецький філософ, соціолог та економіст *Карл Маркс* (1818 – 1883). Перший том його фундаментальної праці „Капітал” вийшов друком у 1867 році та розкрив багато суперечностей економіко-демографічного розвитку суспільних процесів. За його твердженням: „Робоча сила існує тільки як здатність живого індивідуума. Тому існування останнього є передумова її збереження” [123, с.173]. Це твердження є дуже актуальним для сьогодення України в умовах дефіциту багатьох спеціальностей та скорочення чисельності населення.

К. Маркс, також писав: „Що ще могло б краще характеризувати капіталістичний спосіб виробництва, як ця необхідність нав'язати йому примусовим законом держави додержування найелементарніших правил гігієни і охорони здоров'я?” [123, с.482]. Тут, ми отримуємо обґрунтування необхідності втручання держави в систему виробничих відносин, зокрема через регулювання умов праці, яке буде спроможне поліпшувати виробничі умови, що призведе до

позитивізації стану людського потенціалу, який реалізується, у тому числі, в якості робочої сили.

Марксом також було сформульовано закон відносного перенаселення: „Створення відносного перенаселення невід’ємно від розвитку продуктивної сили праці та пришвидшується цим розвитком, що виражається у зменшені норми прибутку” [125, с.259]. Так він зазначав, що робітники своєю працею нагромаджуючи капітал, виготовляють засоби, що перетворюють їх на відносно надлишкове населення. Органічна будова капіталу, за Марксом складається з постійного капіталу, тобто засобів виробництва та змінного капіталу – робочої сили. Такий поділ можна вважати доцільним в умовах надмірного споживання робочої сили та обмеженого часу її використання, що визначається в тому числі, умовами праці, її інтенсивністю та умовами життя людини взагалі.

Людина в творах представників марксизму постає як основна продуктивна сила, соціально-класова істота, яка спроможна свідомо впливати на суспільне життя. Але одиничний людський фактор Маркс не розглядає, надаючи перевагу категорії суспільство.

Мислитель і соратник Маркса, видавець II-го та III-го томів „Капіталу” *Фрідріх Енгельс* (1820 – 1895), досліджував загальну теорію військової економіки, аналізуючи при цьому роль людського потенціалу. Сучасний соціал-демократ *Т. Майєр* розглядає проблеми відтворення людського потенціалу в контексті глобалізації та необхідності формування нового економічного порядку на основі демократичних основ [81, с.382].

Маркс та його прихильники, продовжуючи аналіз робочої сили, здійснювали аналіз людини, як фактору виробництва. Так, капіталіст експлуатує робітника і здійснює відтворення цього фактору (тобто визначає розмір оплати і тривалості робочого часу) враховуючи виключно потреби фізіологічного відтворення людини. При цьому вартість робочої сили визначається не рівнем її продуктивності, а набором мінімальних споживчих товарів, які забезпечують участь людини у виробництві, тобто безперервність процесу суспільного відтворення.

Історична школа виникла в Німеччині на початку XIX століття в умовах економічної відсталості від країн-сусідів та територіальної роздробленості. На відміну від представників попередніх наукових течій, історична школа починає замість категорії „суспільство” оперувати терміном „нація”, під яким розуміє сукупність мешканців певної території.

Видатний мислитель *Фрідріх Ліст* (1789 – 1846) визначав економічну категорію „нація” як середнє між індивідом і людським родом, але аналізуючи населення країни, що має свої ментально-особисті переваги та недоліки він ще не мав відповідної макроекономічної методології та інструментарію. В своїй фундаментальній праці „Національна система політичної економії” (1841 р.) він застосовує принцип „*промислового виховання нації*”, стверджуючи, що певні покоління мають жертвувати своїм добробутом заради розвитку і збереження нації у майбутньому, те саме стосується й нагромадження та розвитку виробничих потенцій людини.

Ліст заснував теорію національних продуктивних сил, підкресливши важливість нематеріальних чинників зростання національного багатства. На його думку, нація повинна мати однаково розвинуті продуктивні сили в усіх сферах економічних відносин. До продуктивних сил він відносить крім власне економічних установ суд присяжних, парламентський уряд, свободу думки, совісті, преси, контроль адміністрації [94, с.8].

На чільне місце вчений ставив формування людського потенціалу шляхом пізнання, засвоєння та примноження накопичених людством знань, ідей винаходів, відкриттів, навичок професійної діяльності тощо [81, с.382]. Отже історична школа включає до поняття людського потенціалу національні та ментальні особливості, що відображають потребу та механізм його відтворення.

Маржиналізм виник як напрям перегляду ідей класичної школи на новій мікроекономічній методології. Уникаючи питань об’єктивного ставлення до відтворення людських ресурсів, маржиналісти сконцентрували свою увагу на можливостях задоволення потреб особистості та аналізу оптимального стану споживача, який не дозволить погіршувати його здоров’я через надмірне

споживання та погіршення стану людського потенціалу. Однак, в процесі розробки адитивного способу обчислення загальної корисності австрійський економіст *Ейген фон Бем-Баверк* (1851 – 1919) в якості моделі використовував такі елементи, як продовження життя, збереження здоров'я та споживання різних товарів. Також в межах маржинальної течії здійснювався аналіз граничної продуктивності праці внаслідок переважно екстенсивного нагромадження певних економічних ресурсів, зокрема праці.

Неокласична економічна теорія приділяючи, на відміну від своїх попередників, більшу увагу проблемам економічного зростання, ставилася до проблем відтворення людини більш прагматично, ніж школа класиків. Так, видатний англійський економіст *Альфред Маршалл* (1842 – 1924) погоджувався з тим, що економічний добробут залежить від нагромадження капіталу та приросту населення так само, як і від розподілу ресурсів, визнаючи таким чином зростання людського потенціалу одним із чинників економічного зростання.

Досліджуючи графічно проблеми взаємодії попиту і пропозиції та встановлення рівноважної ціни, Маршалл визначив чинник вікового руху нормальної ціни. На його думку, він породжений поступовим зростанням знань населення і капіталу, зміною умов попиту і пропозиції від покоління до покоління. Цим вперше визначається роль фактора часу в процесі людського розвитку, зміні ринкової кон'юнктури, відтворенні людського потенціалу.

Також Маршалл, аналізуючи природу доходів, стверджував, що заробітна плата є винагородою за негативні емоції робітників, пов'язані із важкістю праці. Так визначаються емоційно-психологічні витрати людського потенціалу, нематеріальні чинники, що спроможні ускладнювати його відтворення. Вчений узалежнював пропозицію праці як від демографічних факторів, так і від суб'єктивних оцінок тягаря праці [81, с.490].

Видатний англійський економіст *Артур Сесіл Пігу* (1877 – 1959) ґрунтовно підвів проблеми економічного розвитку до проблем збереження довкілля та визначив їх роль у відтворенні людського потенціалу. В своєму творі „Економічна теорія добробуту” (перше видання побачило світ у 1912 році) він визначив

принципово нову економічну категорію, таку як *екстерналії*, або зовнішні ефекти. Поділяючи їх на позитивні та негативні, він до перших відносив вкладання коштів у лісопосадки, очищення викидів із заводських труб тощо. Тобто, він акцентував свою увагу на екологічних чинниках відтворення потенціалу людини та комфорту її життя. Така теорія перекликається з твердженням *Кеннета Боулдінга*, який стверджує, що все вироблене економікою – це сміття.

Американський дослідник в галузі економічної теорії *Джон Бейтс Кларк* (1847 – 1933) доводив потребу відокремлення в структурі економічного аналізу статичної та динамічної. На його думку основними чинниками, що характеризують статичну модель, є фіксовані обсяги капіталу, техніки, грошей та чисельності населення. Отже, вкотре доводиться необхідність збереження людського потенціалу.

Засновник теорії оптимуму італієць *Вільфредо Парето* (1848 – 1923) визначив закон, названий на його честь, який виражає залежність між величиною доходу і кількістю його отримувачів, ґрунтований на розподілі здібностей людей. Далі в структурі економічної думки триває деталізація структури людського потенціалу за якісними ознаками та визначається роль його кількості.

Аналізуючи проблеми перерозподілу, він наполягав на тому, що проблема зростання добробуту бідних класів є насамперед проблемою виробництва і збільшення багатства. А найкращий спосіб поліпшення становища бідних класів – це зробити так, щоб багатство зростало швидше ніж населення.

Неокласична школа робить крок уперед у пізнанні людини, як фактора виробництва, досліджує її поведінку в економічному житті, розкриває її мотиви. Але, за певного прогресу (урахуванні моральних та інтелектуальних чинників), неокласика обмежується „людиною економічною”.

Кейнсіанство. Економічна депресія 30-х років XX століття яка супроводжувалась в тому числі й кризою відтворення людського потенціалу, через падіння рівня його добробуту, зумовила появу нових напрямів наукового пошуку. Провідником нових методологічних підходів в економічній науці в той час став *Джон Мейнард Кейнс* (1883 – 1946). У своїй праці „Загальна теорія

зайнятості, відсотка і грошей” (1936), одним із 8 основних стимулів до створення заощаджень він називав: „забезпечити заощадження, оскільки вже тепер можна передбачити, що майбутнє співвідношення між доходами окремої людини чи її сім’ї та її (їх) потребами, буде відрізнятись від відношення, що склалось у цей час” [82, с.221]. Як приклад забезпечення таких потреб він наводив піклування про старість, надання членам сім’ї можливості отримання освіти чи утримання тих, хто неспроможний забезпечити своє існування. Зокрема, він зазначав можливість впливу на відтворення людського потенціалу в майбутньому (збільшення тривалості життя людей похилого віку, піклування про непрацездатних) через економічний механізм створення заощаджень сьогодні.

У системі регулювання ринку праці Кейнс зазначав, що той не може функціонувати в умовах досконалої конкуренції, і для досягнення повної зайнятості необхідно зменшувати реальну заробітну плату [11, с.351]. Він вважав доречним пожертву добробуту певної частки громадян для забезпечення більших обсягів зайнятості. Таке твердження свідчить про те, що Кейнс здебільшого переймався питаннями оптимізації економічних процесів на макrorівні (більшість вчених не випадково вважають його засновником макроекономіки), акцентуючи увагу на тому, що поліпшення макроекономічного стану підвищить суспільний добробут, як чинник, що забезпечить адекватне відтворення людського потенціалу.

Перу Кейнса також належить твердження про те, що значний вплив на споживання має рівень доходу, а відсоткова ставка не має. В той же час, на основі емпіричних досліджень, він визначив, що люди схильні збільшувати своє споживання зі зростанням доходу, але не тією самою мірою, якою зростає дохід [11, с.177]. Тобто багаті сім’ї заощаджують більшу частку свого доходу, ніж бідні.

У наведеній нижче таблиці, ми пропонуємо розглянути передумови та чинники формування нового економічного поняття „людський потенціал”.

Таблиця 1.2

Еволюція формування людського потенціалу в економічній теорії

Школа / напрям	Погляди на економічну роль людини	Погляди на продуктивність виробництва
1	2	3
Думка стародавнього світу (узагальнення)	Людство не є однорідною масою, воно поділяється на вільних і рабів, на касты і класи, своїх та чужинців. Праця, на відміну від війни, не є головним джерелом добробуту, і є властивістю лише нижчих верств населення	Розглядається необхідність раціонального використання рабів для виконання ними виробничих функцій. Форми відтворення: обережність використання рабів, їх придбання, завойовницька активність. Ефективність праці та виробництва не визначається як проблема
Меркантилізм	Визначає головною складовою людського потенціалу здатність до торговельної діяльності, як джерела накопичення багатства, провідним класом при цьому виступають торговці	Ефективність торгівлі визначається обсягами ввезення золота в країну і формується як власними мотивами торговців – так і політикою державного регулювання (протекціонізму)
Класична політична економія	Населення є головним джерелом сплати податків, робочої сили, базою для поділу праці та створення національного багатства, джерелом соціальної активності. Застосовує категорію „робоча сила”, вартість якої визначається потребами відтворення людини, як фізіологічної істоти. Економічна поведінка людини розглядається як розумна та раціональна. Досліджується модель „людини економічної”	Виробнича продуктивність розглядається у екстенсивному розрізі, „людина економічна” при цьому спроможна до самовідтворення через раціональну поведінку у напрямі задоволення особистих первинних потреб. Також розглядається збільшення заробітної плати, що здійснюється автоматично через механізм „невидимої руки”
Школа соціалістичного напрямку	Вперше визначальну роль у економічних процесах відведено знанням. Праця розглядається як ознака соціальної нерівності, і людина в процесі праці потребує соціального захисту	Досягається через поєднання фізичної праці з розумовою, заняття мистецтвом і наукою у вільний від праці час. Наводяться пропозиції щодо владнання протиріч між працею і капіталом, створення моделі справедливого суспільства

1	2	3
Історична школа	Використовує термін „нація” і зародки макроекономічного аналізу. Людський потенціал при цьому є результатом еволюції та передумовою майбутнього, включає в себе національні та ментальні особливості	Визначає довгострокову, перспективну продуктивність праці, яка може досягатись, в тому числі через жертвування певних поколінь своїм добробутом на користь наступників; велике значення надається неекономічним чинникам
Маржиналізм	Не розглядає людський потенціал як сукупну категорію, акцентує увагу на окремих його одиницях, зокрема виробниках і споживачах. Праця – при цьому одноманітний, незмінний і монотонний процес	Визначає граничні здібності людини в процесі виробництва, окрему увагу приділяє значенню обсягів та корисності споживання певних одиниць товарів
Неокласична теорія	Заперечує існування „людини економічної”, вводить до економічного аналізу моральні, інтелектуальні та екологічні чинники. Однак висновків щодо зростання продуктивних здібностей людини внаслідок їх застосування не робиться. Людський потенціал – динамічний чинник, суттєве значення в його структурі посідає накопичення знань	Економічне зростання залежить від нагромадження капіталу та приросту населення так само, як і від розподілу ресурсів. Застосовується динамічний підхід до аналізу продуктивності праці, який залежить, у тому числі, й від поступового зростання знань населення
Кейнсіанство	Індивідуальний чинник праці не аналізується, проте зазначається роль знань та досвіду в процесі суспільного виробництва. Повністю заперечується існування „людини економічної”	Сукупна продуктивність праці зростає внаслідок державного втручання у ринок праці, збільшення обсягу державного замовлення та державну інвестиційну політику
Інституціональний напрям	Включає до виробничих здібностей людини інстинкти, способи мислення, соціально-психологічні властивості. З’являється економічна категорія „людський капітал”, яка аналізує нові форми реалізації здібностей людини в процесі виробництва	Продуктивність праці залежить від освіти, змін у соціальній структурі населення. Паралельно застосовуються інтенсивний та екстенсивний підходи до економічного зростання. Визначальним чинником продуктивності праці стає інформація

1	2	3
Неоліберальна школа XX століття	До числа виробничих потенцій в обов'язковому порядку входять підприємницькі здібності та здатність до інновацій. Застосовує категорію „homo creativus” та продовжує аналіз людського капіталу. Мотиватором праці стає не рівень отримання доходів, а розширення кола можливостей людини	Аналізуються інтенсивні моделі економічного зростання, в яких дедалі зростаючу роль відіграє професійно-освітній рівень працівників. При цьому праця і науково-технологічний прогрес – є окремими чинниками, що здійснюють вплив на економічне зростання

Джерело: складено автором самостійно

Отже, збільшення особистих доходів, що може здійснюватись у тому числі й за рахунок державної політики доходів, спроможне збільшувати обсяги споживання, та сприяти нагромадженню заощаджень для повнішого задоволення потреб у майбутньому – тобто сприяти поточному та стратегічному розвитку людського потенціалу. Обсяги і структура споживання, як елементи, що задовольняють потреби населення, здійснюють безпосередній вплив на тенденції розвитку людського потенціалу, саме на цьому Кейнс акцентував найбільшу увагу в розрізі визначеної проблематики.

Основним положенням визначальної макроекономічної теорії є стимулювання сукупного попиту, як через збереження кількості „носіїв попиту” так і через застосування мультиплікативних заходів. До останнього Кейнс відносив в тому числі й збільшення обсягів державних витрат (закупівель). І хоча основну увагу він приділяв ним як способу кількаразового збільшення рівноважного обсягу національного виробництва, а не як засобу стабілізації соціального сектору, їх застосування та призначення з метою відтворення людського потенціалу є беззаперечним та доволі ефективним. Зокрема до них слід віднести: державні замовлення в сферах освіти, медицини, науки, охорони громадського порядку, оборони; витрати на відновлення, створення та розвиток соціальної інфраструктури; створення державного резерву з метою впливу на інфляційні процеси та обсяги ринкової пропозиції, а відповідно й ринкової рівноваги тощо.

Інституціональний напрям економічної теорії найповніше виражає проблеми та передумови формування й відтворення людського потенціалу, а враховуючи те, що сьогодні ми спостерігаємо активний розвиток неоінституціональних теорій в умовах швидких змін світового господарства, можна стверджувати, що цей напрям дослідження може бути суттєво доповнений у майбутньому.

Засновник соціально-психологічного (або технологічного) інституціоналізму, американець норвезького походження *Торстейн Бунде Веблен* (1857 – 1929) в системі економічних відносин приділяв важливе місце психологічним чинникам, зокрема природним інстинктам. Так, він виділяв інстинкт майстерності (схильність до ефективних дій, тобто прагнення досягнення максимального результату), інстинкт самозбереження та збереження роду (неекономічний чинник відтворення людського потенціалу); схильність до суперництва (конкуренція в соціальних процесах, зокрема щодо просування службовою драбиною та суспільного визнання); схильність до наслідування (йдеться як про позитивні так і негативні чинники відтворення людського потенціалу: шкідливі звички, генетичні хвороби тощо); схильність до порожньої цікавості (спроможність індивіда підвищувати рівень особистого знання, зокрема з приводу підвищення якості людського потенціалу).

Інституція, з точки зору Веблена, сама по собі є чинником, що характеризується рисами людського потенціалу. Вона є спільністю свідомості, певним способом мислення, притаманним відповідним групам людей, який обумовлений традиціями, звичаями, що формуються у процесі історичного розвитку, тобто те, що знаходить своє відображення в діяльності людини, морально-правових нормах її регулювання. Отже, відтворення людського потенціалу у найпростіший спосіб може бути здійснено шляхом еволюції та свідомої трансформації людиною соціально-психологічних інститутів.

Веблен увів до економічної теорії поняття *престижного споживання*, тлумачення якого зводиться до того, що людина далеко не завжди демонструє актом купівлі потребу в певному товарі [232, с.122]. Деякі придбання

здійснюються для демонстрації власної платоспроможності, багатства або приналежності до вищого прошарку суспільства. Також зазначений вчений визначив одну з економічних закономірностей поведінки споживача, яка отримала назву „*Парадоксу Веблена*”. Її сутність полягає у зростанні попиту на предмети розкошу під впливом цін, що зростають. Це явище стосується, перш за все, товарів, елітарність яких підкреслюється зростанням цін, і, таким чином, стає поштовхом для купівлі [232, с.122]. Такі тенденції стосуються не лише результатів товарного виробництва, а й сфери послуг: елітної освіти, нових способів оздоровлення та лікування тощо.

Зазначений парадокс витікає із загальної концепції престижного споживання, вводячи винятки в загальний закон попиту. При цьому акцентується увага на психологічній складовій людського потенціалу та необхідності урахування психологічних та інших неекономічних закономірностей в процесі побудови моделі ефективного відтворення людського потенціалу.

Представник шведської школи *Гуннар Мюрдаль* (1898 – 1987) розробив концепцію „*зачарованого кола бідності*”. Він визначив, що нестача коштів на найнеобхідніше, в межах національної економіки, ускладнює процеси освіти, а відтак і подальший економічний розвиток країни.

Лауреат Нобелівської премії з економіки (1971 р.) *Кузнець Саймон Сміт* (1901 – 1985) надав нове і поглиблене розуміння економічної і соціальної структури та процесу розвитку. Він увійшов в історію, зокрема, як творець теорії будівельних циклів, тобто коливань тривалістю 18-25 років, що пов'язані з періодичним оновленням житла і деяких виробничих споруд. Основне пояснення цього явища він вбачає у демографічних процесах [82, с.466]. На відміну від його попередників, у справі дослідження економічного зростання, Кузнець більшу увагу приділяє соціальному чиннику, тобто інтенсифікації розвитку за рахунок нематеріальних чинників.

Американський вчений *Елвін Тоффлер* (1928 р.н.) у своєму творі „Третя хвиля” (1980 р.) наводить характеристики другої хвилі розвитку цивілізації, яка, на його думку, сформувалась у другій половині XIX століття та має

індустріальний характер. До таких особливих рис він відносить: значне зростання чисельності населення, зростання споживання, рівня та якості життя, наявність основного соціального конфлікту між працею і капіталом. Третя хвиля, яка прямує до створення і розвитку постіндустріальної цивілізації, характеризується зниженням темпів зростання населення, а в окремих країнах і скороченням його обсягів, проте суттєво трансформує процес праці.

Розвиток *теорії інформаційного суспільства* продовжив серію інституціональних досліджень, визначаючи інформацію як головний чинник соціально-економічного руху. Австрієць, який пізніше жив та викладав у США *Фріц Махлуп* (1902 – 1983) виявив роль індустрії знань у формуванні людського капіталу і прискоренні соціально-економічного розвитку суспільства [82, с.506]. Формуючи загальновизнаний рецепт економічного розвитку сьогодення „від знання економіки – до економіки знань”, Махлуп поділяє індустрію знань на 5 секторів: освіту (найбільший сектор, що включає в себе й самоосвіту), систему науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, засоби інформації і комунікації (в тому числі друкарні, кіно, театр), інформаційні та контрольні машини і сигнальні системи, різноманітні консультативні служби і служби з обробки, звітності та передачі даних.

Видатний американський вчений *Даглас (Дуглас) Норт* (1920 р.н.) дотримувався концепції економічного імперіалізму, тобто тенденції „вторгнення” економіки в суміжні галузі гуманітарного знання. Особливого значення, увага до відтворення людського потенціалу набула в книзі „Економіка суспільних проблем” (1971), написаній ним спільно з *Р. Міллером*. Норт розглядає окремі проблеми суспільного життя як галузі економічного дослідження: економіка заборони абортів, економіка моральної проституції, економіка наркоманії, економіка запобігання злочинності, економіка медичного обслуговування, економіка ризику і страхування, економіка освіти тощо [82, с.561]. Всі зазначені галузі мають безпосереднє відношення до проблем людського розвитку.

Неоліберальна школа XX століття. Видатний економіст-теоретик *Йозеф Алоїз Шумпетер* (1883 – 1950) заснував неортодоксальну теорію, яка мала багато

спільних позицій з іншими школами наукової думки. Він визначає вирішальними чинниками розвитку інновації та соціальний прошарок підприємців. Цікаво, що шумпетерівський підприємець не переобтяжений інтелектом. Підприємницькі здібності, як специфічний економічний ресурс – найскладніший об'єкт відтворення та наукового пошуку на сьогоднішній день.

Розвиваючи ідеї Кейнса, американський вчений *Ірвінг Фішер* (1867 – 1947) розширив їх, зазначивши, що споживання залежить не лише від поточного, а й від очікуваного доходу впродовж всього життя, але лише для тих, хто має спроможність для отримання позики. Так досліджується роль фактору часу з урахуванням особистого планування споживання в періоди можливої втрати працездатності або зниження спроможності до неї.

Також Фішер був прихильником теорії „*всеосяжного капіталу*”, згідно з якою все, що приносить прибуток – є капіталом. Він відносив до капіталу людину, як фізичний предмет.

Модель споживання американського економіста італійського походження *Франко Модильяні* (1918 – 2003), спираючись на теорії Кейнса та Фішера, визначає можливість людей протягом свого життя перерозподіляти дохід із сприятливих на несприятливі періоди. Створена таким чином модель життєвого циклу визначає персональну відповідальність носія людського потенціалу, за рівень власного споживання, тривалість та якість життя.

Передумови промислової революції, зміни в характері та організації праці всередині ХХ ст., зумовили зростання ролі людського потенціалу у економічному зростанні. Американський економіст *Роберт Мертон Солоу* (1924 р.н.) визначив найповнішу модель економічного зростання (дослідивши перед цим моделі економічного зростання *Кобба-Дугласа* та *Джеймса Міда*), яка була розроблена у 1956 році, а у 1987 році він отримав за неї Нобелівську премію в галузі економіки.

У відповідності до розробленої моделі, на економічне зростання здійснюють вплив три фактори – праця (зростання населення), капітал та технологічний прогрес, причому праця і капітал – мають короткостроковий вплив на економічне зростання. Визначаючи працю, як елемент невід’ємний від

людського потенціалу, можна сказати, що повноцінне відтворення суб'єктивного чинника виробництва сприятиме економічному зростанню у короткостроковій перспективі та нагромадженню і розвитку знань, що призведе до стратегічних напрямів нарощування обсягів виробництва.

Видатний німецький вчений *Альфред Мюллер-Армак* (1901 – 1978) увів поняття „*соціальне ринкове господарство*”, наполягаючи на принципі соціального вирівнювання в процесі дії ринкового механізму. Так він вважав ефективним інструментом „*соціальної компенсації*” прогресивне оподаткування осіб з високими доходами та їх перерозподіл на користь малозабезпечених у вигляді бюджетних дотацій на утримання дітей, житлових субсидій, будівництво житла тощо [82, с.353]. Ефективними формами соціального вирівнювання він вважав соціальне страхування та формування соціальної інфраструктури.

Верстовим стовпом дослідження людського чинника в економіці стала *теорія людського капіталу*, в числі провідних дослідників якої слід назвати американців *Гаррі Стенлі Беккера* (1930 р.н.) і *Теодора Шульца* (1902 – 1988). Перший вчений більшу увагу приділяв питанням мікроекономічного розвитку капіталу, другий – питанням освітнього капіталу та проблемам розвитку країн, що розвиваються.

Лауреат Нобелівської премії, австрієць *Фрідріх фон Хайєк* (1899 – 1992) стверджував, що більше знань і багатства накопичується у ринковій, а не плановій економіці. Однак, ринковий порядок позбавлений морально-етичних норм, хоча й є результатом взаємодії людей. Так, відтворення людського потенціалу має здійснюватись з урахуванням, з одного боку, інстинктів та біологічної природи людини, а з іншого – моральних норм та інститутів, які передаються природним шляхом і є результатом еволюції людства.

Також він застосовував принцип недосконалого знання, тобто відсутності сконцентрованого обсягу знань, який розпорошений серед окремих індивідів і значна частка якого має формальний, інтуїтивний характер. На думку Хайєка, ринковий механізм спроможний найефективніше використовувати наявне знання. Так, людський потенціал визначається як інформаційний носій.

Англійський дослідник Сер Уільям Артур Льюїс (1915 – 1991) визначив мету розвитку як розширення вибору людини, вважаючи таким вибором збільшення доходу, і був переконаний, що економічне зростання призведе до ліквідації бідності. Він вважав, що жінки виграють від зростання навіть більшою мірою ніж чоловіки, оскільки жінка отримує нарешті можливість стати повноцінною людиною, знаходячи застосування своїм розумовим здібностям і талантам тією ж мірою, що й чоловіки [44, с.35].

Теорія споживання видатного економіста американського походження (батьки – вихідці з Західної України), засновника теорії *монетаризму* Мілтона Фрідмена (1912 – 2006) ґрунтується на припущенні, що динаміку доходу можна передбачити протягом усього життя людини [11, с.189]. Розроблена таким чином гіпотеза постійного доходу визначає, що обсяги та структура споживання залежатимуть від рівня постійного доходу, як середнього доходу протягом усього життя, в той час, як тимчасовий дохід є випадковим відхиленням доходу від його середнього рівня. У випадку зростання поточного доходу по відношенню до середнього – споживання збільшуватиметься і навпаки. Тут триває думка про залежність стану людського потенціалу від обсягів та режиму споживання.

Найвідоміший індійський дослідник в галузі економіки Амартія Кумар Сен (1933 р.н.) започаткував концепцію *розширення можливостей людини*. Згідно з цією концепцією, дохід має розглядатися не як кінцева мета, а як засіб розширення можливостей людини в таких принципово важливих галузях життєдіяльності, як здобуття освіти, професійний розвиток, зміцнення здоров'я, професійна та громадська діяльність [44, с.40].

Вітчизняна наукова школа. Однією з ключових особливостей трактування вітчизняними вченими питань економічної теорії була потреба забезпечення капіталістичного виробництва висококваліфікованою і професійною робочою силою, що зумовило підвищену увагу до проблем людського потенціалу та його відтворення.

Українська економічна думка мала своє ставлення до ідей соціалізму і певною мірою відрізнялась від російських поглядів, зокрема від петербурзької та

московської шкіл економічної теорії. Так, соціалізм у тлумаченні українських економістів є етичним, а не матеріалістичним, в його центрі стоїть не розвиток продуктивних сил (як у російській школі), а питання добробуту народних мас (які й виступають джерелом формування продуктивних сил), проблеми злиднів, здоров'я, соціального забезпечення та інших чинників відтворення людського потенціалу. Ці ідеї прямо чи опосередковано визначено в працях видатних економістів, які стояли на різних засадах економічної теорії, таких як *Г.К. Воблий*, *М.І. Туган-Барановський*, *Г.Ф. Симоненко*, *С.М. Булгаков*, *Є.Є. Слуцький*, *Д.І. Піхно*, *М.Х. Зібер*.

Діалектичне поєднання біологічного і соціального начал людини створює принципово нову концепцію значення та важливості діяльності людської особистості. Видатний український економіст *Михайло Іванович Туган-Барановський* (1865 – 1919) писав, що усяка людська особистість є верховною метою в собі, тому всі люди рівні, як носії святині людської особистості. Це й визначає верховний практичний інтерес, з точки зору якого може бути побудована єдина політична економія.

Концепціалізація загальногуманістичного підходу до визначення ролі людини в еволюції процесів, що відбуваються у всесвіті, та здатність людини не лише до механічного перетворення навколишнього середовища, знайшли своє відображення в роботах відомого українського філософа та кристалографа *Михайла Івановича Вернадського* (1863 – 1945). Він стверджував, що в процесі свого розвитку людське суспільство здатне перетворити біосферу (сферу біологічного життя) земної кулі на ноосферу (сферу людського розуму), яка буде спроможна впливати на перебіг геологічних явищ та більшості природних процесів. З його точки зору, це стане можливим внаслідок розвитку інформаційних мереж суспільства, розвитку світової економіки і науки та приборкання бідності.

Увагу економічним процесам приділяли не лише економісти–теоретики, а й відомі громадські діячі. Зокрема, український публіцист–полеміст *Іван Вишенський* (1545/50 – 20–ті роки XVII ст.) гостро виступав проти

кріпосництва, відстоюючи ідеї соціальної рівності. Цієї ж ідеї дотримувались більшість українських літераторів: *Т. Шевченко*, *Л. Українка*, *І. Франко* тощо.

Помітне місце у працях економістів-гуманістів України посів академік *Андрій (Генріх) Шторх* (1766 – 1835). За його визначенням, цивілізація – це створення таких благ, як здоров'я, освіта, вишуканий смак, добра мораль, релігійність, безпека і дозвілля.

Видатний український економіст *Григорій Матвійович Цехановський* (1833 – 1898) вказував на такі факти капіталістичного виробництва, як посилення залежності робітників від підприємця в епоху машинної індустрії, погіршення здоров'я робітників, занепад моральних устоїв [82, с.353].

Вчені Київського університету важливе місце в структурі своїх досліджень приділяли (і приділяють зараз) проблемам людського потенціалу. Так, в процесі визначення предмету політичної економії вони наголошували на виробничих відносинах між людьми, на їх зв'язку з об'єктивними економічними законами, необхідністю їх пізнання та використання у господарській практиці.

Сучасні вчені також не залишають поза увагою зазначену проблематику. За твердженням професора *І. Прибиткової*, «концепція, що пояснює тенденції розвитку населення, ґрунтується на тріаді „соціально-економічні умови – демографічна поведінка – інтенсивність демографічних процесів”» [158, с.4]. Тобто, на позитивізацію відтворення людського потенціалу спроможні здійснювати вплив підвищення рівня економічної активності, інвестиційна привабливість країни та адекватне управління системою бюджетних видатків на державному та місцевому рівнях.

Характерною тенденцією є високий відсоток смертності, що спостерігається на виробництві, прогресуючими також є показники травмування, каліцтва, професійних захворювань та ранньої втрати працездатності. Доречною у цьому напрямі є позиція професора *О. Грішиної*. Вона вводить деякі нові поняття, що характеризують рівень участі людини в організаційно-економічних відносинах. Наприклад: „Якість трудового життя – це систематизована сукупність показників, що характеризують умови праці в найширшому розумінні – умови

виробничого життя – і дають змогу врахувати міру реалізації інтересів і потреб працівника та використання його здібностей (інтелектуальних, творчих, моральних, організаторських, комунікаційних тощо)” [42, с.228-229]. Так, можна однозначно стверджувати, що безпека праці, рівень її оплати та створення умов для особистого і творчого розвитку робітників, є одним з найефективніших важелів повноцінного відтворення людського потенціалу.

Погоджується з цим і академік *А. Чухно*. Він пише: „відмітна риса людської цивілізації – це її гуманістична спрямованість. Адже людська праця є не лише головним фактором виробництва, а й розвитку людини, розкриття її розумових і фізичних здібностей” [204, с.55].

Зміна місця і ролі людини в процесі виробництва відбувається у відповідності до змін у науково-технічному прогресі. Трансформація процесу праці та його суспільного значення викликає еволюцію здатності людини до виробництва та самої людини, виводячи її з безпосереднього процесу праці, збільшуючи обсяг вільного від праці часу, але підвищуючи кваліфікаційно-освітні вимоги до нього.

На основі аналізу різних шкіл і течій економічної думки доведено, що обґрунтування теорії людського капіталу стало визначною віхою змін у місці та ролі людини у виробництві, у розвитку інтелектуальних, соціальних та духовних рис людини. Все це визначило перехід від людини, як фактору виробництва, до людського потенціалу, як єдності продуктивних якостей людини та її освітньо-інтелектуальних, соціально-психологічних та духовних рис, що відіграють зростаючу роль у виробництві та в суспільному житті.

1.2. Людський потенціал: сутність та структура

Людський потенціал – це сукупність фізичних, розумових і творчих здібностей людини до праці та суспільних відносин, які являють собою проміжну віху в процесі формування „людини творчої” на шляху всебічного розвитку людини. Нагромадження людського потенціалу супроводжується зростанням рівня інноваційного пошуку та креативності в багатьох сферах суспільної взаємодії. Креативність – це форма активності у проблемному пошуку [176, с.39].

За відсутності належного відтворення носіїв інтелекту, аналітичних здібностей та осіб, що мають здатність до творчої праці – неможливим є функціонування постіндустріальної, інформаційномісткої системи господарювання. Відсутність ресурсів традиційної промислової економіки, в першу чергу робочої сили, унеможлиблює функціонування людської цивілізації на аграрно-індустріальній стадії розвитку.

Людський потенціал включає в себе все наявне населення, в тому числі безробітних та непрацездатних [219, с.101]. Він є найширшою соціально-економічною категорією, що характеризує участь людини в суспільних процесах, тому визначення саме його ролі спроможне до комплексного визначення принципів людського розвитку та політики в цьому напрямі.

В Конституції України підтверджено, що основою економіки є „людина-власник”, „людина-виробник”, а не держава [92]. Але народонаселення в багатьох випадках може виступати лише в якості споживача державної допомоги, у випадку невідворотних змін у стані здоров’я або внаслідок об’єктивних вікових біологічних змін (йдеться про старіння, ранню втрату працездатності внаслідок професійних захворювань, каліцтва, травматизму).

Як видно рисунка 1.2 людський потенціал кількісно дорівнює наявній чисельності населення країни, але від демографічної категорії його відрізняє сукупність певних особливостей. Його економічний зміст розкривається через спроможність до самовідтворення, в тому числі й розширеного, враховує

спроможність до виконання ним у майбутньому своїх економічних функцій та факторну участь у суспільних відносинах майбутніх поколінь.

*Рис. 1.1. Місце людського потенціалу в системі соціально-економічних факторів
Джерело: складено автором самостійно*

Отже, людський потенціал – це чисельність населення з урахуванням його можливостей зараз і економічних здібностей наступних поколінь. Відтак, його слід розглядати як економічну, демографічну та еволюційно-часову категорію. Це підтверджується місцем людського потенціалу в системі соціально-економічних відносин (див. рис. 1.1).

До визначальних функцій людського потенціалу, які відображають його соціально-економічне призначення, на думку автора слід відносити:

- споживання, його достатність та відповідність потребам людини визначають параметри відтворення людського потенціалу. Зміна структури та обсягів споживання характеризують якісний розвиток людського потенціалу, зміну структури та обсягу потреб, стимулюючи таким чином зростання обсягів виробництва;

- здійснення особистого самовідтворення та самоудосконалення разом з усіма іншими чинниками виробництва, визначаючи при цьому себе як головного чинника суспільних відносин. З часом конкуренція між окремими носіями людського потенціалу (людьми) на ринку праці спроможна буде перетворитись на внутрішню потребу особистості до саморозвитку, ігноруючи при цьому зовнішні умови функціонування людини. Так, розвиток людини буде тривати навіть у тому випадку, коли економічної потреби в цьому не буде;

- визначення кількісних та якісних параметрів товарів і особливо послуг з метою особистого та суспільного розвитку. Йдеться про відмову від товарів, які завдають шкоду здоров'ю, визначення особистих індивідуальних параметрів споживання, розвитку споживання соціально-культурних та інформаційних послуг. Потенціал споживання людиною певних груп товарів має визначатись не лише їх граничною корисністю, а й урахуванням суспільних витрат виробництва та спроможністю завдання шкоди довкіллю;

- використання і перерозподіл ресурсів з метою посилення гармонії в структурі „людина – природа – всесвіт”. Визначальне значення при цьому відіграють увага до навколишнього середовища, як джерела відтворення майбутніх поколінь і прагнення до освоєння нових світів;

- формування адекватної до кожного моменту часу системи управління господарськими процесами з відповідною корекцією на основі суспільних вимог. При цьому людина продовжує виконувати традиційні на певний момент економічні дії (споживання, продаж робочої сили, інвестування, кредитування, творча діяльність тощо) та розвиває потенціал нових економічних функцій.

Як неодноразово зазначалось у процесі розвитку світової суспільної науки, людина є головним об'єктом та суб'єктом суспільних відносин, без якої неможливим є існування та функціонування соціальної та виробничої систем. У той же час людина є головним джерелом розвитку науково-технічного прогресу, в результаті якого роль і місце самої людини, як особистості, змінюється в процесі прагнення до гуманізації міждержавної економічної взаємодії.

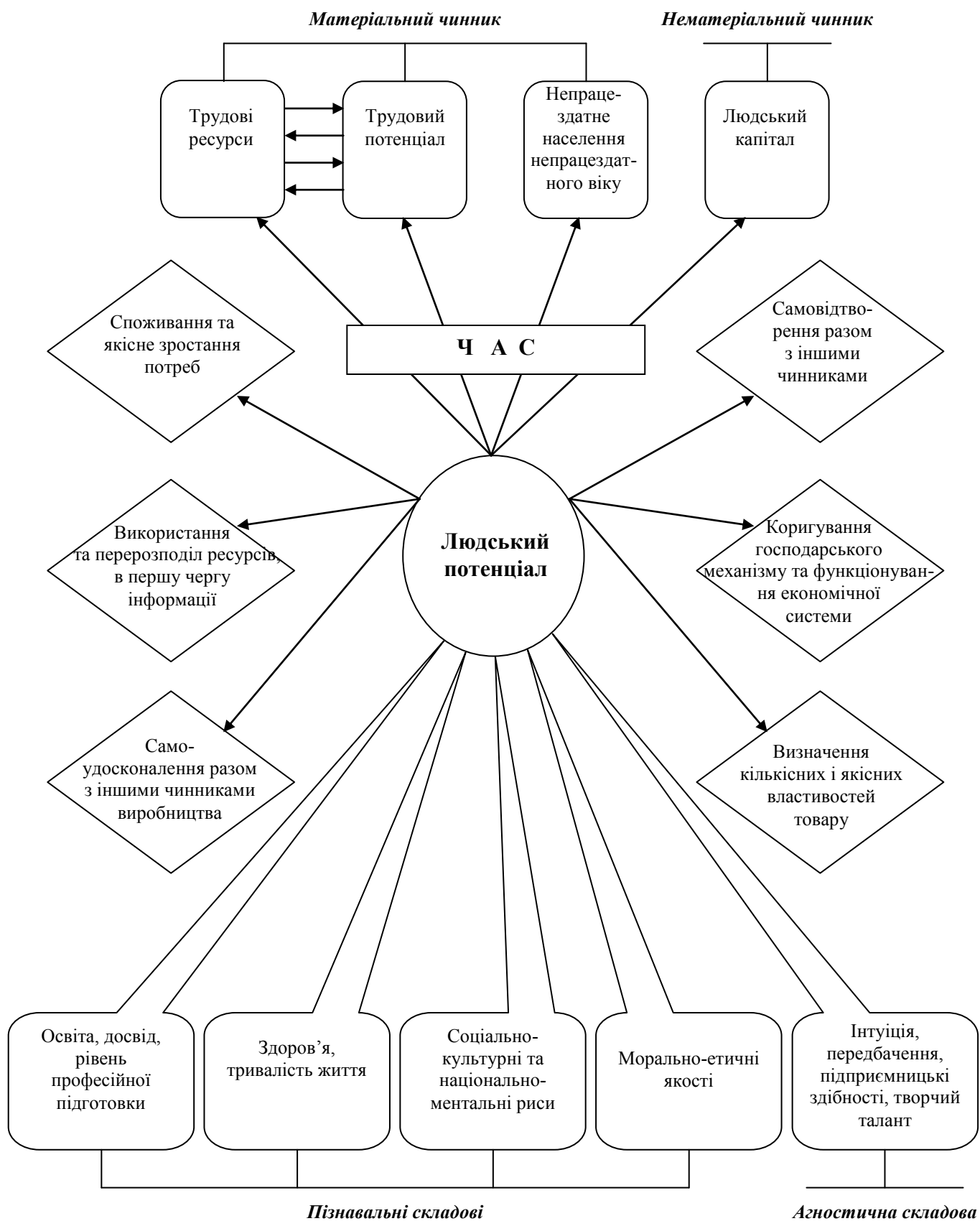

Рис. 1.2. Людський потенціал: структура, функції та форми прояву
Джерело: складено автором самостійно

Розроблений та доволі популярний на сьогодні індекс людського розвитку або індекс розвитку людського потенціалу містить певні самозаперечення, що полягають у відмінності категорій „людський розвиток” (Human development) та „розвиток людського потенціалу” (Human potential development) та урахуванні лише тривалості життя, рівня освіченості та обсягу внутрішнього виробництва на душу населення. Крім того, на думку А. Чухна „... цей показник більше розкриває спроможність людини до виробничої діяльності і зовсім недостатньо характеризує його громадянську активність” [204, с.197].

Авторська позиція полягає у визначенні структури людського потенціалу, викладена на рис. 1.2. У загальному вигляді людський потенціал складається з пізнавальних та агностичних складових. Агностична складова людського потенціалу включає в себе спроможність до творчої діяльності, інтуїцію, наявність (а також появу та зникнення) підприємницьких здібностей, спроможність нераціонального передбачення. Цей елемент людського потенціалу є агностичним лише на даний момент розвитку наукової думки, можливо з плином часу людина зможе пізнати себе повніше.

Результати творчості вчених, винахідників, підприємців, художників, письменників, артистів складають в розвинених країнах вагомую частину національного багатства, а їхня частка в національному доході невинно зростає [17, с.14]. Кожна з цих властивостей спроможна приносити користь її носію, поліпшувати стан його доробу, проте її відтворення є найскладнішим, враховуючи рису нераціональності. Можна лише припустити, що при зростанні загальної чисельності населення ці властивості будуть також зростати.

Творча діяльність створює споживчу вартість для доволі обмеженого кола споживачів, використовуючи при цьому в якості головного чинника виробництва психоемоційну енергію. Психоемоційне виснаження завдає людині не меншої шкоди та небезпеки, ніж виснаження фізичне. Відтворення цього ресурсу може здійснюватись у вигляді відмови від творчої діяльності протягом певного часу, зміни місця замешкання та кола спілкування.

Творчий підхід до виконання повсякденних справ властивий багатьом представникам людського потенціалу, проте далеко не всі пов'язують із цим видом діяльності своє майбутнє. Чим більшим є обсяг його споживачів (визнання) – тим простіше відтворюються енергетичні витрати особистості, але при цьому здоров'ю митця у випадку ведення „зіркового” способу буття може бути заподіяно суттєвої шкоди. В цьому полягає протиріччя відтворення творчих здібностей людини. Наявність творчого таланту в багатьох випадках позбавляє людину раціональних основ поведінки, формує нові хаотичні, короткострокові або навіть миттєві мотиви діяльності та поведінки. Економічний зміст творчого таланту полягає у спроможності створення споживчих та мінових вартостей тривалого користування невисокого рівня ліквідності, проте прибуткових у перспективі та зручних для формування заощаджень.

На нашу думку, інтуїція – це спроможність приймати правильні рішення без належного аналітичного обґрунтування, суттєвий чинник суспільного буття. Доволі проблемним фактом є те, що не лише складно визначити чи володіє інтуїцією людина чи ні, а й коли саме вона проявиться і допоможе людині, та чи проявиться вона взагалі. Інтуїція є чинником, який не можна використовувати відокремлено від інших факторів, зокрема освіти й досвіду. Прийняття інтуїтивних рішень на рівні макроекономічної політики чи регулювання міждержавних економічних відносин є неприпустимим. Економічний зміст інтуїції полягає у спроможності економії часу на раціоналізацію аналізу ситуації та формування відповідних кроків щодо її оптимізації. Прийняття інтуїтивного рішення, як правило, є безвитратним у коротко- та довгостроковому періоді.

Нераціональне передбачення дуже близьке за своєю агностичною природою до інтуїції, але передбачення лише надає інформацію про результат певної події, процесу, тенденції, і не дає рецептів для поведінки людини при цьому. Наявність такої властивості дуже часто може не лише допомогти, але й зашкодити. Спроможність передбачати певні події може здійснювати вплив на споживчий бюджет особистості, структуру витрат. Його значення полягає у

спроможності характеристики майбутнього та являє собою незаперечний потенціал, що враховує можливості наступних часів.

Підприємницькі здібності достатньо досліджені в різних розрізах своїх властивостей, проте невідомо як вони виникають і чому залишають людину. Слід зосередити увагу на тому, що кількість власників підприємницьких здібностей у загальній структурі людського потенціалу має бути адекватною, оскільки надмірне зростання кількості підприємців ускладнить процеси поділу праці та призведе до неефективних умов розвитку людського потенціалу. До того ж, перевищення обсягу підприємницьких здібностей над обсягами праці, інформації, капіталу та природних ресурсів створить розбалансування структури виробничих ресурсів, суттєво знизить ефективність колективного виробництва у матеріальній сфері. При цьому діяльність частки підприємців стає незадіяною, а попит на послуги власників усіх інших ресурсів буде значно перевищувати оптимальний. Недостатність підприємців залишить невикористаною значний обсяг ресурсів, знизить конкуренцію щодо права на їх використання, ускладнить процеси, спрямовані на підвищення їх віддачі.

Підприємницькі здібності не є властивістю, що виявляється обов'язково при народженні, вони можуть виникати та зникати внаслідок посиленої економічної активності суб'єкта, емоційних потрясінь та яскравих ефектів оточуючого життя (наприклад посилення соціальної активності, масові заходи тощо). Відтворення підприємницького таланту має здійснюватись не лише через збереження чи поліпшення фізіологічних параметрів людини, а й через активізацію її економічної та емоційної діяльності.

Зростання агностичної складової людського потенціалу наблизатиме суспільство до постіндустріальної системи господарювання, де переважатиме творча діяльність та специфічна самодостатня праця, яка не обов'язково матиме завершений вигляд. Обставини матеріального виробництва, як відомо, впливають на людину, а людські відносини, у свою чергу, справляють вплив на матеріальне виробництво [2, с.289]. Це стосується й сфери духовної діяльності. Отже, трансформація в структурі виробництва, та, що дуже важливо, в структурі праці

буде здійснювати вплив на структуру людського потенціалу і навпаки. Декілька вищеперерахованих якостей можуть бути властиві одній людині, що суттєво підвищить її спроможність до економічного розвитку. Крім того, нераціональні риси можуть суттєво доповнювати прагматичні здібності, надаючи, наприклад, успішного економічного характеру справжнім мистецьким шедеврам та здійснюючи прижиттєве визнання їх творців.

Ми вважаємо, що наявність та збільшення частки агностичної складової людського потенціалу спроможне приносити додаткові прибутки власникам нераціональних властивостей, які не здійснюють відповідні витрати, порушуючи таким чином закономірності об'єктивного ринкового механізму співвідношення ресурсів та отримання доходів. Так, переважання нераціональної частки людської сутності призведе до трансформації ринкових принципів суспільної взаємодії та розвитку надринкової системи взаємозабезпечення.

Другий комплекс пізнавальної складової людського потенціалу характеризується набутими професійними здібностями до раціональної праці, морально-етичними чинниками, фізичними характеристиками та культурно-ментальними складовими.

В усіх розвинутих країнах світу пріоритетною задачею є формування якісного людського та трудового потенціалу, який характеризується високим рівнем загальної та професійної освіти, її відповідністю потребам економіки, високою культурою праці, схильністю до інновацій, мобільністю та здатністю адаптуватись до нових умов трудової діяльності [161, с.3]. Високий рівень мобільності означає принципову готовність населення до зміни посади, професії, місця роботи та проживання, способу життя в цілому [104, с.19]. Так, традиційні способи та підходи до процесу праці визначають необхідність постійного підвищення кваліфікації, що характеризує переважно ринково-індустріальний спосіб господарювання.

Інформація, як система накопичених та систематизованих даних є джерелом освіти і науки, що стають безпосередньою продуктивною силою, яка, у тому числі, здійснює вплив на відтворення людини та розширення її здібностей.

Освіта закладає первинні засади розвитку особистості, спроможність до управління інформаційними потоками, навички спілкування з людьми. Вона створює передумови для перетворення людиною оточуючого середовища на умови її зручного існування та розвитку.

Прибічники теорії людського капіталу довели, що головним результатом економічної віддачі освіти слід вважати приріст доходу (оплати праці) працівника завдяки підвищенню його освітнього та професійного рівня, тобто відмінності в заробітній платі мають бути пов'язані, передусім, з відмінностями в освіті і досягнутій на її основі продуктивності праці [167, с.178]. При цьому час, що витрачається людиною на засвоєння нових знань є різним для окремих груп населення. Так, розвиток різних форм та систем освіти сприяє підвищенню ефективності використання часу різними особами. Однак еволюція мотивів до праці стверджує, що дедалі більше визначальними мотивами стають нематеріальні чинники і накопичення знань, навіть на сьогоднішній день, доволі часто не визначається потребою посилення матеріальних позицій. Постіндустріальна економіка може характеризуватись внутрішньою необхідністю людини до саморозвитку незалежно від майбутнього економічного зиску від цього.

Однак, необхідно зазначити, що в певний момент фактор робочої сили, яким володіє держава, стає менш значущим, ніж темпи та ефективність їх відтворення, а також застосування в конкретних галузях [134, с.329]. Саме тому необхідним є урахування самодостатності окремих елементів та видів праці, зокрема творчої; доречним також є розмежування категорій „праця” і „діяльність”. До останньої, на думку автора, слід відносити обсяги свідомого руху енергетики людини, що регламентуються її внутрішньою потребою і не залежать від вимог оточуючого середовища. Держава ж в процесі розвитку людського потенціалу перестає бути регулюючо-наглядовою підсистемою над сукупним національним потенціалом і стає його органічною складовою.

Сьогодні технології розвиваються швидше, ніж потреби ринку [137, с.16]. Це певним чином змінює структуру та причини зростання потреб населення, що

стосується як споживчого ринку так і ринку праці. Р. Солоу підрахував, що збільшення удвічі валової продукції на одну витрачену людино-годину в США за період 1909-1949 рр. відбулося на 12,5% за рахунок зростання капіталоозброєності праці і на 87,5% за рахунок технологічних змін [10, с.17]. Технологічні зміни того часу створювались у сфері науки, тобто безпосереднього джерела розвитку людського потенціалу. Зростання продуктивності праці на сьогоднішньому етапі в розвинених країнах здійснюється безпосередньо за допомогою людського розвитку, технологічні аспекти дедалі більше виступають як другорядний, похідний чинник.

Ф. Ліст з цього приводу писав: „Чим більше розумове виробництво сприяє розвитку моральності, релігійного почуття, просвіті, збільшенню знань, розширенню свободи та політичному удосконаленню, розвитку особистої та майнової безпеки громадян і зовнішньої могутності нації, тим ширшим буде й матеріальне виробництво; чим більше створює багатства матеріальне виробництво, тим більших успіхів досягає розумове виробництво” [101].

Розумова діяльність як наслідок поділу праці стає можливою в умовах можливості виокремлення та розвитку розумових здібностей людини. Цьому значною мірою сприяє освіта. Матеріальне виробництво засобів забезпечення наукової та освітньої діяльності (зараз його прийнято називати структурним капіталом) створює єдиний науково-освітній комплекс, посилює можливості освіти, як галузі суспільної думки.

Формування та розвиток людського потенціалу сьогодні в Україні характеризується певними, доволі суперечливими тенденціями. Наявність неврегульованих проблем призвела до того, що сьогодні українські підприємці орієнтовані, в основному, на короткі схеми нарощування капіталу, в той час як організація інформаційно місткого виробництва вимагає довгострокового інвестування [146, с.35]. Саме тому приватне підприємництво на сьогодні не є відповідним чином орієнтованим суб'єктом розвитку людського потенціалу в Україні. Відтак, в черговий раз можна спостерігати еволюційність підходів до розвитку суспільства: інформаційний спосіб господарювання може відбутись

лише після розвинутого морально та свідомо орієнтованого індустріального суспільства.

Ще один елемент, досвід, є специфічною рисою кожної окремої людини. Він може формуватись шляхом роботи на одному робочому місці, в певній визначеній галузі, на певному конкретному ринку. Також він може формуватись шляхом сукупного нагромадження інформації в процесі різних видів діяльності на різних місцях, в процесі втрати місця роботи та зміни фаху. Досвід визначає продуктивність праці та формується залежно від сукупності особистих здібностей людини.

На нашу думку, економічний зміст категорії досвід полягає у спроможності швидкого виходу на загальноприйнятій у певному місці та на займаній посаді середні показники продуктивності праці, або на їх перевищення в разі неочікуваної (небажаної) зміни місця та роду діяльності. Також рівень досвіду може характеризуватись зростанням рівня особистого доходу, прибутку компанії, отримання інших некомерційних результатів (соціальний ефект, моральне задоволення, самореалізація).

Найвищий рівень досвіду зводить вірогідність неочікуваних змін місця роботи до мінімуму і спрямовує діяльність людини за чітко визначеним нею планом. Ефективність застосування та набуття досвіду людиною залежить від дуже багатьох чинників, визначальним з яких є час; чим більшим є час певної діяльності – тим більше досвіду отримує людина. При цьому матеріальні, або навіть фізичні втрати, негаразди та ускладнення, що мають місце протягом економічної діяльності людини мають набагато більшу цінність з боку формування досвіду, ніж обсяг отриманих прибутків чи позитивних моментів. Особливе значення має досвід в процесі самовідтворення людини.

Іншими чинниками формування досвіду є: уважність, пам'ять, чутливість реагування на подразники, рівень комунікабельності, наявність та рівень розвитку лідерських якостей тощо. Обмін досвідом в процесі спілкування між декількома особами чи групами людей не можна вважати повноцінним набуттям досвіду,

оскільки в цьому разі відсутнє чуттєве особисте сприйняття подій, що мали місце. Чужий досвід є малоефективним.

Досвід визначає та фіксує увагу людини на аспектах, які не були зосереджені в процесі освіти, також він може підтверджувати отриману інформацію чи заперечувати її, здійснювати зміни в структурі морально-етичних установок, формувати нові світоглядні підходи. Відтворення досвіду може здійснюватись у тому числі через збільшення обсягу відпрацьованого часу. Тобто одним із чинників відтворення людського потенціалу є збільшення часу, протягом якого людина є працездатною.

Рівень професійної підготовки на практиці, в структурі найму персоналу підприємницького сектору сприймається по-різному. Інколи під ним вважають рівень отриманої освіти, ігноруючи при цьому реально відпрацьований обсяг часу (в багатьох випадках, навіть краще коли його взагалі немає). В іншому випадку до уваги береться лише трудовий стаж, а теоретичні здобутки не враховуються. Оптимальним підходом до цього є синтез цих позицій і поєднання досвіду з отриманою інформацією в процесі освіти. Рекомбінація цих чинників в процесах суспільної взаємодії відбувається внаслідок виникнення такої потреби на основі нагромадженого на той момент людиною досвіду.

Дуже важливою складовою людського потенціалу є здоров'я, тривалість життя, спроможність зберігати особисті та представницькі функції протягом певного періоду. Один із методологічних підходів до цієї проблеми свідчить таке. Базовими складовими людського потенціалу є здоров'я та довголіття, інформованість (освіченість), доступність ресурсів, потрібних для гідного рівня життя, можливість брати участь у суспільному житті [110, с.5]. Фізичні параметри людини визначають її спроможність до економічної активності, рівень участі у суспільних процесах, здатність до самовідтворення тощо. Велике значення при цьому мають обсяги народжуваності і смертності та їх співвідношення в межах одного часового періоду, динаміка цих пропорцій протягом низки років, співвідношення міграційних показників, частота захворювань різними хворобами, шлюбність та обсяг розлучень, тривалість життя та період, протягом якого має

місце спроможність людини до самостійного забезпечення (відсутність потреб у соціальному захисті та сторонній допомозі), щільність розселення населення. Остання є одним із саморегулюючих явищ. Щільність проживання людей є найвищою біля місць виробництва (таким чином створюються територіально-виробничі комплекси), або переробки та реалізації продукції. Зазначений аспект створює передумови до концентрації населення на певних територіях, що призводить до забруднення навколишнього середовища та розладу еколого-біологічного балансу. Таким чином опосередкована дія ринкового механізму призводить до втрати здоров'я та втрати людського потенціалу, що визначає його неефективність у подоланні зазначеної проблеми.

Сфера відтворення населення (сфера демогенерування) складається з двох окремих, хоч і взаємопов'язаних сфер: індивідуально-сімейної та суспільно-організованої [51, с.128]. В індивідуально-сімейній відбувається безпосереднє „виробництво” людини та її первинна соціалізація, у другій – продовження соціалізації, розвиток і підтримка її соціальних властивостей. У цій сфері відбувається поєднання фізіологічної та соціально-культурної складових.

Дедалі більшої ролі набуває роль самої людини, як визначального суб'єкта самовідтворення. При цьому в основу соціально-демографічної політики має бути покладено пошук балансу між особистою відповідальністю громадян за власне життя і здоров'я, соціально-економічне становище й саморозвиток та рівень життя громадян, надання можливостей для самореалізації, соціального сходження тощо [97, с.30]. Неуважне чи недбайливе ставлення людини до себе погіршує не лише її сучасний фізично-розумовий стан, а й стан її майбутніх поколінь та економічних процесів, в яких вона та її нащадки можуть брати участь. Велике значення в процесі аналізу цієї проблеми відіграє не лише освітня діяльність, а й формування національної суспільної свідомості.

Регіон (або країна), чисельність населення в якому постійно зменшується, не може бути повноцінним економічним партнером для адміністративно-територіальних угруповань, що його оточують. По-перше, обсяги експортно-імпорتنих операцій майже неможливо прогнозувати через нестабільність

кількості майбутніх споживачів імпорту і виробників експорту; і по-друге, зниження кількості мешканців регіону, майже автоматично буде викликати зменшення обсягів зовнішніх та внутрішніх інвестицій до економіки регіону [218, с.44]. Так, в умовах поширення зовнішньоекономічних зв'язків, обсяг людського потенціалу виступає як визначальний чинник їх успішності та ефективності. Поширення сфери міжнародних економічних відносин сприяє, у тому числі, посиленню взаємодії інтелектуальних потенціалів різних країн, культурному розвитку, ментальному взаємозбагаченню, подоланню кордонів в структурі відтворення та розвитку людини.

Об'єктом особливої уваги з боку держави, як наголошується в Конвенції про права дитини, та чинником відтворення людського потенціалу мають бути діти, що живуть у винятково важких соціальних умовах. До категорії таких дітей в Україні належить ряд груп [214, с.64]: діти-сироти; діти, що залишилися без піклування батьків; діти з асоціальних сімей; діти, які порушили закон; діти-інваліди; діти з сімей безробітних або ті, що змушені працювати; діти – жертви екологічних катастроф; діти, що втекли з дому; діти-наркомани та ті, що зловживають спиртним. Кожна з цих категорій потребує особливої уваги і диференційованого підходу щодо форм захисту. Серйозну занепокоєність викликає стан та демографічні тенденції здоров'я жінок і немовлят, які породжують цикл: хворий плід – хвора дитина – хворий підліток – хворі батьки [18, с.117]. Ми вважаємо, що фізичне відтворення людини – первинна ланка розвитку людського потенціалу, наявність негативних тенденцій в якій унеможливує усі інші способи подальшого позитивного руху.

У випадку спроби побудови раціональної моделі співвідношення жінок репродуктивного віку і чоловіків за зразком кривої виробничих можливостей, – то кількість жінок репродуктивного віку виступатиме як чинник збільшення межі відтворення людського потенціалу. При цьому повна відсутність жінок або чоловіків – є неприпустимою та фізично неможливою.

Розгляд проблем відтворення населення виключно у демографічно-математичному аспекті на сьогоднішній день є неприпустимим. Суттєве

скорочення числа мешканців певної країни в умовах сучасного глобалізаційного розвитку слід сприймати як втрату певних органів загальносвітового суспільного організму. Суттєвими слід вважати втрати розуму, психоемоційної енергії та інших нераціональних спроможностей людського потенціалу. Необґрунтовані втрати людського потенціалу зараз призводять до втрати потенціалу виконання ними їх економічних функцій у майбутньому.

Наступною складовою людського потенціалу є соціально-культурні та національно-ментальні риси. На формування української ментальності вплинули як природні умови, так і історико-політичні процеси. Певною мірою перші сприяли формуванню традиції господарювання, другі – соціально-психологічних стереотипів поведінки [67, с.218]. Так, традиційно мешканці території України вважаються працелюбними, доброзичливими, уважними та гостинними. Існування такого архетипу здійснює безпосередній вплив на характер та структуру національного господарювання, що проявляється у надмірній лібералізації (явній чи тіньовій) зовнішніх відносин, високій трудомісткості національного виробництва та високому рівні освіченості населення.

Певні складності стосовно трансформації соціально-культурних цінностей виникли внаслідок економічної лібералізації та культурної експансії західної культури. Реформи не враховували міру підготовленості до них культурно-ментальних стереотипів та усталених способів життя населення, що призвело до зовсім інших, негативних наслідків порівняно з очікуваними. Не враховувався і той факт, що культурні цінності та традиції завжди виступають базою для створення спочатку неформальних, а потім уже формальних інститутів, а також те, що інституціональні зміни „знизу-вверх” є набагато ефективнішими (краще сприймаються усім суспільством), ніж зміни „зверху-вниз”, оскільки вони є продуктом самого суспільства [86, с.4]. Причини західноєвропейського поступу з кінця пізнього середньовіччя й по наш час закладені у взаємодії трьох компонентів культури: власного типу економіки, техніки і науки [93, с.25]. Враховуючи складові суспільно-організаційної культури менш розвинуті країни не повинні втрачати особисті, притаманні саме їм риси.

Матеріальною культурою вважається все, що відноситься до взаємостосунків людини з довкіллям, задоволення її потреб, забезпечення подальшого існування, технологічної сторони життя [93, с.8]. Духовна культура теж частково залежить від стану розвитку матеріальної, вона не може зберігатись лише в людській пам'яті і вимагає певного матеріального забезпечення: розвитку інфраструктури та бази створення і розвитку культури, забезпечення працівників культури, створення носіїв, які фіксують культурні досягнення та результати діяльності в соціально-культурній сфері.

Національна культура об'єднує людей, що живуть на більших територіях і не обов'язково пов'язані кровно-родинними стосунками [34, с.82-83]. Вона є ширшою, ніж етнічна культурна, її творцями виступає освічена частка населення, її цінності полягають у духовній сфері. Водночас розвиток ринкової економіки та нехтування культурними цінностями на користь матеріально-грошових добутків зумовив появу так званої масової культури, існування якої не обмежується межами однієї країни. Технічний поступ забезпечив засоби масового тиражування і споживання творів культури та мистецтва. Тим самим поступ перетворив культуру з категорії естетичної в демографічне явище [93, с.138]. Відтворення естетичного смаку населення та спроможності до виховання його в інших особах є однією з передумов повноцінного розвитку нації. Як писав провідний ідеолог національного економічного розвитку: „...без національної єдності, без національного поділу праці та без національної кооперації продуктивних сил нація ніколи не буде спроможна досягнути високого рівня добробуту та могутності або забезпечити собі впевнене володіння власними інтелектуальними, соціальними і матеріальними багатствами” [101].

Наявність таких протиріч ускладнює та розширює цю складову людського потенціалу, перетворюючи її на одну з визначальних в умовах формування громадянського суспільства та національної самоідентифікації.

Наступна складова, морально-етичні якості формують не лише рівень соціально-економічної участі людини, а й визначають рівень цивілізованості цих відносин. Мораль належить до основних типів нормативної регуляції дій людини,

таких як право, звичаї та інші, перетинається з ними, і в той же час суттєво відрізняється від них [47, с.36]. Так, можна сказати, що мораль є визначальним чинником господарського механізму нанорівня особистості. Регламентація економічної поведінки особистості здійснюється у відповідності до її економічних інтересів та ступеня розвитку морально-етичних якостей.

Основна суспільна функція моралі, яка визначає специфіку її соціального буття, – це функція регуляції людської поведінки та міжлюдських стосунків [113, с.36]. Важливим чинником є формування суспільної національної моралі, як чинника формування міждержавних стосунків. Етика міжнаціональних відносин визначає поступовий рух до вирівнювання ступеня розвитку окремих країн до рівня можливості задоволення абсолютних потреб глобального суспільства.

За твердженням колективу провідних українських вчених „Етичне вчення розширює етичний кругозір, формує культуру етичного мислення, кристалізує моральні почуття, сприяє виробленню моральних переконань ... розвиває особистісний потенціал” [63, с.36]. Під моральним потенціалом слід розуміти гарантування учасникам економічних відносин у майбутньому дотримання визначених документальних та усних домовленостей, поширення моральних установок та їх удосконалення в процесі розвитку майбутніх поколінь людського потенціалу. Економічний зміст моральних установок економічних відносин полягає у відмові від великих короткострокових чи разових зисків, які можна отримати через нечесну систему дій і орієнтації на довгострокові моделі співпраці з отриманням сталих і поступово зростаючих доходів. Етичний аспект економічної прибутковості полягає в усвідомленні та управлінні власними моральними нормами.

Раціонально-теоретичний рівень суспільної моральної свідомості спрямований на вирішення головних питань сенсу життя, має чіткий, послідовний, раціональний і системний характер [63, с.82-83]. Здійснення порядної економічної діяльності створює коло постійних партнерів, позитивний авторитет, полегшує переговори процеси. Але у разі морального вибору між прибутковістю та порядністю людина може приймати нераціональні рішення, які

шкодитимуть її економічному зиску у разі виникнення протиріч із наявними моральними установками. Тому необхідним є виховання суспільної моралі сукупного людського потенціалу, його поширення на рівень ноосфери з метою недопущення збагачення морально вільних осіб за рахунок морально свідомих мешканців.

Головною метою взаємодії економіки, людини і соціуму є досягнення соціоекономічної рівноваги суспільства – такого стану суспільства, при якому має місце усталена відповідність між економічною та соціальною сферами, узгодженість інтересів окремих людей з інтересами соціальних, етнічних, релігійних та демографічних груп і верств населення, в тому числі й інтересами держави [99, с.8]. Соціоекономіка, як наука, розглядає етнічність та релігійність як фактори економічного розвитку, що здатні стимулювати не лише збільшення обсягів виробництва, а й розвиток нових технологій. При цьому прийнято вважати, що релігійні основи світосприйняття здатні не лише розвивати етику праці особистості, а й є ґрунтом національних економічних цінностей. Розвиток суспільної нерелігійної моралі пришвидшує процеси етичного виховання особистості, не обмежує її світоглядного кола, надає можливість вибору власної теологічної позиції та уникнення догматичних тверджень сутності та мети людського буття.

З економічної точки зору, еволюційний (чи революційний) розвиток людського потенціалу призводить до його конкретизації у матеріальній та нематеріальній формах. Визначальним чинником формування конкретних форм людського потенціалу виступає час, як визначальна економічна категорія та найобмеженіший ресурс. Людина, термін її свідомого перебування на землі та рівень задоволення особистих потреб обмежується часом. Часом визначається і співвідношення між окремими формами прояву людського потенціалу.

Один з наукових підходів до формулювання однієї з матеріальних складових дає таке визначення: трудовий потенціал – це інтегральна сукупність можливостей населення до трудової, у тому числі підприємницької, інноваційної

активності як її суб'єктів [161, с.11]. Однак більш прагматичним та зрозумілим є визначення трудового потенціалу, як усього населення працездатного віку.

Проблеми зайнятості людського потенціалу завжди посідали вагоме місце в структурі наукового пошуку, як у ринковій так і в перехідній економіці українського типу. В першому випадку головним питанням є наявність пропозиції праці, тобто кількості людей, що бажають працювати в умовах розвинутої системи соціального захисту та існуванні дилеми вибору „вигоди від роботи чи альтернативне використання вільного часу?”. В умовах нестабільної економіки більшу увагу приділяють наявності попиту на робочу силу, тобто підприємств, які бажають наймати працівників на роботу за умов взаємодії категорій „освіта – заробітна плата”. Фактор існування попиту на робочу силу залежить від існуючої структури національної економіки і темпів економічного зростання та розвитку, що мають знаходити свій вираз не лише в збільшенні обсягів та підвищенні якості виготовленої продукції, а й у збільшенні кількості робочих місць.

Не менш важливим є механізм визначення рівноважної ціни робочої сили – заробітної плати, та методика його формування, які суттєво відрізняються від механізмів формування рівноважної ціни на будь-якому іншому ринку. Велике значення має урахування особливостей міжнародного ринку праці, часткою якого поступово стає Україна. На реструктуризації світових ринків праці позначаються й неекономічні фактори, насамперед демографічні: відбувається старіння населення, скорочується частка населення допрацездатного і працездатного віку, збільшується частка населення, старшого за працездатний вік [135, с.6]. Так, завданням України на сьогоднішній день є збільшення частки трудового потенціалу в структурі людського потенціалу та посилення його нефізичних характеристик.

Взаємоінтегрованою часткою людського потенціалу із трудовим потенціалом є трудові ресурси – все зайняте населення незалежно від віку та спроможності до праці. Зайнятість працездатного населення у працездатному віці, його структура та рівень участі в різних галузях економіки регіону,

обумовлюються якістю трудових ресурсів, яку можна охарактеризувати декількома головними ознаками, а саме:

- 1) рівень здоров'я населення, його вплив на рівень трудової участі в процесі суспільного відтворення, якість та продуктивність праці;
- 2) рівень професійної підготовки, освіти та досвіду роботи на конкретних робочих місцях, професійно-освітній показник якості трудових ресурсів;
- 3) рівень економічної свідомості населення, що полягає в поділі населення на економічно активні та економічно пасивні групи населення;
- 4) якісний вміст індивідів, що мають підприємницькі здібності, як потенціал до подальшого розвитку недержавного виробничого сектору, та обсяг осіб, що мають творчі здібності, які створюють неринковий, і, водночас, недержавний сектор економіки на стадії створення специфічного продукту.

Серед пріоритетних теоретичних та практичних завдань управління трудовими ресурсами слід назвати:

- планування та прогнозування майбутньої чисельності трудових ресурсів з метою планування обсягів виробництва в певних галузях та на певних територіях;
- створення загальнодержавної системи професійної орієнтації, професійної підготовки та перепідготовки працівників, у відповідності до прогнозованого обсягу та кваліфікаційної структури трудових ресурсів;
- нагляд за дотриманням безпеки праці на підприємствах, організаціях, установах всіх форм власності, з метою збереження фізичних та психологічних здібностей працівників.

Слід зазначити, що науковий напрямок, який досліджує управління трудовими ресурсами, не цікавиться проблемами відтворення та статеві-вікового складу населення. Його, більшою мірою, цікавлять процеси, що стосуються лише тієї частини народонаселення, що приймає активну економічну участь в соціально-економічних процесах. Але не можна сказати, що раціоналізація використання трудових ресурсів за умов гуманістичного підходу до реалізації його завдань, не здатні покращити загальний стан людського потенціалу

території, що підлягає дослідженню. Питання відтворення населення, його структури та систем розселення посідають своє специфічне, частково базове місце в системі трудоресурсного аналізу.

У процесі взаємодії трудових ресурсів і трудового потенціалу формується сфера ефективної та потенційної зайнятості, сфера виробничого, наукового та соціального потенціалу. Постійний та невпинний рух між трудовими ресурсами та трудовим потенціалом обумовлюється такими чинниками, як рівень соціально-економічного розвитку, наявність альтернативних підходів до організації виробництва, рівень соціальної активності населення тощо.

Третя матеріальна складова людського потенціалу являє собою категорію, що не потрапляє до трудового потенціалу і трудових ресурсів – це працездатне населення працездатного віку. Відсутність хоча б однієї з цих характеристик автоматично переводить цю категорію до однієї з двох вищезазначених. Така форма прояву присутня в будь-якому випадку, і ставлення суспільства до неї визначається внаслідок взаємодії всіх п'яти складових людського потенціалу, хоча, в першу чергу – соціально-культурних та морально-етичних рис. В той же час збільшення цієї частки свідчить про недосконалість дії господарського механізму та необхідності привертання додаткової уваги до цієї проблеми.

Нематеріальна складова людського потенціалу „людський капітал” на сьогоднішній день є одним з найпопулярніших об'єктів економічного дослідження, проте без розуміння природи людського потенціалу – вони позбавлені теоретичного фундаменту.

На думку О. Бородіної, людський капітал – це здатність людей до участі в процесі виробництва, сукупність втілених у них потенціальних можливостей приносити дохід (індивідуальний та суспільний) [20, с.48-49]. Він включає природні здібності й таланти, а також набуті освіту, професійні знання, кваліфікацію та навички.

Людський чинник, як нематеріальна складова, є чинником, що характеризує будь-яку з трьох матеріальних складових. Ринкова економіка

характеризується ситуаціями, коли роботи позбавляються найосвіченіші та найдосвідченіші працівники.

Особливістю людського капіталу також є те, що у процесі використання він не лише не зношується, а й збагачується за рахунок надбання людиною професійного досвіду, навіть без спеціальних інвестицій. Тому зношування людського капіталу (при правильному його використанні) відбувається значно повільніше, порівняно з фізичним капіталом [110, с.153]. При цьому слід враховувати зношення безпосередньо людського капіталу та його носія – у переважній більшості випадків найдосвідченішими та найрозумнішими люди стають за мірою їх наближення до смерті та втрати певних фізичних здібностей. Відтак час демонструє зворотну взаємозалежність між зростанням людського капіталу та фізичних параметрів людини у довгостроковій перспективі (більше 50 років) за умови первинного високого рівня здоров'я та в умовах сучасного рівня розвитку медицини.

Крім довгострокового періоду розвитку людського потенціалу, автор пропонує застосовувати й інші відрізки часу. Короткостроковий період – від 3 до 8 років (можна рахувати як з моменту народження людини, так і з будь-якого моменту її життя) – період, протягом якого людина спроможна створити або переглянути власні світоглядні позиції, отримати навички спілкування та взаємодії з оточуючим середовищем, початкову освіту, визначити спроможність до виконання економічних функцій та соціальних ролей. Середньостроковий період 15-45 років – період набуття повноцінної освіти, соціально-економічної та особистої самореалізації, отримання значного життєвого досвіду розвиток і виконання власних соціально-економічних функцій, період самовідтворення людини через появу дітей, учнів, послідовників, прихильників ідей та шанувальників її таланту.

Сучасні неокласичні моделі економічного зростання аналізують рівновагу між нагромадженням капіталу, збільшенням населення, інноваціями та людським капіталом [78, с.26]. Повноцінна самореалізація людського капіталу стає можливою за умов відсутності високого рівня циклічного безробіття, наявності

певного часу, зокрема на отримання необхідних знань та навичок, одужання, зміцнення здоров'я, набуття стану психологічної зрілості, виховання відповідальності за власні вчинки тощо.

П. Бурд'є визначив три складові людського капіталу: культурний, соціальний та інтелектуальний, які базуються на розділенні сфер інтелектуального життя: науки, мистецтва, релігії, освіти і сукупності потенціалів особи: гносеологічного (пізнавального), творчого, аксіологічного (ціннісно-орієнтаційного), комунікативного і естетичного, а також три соціальні ролі, які виконує людина: трудова, сімейна, дозвільна [73, с.71]. На нашу думку, такий підхід є доволі широким і стосується більше саме потенціалу людини, де закладаються саме неекономічні чинники розвитку, самоудосконалення та гармонізації інтересів людей.

Слід урахувати, що сьогодні частка, яку в обсязі ВВП розвинутих країн забезпечують технологічні інновації, основним джерелом походження яких є інноваційно орієнтовані фірми та корпорації, становить від 70 до 90% [195, с.4]. Це зайвий раз свідчить про необхідність розвитку та удосконалення вітчизняного людського потенціалу. В той же час дедалі менша кількість підприємств впроваджує у виробництво інноваційні процеси, і, як наслідок, їх низька рентабельність підтверджує, що вітчизняна наука має бути визнана вищим національним пріоритетом, ресурсне забезпечення якого слід здійснювати в першу чергу [182, с.115]. Основними фондами національної економіки слід визнати людський потенціал, саме він забезпечує інтенсивне економічне зростання та інтелектуальний розвиток людини.

Людський потенціал не є товаром у загальному розумінні. Він є власністю людини, її носія, і відрізняється від фактору виробництва тим, що удосконалення виробничих факторів, у тому числі й людини, має за мету підвищення продуктивності праці, а в концепції людського потенціалу розвиток людини є не лише засобом підвищення виробничої ефективності, а й кінцевою метою господарської діяльності та суспільних відносин. Людський потенціал характеризує одночасний розвиток продуктивних здібностей людини (робочої

сили, фактору виробництва) та вихід людських здібностей за межі виробничої сфери. Це підтверджують такі історичні процеси, як посилення громадянської активності в процесі захисту прав робітників, розвиток і посилення суспільної ролі профспілок, становлення нових технологічних укладів, зокрема четвертого і подальших, в процесі поширення яких відбувається не лише розвиток нових технологій, а й підвищення вимог до кваліфікації робітників. Так, економічна діяльність людини поступово доповнюється освітньою і суспільною громадянською активністю.

За загальною формою здійснення законів, що регулюють відтворення структури зайнятості, виступає плановірність у використанні людського капіталу [95, с.3]. Це означає, що повна ефективність застосування людського потенціалу у виробничих процесах не передбачає його повного використання на відміну від інших виробничих ресурсів, і в обов'язковому порядку включає до себе можливість його відновлення, відтворення, удосконалення та розвитку. Кількісне відтворення населення повинно, в обов'язковому порядку, супроводжуватись посиленням інформаційного вмісту кожного біологічного суб'єкта економічних відносин. Лише таке поєднання спроможне стати чинником інтенсивного суспільного відтворення із відповідним розширенням межі виробничих можливостей національної економіки [226, с.112].

З точки зору соціально-економічного застосування, людський потенціал включає у себе: спроможність до підприємницької діяльності, обсяг майбутніх кредитних угод, обсяг посередницьких операцій, кількість фізичної та розумової праці, що може бути витрачена у майбутньому тощо, у відповідності до економічного покликання кожної конкретної людини.

Математично, людський потенціал (ЛП) може бути виражений так:

$$\text{ЛП} = \text{ЧН} \times \text{ЕФ} \quad (1.1)$$

де *ЧН* – сукупна чисельність населення;

ЕФ – соціально-економічні функції, які виконує наявне населення на певний момент.

Отже, зростання людського потенціалу може відбуватись як за рахунок зростання чисельності населення так і за рахунок посилення застосування людиною своїх економічних функцій.

Велике значення при цьому матимуть наступні показники:

1. Чисельність населення та тенденція його руху у динаміці.
2. Середній обсяг економічних функцій, що виконує одна людина.
3. Частка непрацездатного населення непрацездатного віку в структурі людського потенціалу.
4. Частка жінок репродуктивного віку в структурі чисельності населення.
5. Частка реалізованих підприємницьких здібностей (за виключенням тіньового сектору).
6. Частка реалізованого творчого таланту.
7. Тривалість життя людини.
8. Тривалість спроможності самозабезпечення людини.

Нагромаджений обсяг здібностей людського потенціалу може суттєво перевищувати математичну суму спроможностей окремих особистостей, через суспільний характер розвитку людини, поділ, спеціалізацію та кооперацію праці, суперечності розвитку людського потенціалу.

Висновки до першого розділу

1. Людський потенціал – це складне багаторівневе поняття, яке спроможне як до самовідтворення, так і до самознищення, що багаторазово підтверджено світовою історією. Соціально-економічні аспекти його відтворення можуть здійснюватись за рахунок об'єктивізації методології дослідження, тобто максимального урахування різних поглядів економічних шкіл.

2. Людський потенціал є вищим ступенем, наслідком якісного переростання таких економічних категорій, як „робоча сила”, „трудові ресурси”, „трудовий потенціал”, „людський фактор”, „людський капітал”, які еволюційно відбивають зміну місця і ролі людини в економічних процесах.

3. Найбільший внесок у теорію людського розвитку зробили представники інституціонального напрямку, неоліберальних концепцій, історичної школи та теорії державного регулювання Дж.М. Кейнса.

4. Сприяти розширеному відтворенню людського потенціалу можна за допомогою збільшення зарплати та доходів, посиленого забезпечення населення продуктами харчування, державного регулювання умов праці, планування та управління обсягами та структурою споживання і заощаджень.

5. Набуття досвіду та підвищення якості людського потенціалу відбувається одночасно з погіршенням її матеріальної складової (носія), що визначає найбільшу суперечність його відтворення.

6. Орієнтація на морально-етичну структуру виробничих відносин створює передумови для відтворення людського потенціалу в перспективі та створення довгострокових економічних зв'язків.

7. Нагромаджений людський потенціал, в якості носія праці є джерелом економічного зростання в короткостроковому періоді, а в якості акумулятора знань і домінуючого чинника розвитку науково-технічного прогресу – у довгостроковому.

8. Людський потенціал в процесі еволюції спроможний до виконання поточних наявних економічних функцій та одночасного формування та розвитку нових функцій із відповідним еволюційним та інституціональним розвитком нових форм господарювання; також він є проміжною віхою на шляху переходу від „людини економічної” до „людини творчої”.

9. Людський потенціал враховує все наявне населення певної території з урахуванням її потенційних економічних можливостей та соціальних потреб у довгостроковій перспективі.

10. Об’єктивною основою зміни місця і ролі людини в процесі виробництва є його науково-технічне удосконалення. Виводячи людину з безпосереднього процесу праці, підвищуючи її кваліфікаційно-освітній рівень, НТП збільшує обсяг вільного від праці часу, як простору для розвитку людини. Це знаходить вияв у таких історичних процесах, як посилення громадянської активності в процесі захисту своїх прав, розвиток і посилення суспільної ролі профспілок, зростання культури широких верств населення.

11. Зміни у співвідношенні економічного, продуктивного та людського, громадянського на рівні людини поєднуються з макроекономічними зрушеннями у суспільстві. Перехід від панування матеріального виробництва до панування сфери послуг змінює структуру зайнятості, підвищуючи питому вагу вчителів, науковців, лікарів, працівників культури, які відзначаються вищим освітньо-інтелектуальним та культурним рівнем. Вони утворюють середній клас, громадянське суспільство.

12. Поняття „людський потенціал” характеризує надбання людської цивілізації, подолання невідповідності між економічними, продуктивними складовими людини та її суспільними, громадянськими якостями.

РОЗДІЛ II

СТАН ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Дослідження ролі людського фактору в економіці, як вважають окремі економісти, мають бути вільними від суб'єктивних оцінок. Інша точка зору полягає в тому, що головним напрямком сучасних економічних досліджень повинна бути об'єктивність, оскільки політичні та соціальні оцінки постійно проникають в економічні дослідження. Деякі дослідники також вважають, що взагалі небажано перетворювати політекономію в об'єктивну науку. Це означало б, що дослідження мають бути байдужими до вивчення економічних проблем [57, с.7]. Однак невіддільність сучасної економічної теорії від господарської практики та прикладних наукових напрямів, виникнення перспективних міждисциплінарних шляхів наукового пошуку вимагають нових підходів до аналізу цієї проблеми.

Визначальною продуктивною силою сьогодення є інтелект. За роки незалежності Україна втратила значну частку інтелектуального потенціалу, а економічні реформи призвели до еміграції творчої та наукової еліти. Відсутність матеріальної бази та відповідних кадрів загальмували темп науково-технічного розвитку України, відкинули її набагато років назад порівняно навіть із країнами-сусідами. Такий стан справ ускладнив продовження процесу комплексної автоматизації промислового виробництва та хімізації народного господарства.

Проекцію умов постіндустріального розвитку економіки на стан людського потенціалу України в умовах аморфної ринкової структури слід розглядати як модель ефективної системи розподілу та використання усіх наявних ресурсів, примноження національного багатства та вирішення проблем стратегічного розвитку.

2.1. Освітній і професійно-технічний рівень працівників

Освіта в сучасному економічно розвинутому світовому суспільстві є визначальним пріоритетом державного розвитку та базовим чинником зростання економічної ефективності. Структура освіти і професійної підготовки включає: дошкільну освіту; загальну середню освіту; позашкільну освіту; професійну підготовку на виробництві; професійно-технічну освіту; вищу освіту; післядипломну освіту; аспірантуру; докторантуру; самоосвіту [44, с.161]. Розмаїття форм освіти та способів набуття професійного досвіду визначає рівень та перспективи розвитку національної економіки.

Якість підготовки робочої сили має першорядне значення саме у період економічного зростання в зв'язку з необхідністю запровадження нових технологій, схем організації виробництва, коли майже вичерпано екстенсивні чинники економічного зростання і необхідна інтенсифікація як виробництва, так і надання послуг. Проте у розвитку сучасної системи освіти, передусім вищої, спостерігаються значні диспропорції. Триває тенденція випереджального збільшення масштабів підготовки економістів та юристів (відповідно на 36,2 та 43,6%), обумовлена, насамперед, інерцією високої престижності отримання спеціальностей, які гарантували в недавньому минулому досить високі та стабільні доходи, і адекватною реакцією ринку освітніх послуг. Однак практична насиченість національного ринку праці економістами та юристами неминуче позначиться на працевлаштуванні фахівців з цих спеціальностей у випадку збереження наявних на сьогоднішній день темпів розвитку малого бізнесу.

Натомість всупереч необхідності забезпечення економіки висококваліфікованими фахівцями з інженерних спеціальностей, які зможуть реалізувати інноваційні принципи економічного зростання, і змінам у попиті на робочу силу, що вже відбуваються і вочевидь посиляться у найближчому майбутньому, протягом 2004-2010 рр. обсяги випуску таких фахівців практично

не змінилися, а їхня питома вага у складі випускників вузів знизилася з 28,1% у 2004 р. до 23,9% у 2010 р.

Однак здобуття вищої освіти не гарантує зайнятості. Про це свідчить висока питома вага безробітних з високим рівнем професійної підготовки. З одного боку, збереження високого ступеня монополізації економіки обумовлює існування значної частки технологічно відсталих виробництв, що суттєво обмежує можливості застосування отриманих знань та навичок безпосередньо у виробничому процесі. З іншого – якість отриманих у процесі навчання знань часто не відповідає вимогам до робочої сили, які висуваються з боку високотехнологічних виробництв. Дається взнаки і стрімке старіння знань, обумовлене швидкими економічними зрушеннями, зокрема економічним піднесенням. Тому для забезпечення належної якості професійно-освітньої підготовки робочої сили необхідно запроваджувати систему освіти протягом всього трудового життя.

Сама природа технологічного базису – інформатизація та інтелектуалізація економіки і суспільного життя різко підносить потребу у високоосвічених, висококваліфікованих працівниках. Сучасні інформаційно-інтелектуальні технології прискорюють темпи змін виробництва [204, с.119]. Після тривалого скорочення стабілізувалися обсяги підготовки кваліфікованих робітників у системі професійно-технічної освіти. Є позитивні тенденції розвитку таких закладів, що зорієнтовані насамперед на підготовку спеціалістів для аграрного сектору економіки. Збільшення обсягів виробництва і надання послуг створює об'єктивні передумови для зростання потреби в кваліфікованих робітниках, а отже, нагальною потребою стає реформування системи професійно-технічної освіти відповідно до нових вимог.

До додаткових заробітків найчастіше вдаються зайняті у сфері будівництва, послуг, охорони здоров'я, освіти, науки та культури, найрідше (серед галузей, які акумулюють значну частину зайнятого населення) – працівники промисловості та торгівлі. Що вищим є рівень освіти, то частіше спостерігається вторинна зайнятість: для високоосвічених осіб саме вона є

основним видом нестандартної економічної діяльності, головним джерелом додаткових доходів. Так, накопичення певного обсягу знань призводить до розширення кола їх застосування, що реалізується у тому числі через здатність та бачення шляхів отримання додаткових доходів.

Теорія людського капіталу, за визначенням Макконелла та Брю – це концепція, яка пояснює різницю в заробітній платі наявною різницею в інвестиціях в людський капітал, отже, робітники з низькою заробітною платою можуть отримувати додатковий дохід за умов додаткових витрат на отримання нових або оновлених знань [235, с.91]. За розрахунками фахівців Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, середній розмір сукупних особистих доходів зростає прямо пропорційно до рівня освіти осіб, що їх отримують. Тобто рівень доходу осіб, що мають повну вищу освіту, в 1,6 раза вищий, ніж у осіб з повною загальною середньою освітою [110, с.138].

Наявність у домогосподарстві хоча б однієї особи з вищою освітою зменшує ризик бідності в 1,6 раза порівняно із середнім по країні показником, а також сприяє підвищенню середніх показників доходів та витрат усіх членів домогосподарства [110, с.138]. За таких умов зростання рівня освіти призводить до безпосереднього зростання рівня добробуту у випадку економічної та суспільної активності суб'єкта. Відтак, домінуючим чинником економічної діяльності домогосподарства стає посилення його освітоспроможності, як чинника зростання його добробуту у перспективі.

Гальмування та застій у сфері підвищення професійно-освітнього рівня населення дедалі більше призводитиме до втрати економічної безпеки держави через посилення ризиків техногенних катастроф, відсутність осіб, що спроможні обслуговувати технологічні системи та стратегічні об'єкти забезпечення людської життєдіяльності.

Визначальним фундаментом первинного та подальшого розвитку особистості є дошкільна та шкільна освіта. В Україні функціонує розгалужена мережа дошкільних закладів, які різняться за формами, змістом, напрямками роботи. В 2010 р. в Україні налічувалось 15,6 тис. дошкільних освітніх закладів, з

яких 0,9 тис. закладів не працювали (дитячих садків, ясел, ясел-садків тощо), які відвідувало 56% загальної кількості дітей дошкільного віку у країні. Діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, проживають у 57 дитячих будинках (4,5 тис. дітей) та 77 будинках сімейного типу (676 дітей) [140]. Перетворення людського потенціалу на конкурентоспроможний людський капітал починається, фактично, з моменту запліднення, тому дошкільна освіта – це одна з найпервинніших ланок розвитку людини, на якій відбувається оволодіння світоглядним апаратом, формування життєвих цінностей та пріоритетів.

Протягом 2010 р. мережа навчальних закладів в Україні становила – 15,6 тис. дошкільних, 20,3 тис. загальноосвітніх, 1,5 тис. позашкільних, 976 професійно-технічних та 854 вищих навчальних закладів. Зміни в демографічній ситуації міста й села зумовлюють розширення будівництва нових шкіл. В даний час існує біля 150 проектів приміщень загальноосвітніх шкіл, більше 20 проектів пришкільних інтернатів. Серед них є типові проекти початкових шкіл на 40, 80, 90 учнів, неповних середніх – на 192, 320 учнів, середніх – на 392, 464, 524, 784, 964, 1176, 1284, 1568 осіб тощо.

Сьогодні в Україні налічується 20369 середніх загальноосвітніх (денних і вечірніх) шкіл, з них 14,3 тисячі – сільських. В українських школах працює загалом 515 тисячі вчителів, з них 211,8 тисячі – це сільські вчителі. Навчається в Україні 4299 тис. школярів, з них 1,6 млн. – у селах. У середньому школярі витрачають 17 хвилин на те, щоб дістатися до навчального закладу. Але 12,3% учнів відвідують школи, які знаходяться на відстані трьох та більше кілометрів від їх помешкання, витрачаючи щоденно на дорогу в середньому понад півгодини [110, с.141].

З одного боку, це – додаткове фізичне навантаження, яке може бути корисним в умовах обмеженості руху дитини та надмірного захоплення комп'ютером, з іншого – це нераціональне використання часу, яке не може бути компенсованим. Крім того, умови навантаження подібного гатунку можуть суттєво шкодити здоров'ю дитини. Так, в процесі поліпшення однієї

характеристики людського потенціалу (рівня освіти) можуть бути отримані погіршення інших показників, зокрема рівня здоров'я.

Відстань до місць освіти, запровадження економіко-географічного принципу розташування освітніх закладів відіграє велике значення у системі доступності освіти, а значить і її поширенні. Витрати державних програм щодо створення належної освітньої інфраструктури, зокрема програми „Шкільний автобус”, слід розглядати як стратегічні програми розвитку людського потенціалу.

Дуже часто сам процес навчання може створити ускладнення у стані здоров'я дитини. Так, у школярів віком від 7 до 14 років у порівнянні з дітьми 6-річного віку, втричі збільшується кількість випадків порушення зору, в 15 разів сколіозу. Також за період навчання в півтора рази збільшується кількість дітей, що мають проблеми з нервовою системою, в 1,7 рази – тих, хто страждає від захворювання очей, в 2,8 рази – від порушення системи кровообігу, в 2,3 рази – від органів травлення, в 3,6 рази – кістково- м'язової системи, в 2,5 – ендокринної системи. В 2007-2008 роках суттєво підвищилась смертність учнів на уроках – такі тенденції є неприпустимими і суттєво ускладнюють прогнозування та планування показників ефективності освітньої діяльності в Україні.

Разом з офіційною початковою освітою зростає роль первинної освіти в сім'ї та самоосвіти дитини. Базові знання з визначальних шкільних предметів та засвоєння основ спеціалізованих напрямів, таких як комп'ютерна грамота, основи права та економіки дедалі більше набувають поширення в структурі сімейного виховного процесу. Це спрощує навчальний процес, звільняє час для набуття нових знань і подальшого самоудосконалення дитини.

В умовах, коли знання та інформація стають основним ресурсом забезпечення суспільного розвитку, нових підходів потребує освіта як діяльність, метою якої виступають їх передача і поширення [85, с.82]. Як зазначає професор Л. Борщ „... країни, що розвиваються, стикаються із серйозними проблемами у зв'язку з менш конкурентним національним виробництвом, більш низьким рівнем розвитку людських ресурсів і меншими можливостями у сфері обробки

інформації” [21, с.3]. Доволі складно визначити, який з цих трьох компонентів є первинним, а які похідними. Розглядати їх відокремлено неможливо через їх взаємообумовленість, саме тому, в процесі визначення рівня конкурентоспроможності людського потенціалу, обов’язково слід враховувати наявний стан розвитку людини в країні, рівень розвитку інформаційної інфраструктури, якість продуктивних сил та ступінь досягнення макроекономічної ефективності. При цьому країна, яка домінує в сфері засвоєння та обробки інформації – домінує в загальній структурі світового господарювання.

Важливе значення у розвитку людського потенціалу відіграє валовий сукупний коефіцієнт охоплення навчанням, який характеризує формування інтелектуального потенціалу країни. За цим показником в Україні охоплено навчанням 90% населення, що дає нашій державі право посісти високе 39 місце серед країн світу, випереджаючи багато розвинутих країн: Швейцарію (85,7%), Японію (85,9%), Люксембург (84,7%). Це досягається за рахунок високого рівня писемності дорослого населення (15 років і старше) – 99,7%. Водночас формується нова ситуація: багато розвинутих країн досягли повного охоплення освітою першого рівня і приділяють увагу новим формам навчання та підвищення кваліфікації, що перевищує 100% (Австралія – 113%, Фінляндія – 101%, Данія – 102,7%, Нова Зеландія – 108,4%).

Як показав проведений аналіз, суспільні видатки на освіту в Україні становлять 5,3% ВВП, що суттєво перевищує цей показник у деяких розвинутих країнах (Італія – 4,7%, Іспанія – 4,3%, Японія – 3,6%).

Але, за іншими показниками в Україні спостерігається гірша ситуація. Так, видатки на дослідження і розробки складають 1,2% ВВП, що хоча й більше ніж в Іспанії та Італії (по 1,1% ВВП), але в інших країнах цей показник досягає 1,7–1,9% ВВП (Норвегія, Канада, Нідерланди, Велика Британія, Бельгія), 2,0–2,7% (Швейцарія, Франція, США, Данія, Австрія), 3% і більше (Ісландія, Швеція, Японія, Фінляндія).

Розширення мережі початкових шкіл не дає наслідків раніше, ніж через 6-8 років; а на випускника-медика інвестування триває не менше 20 років формальної

освіти [164, с.197]. Саме тому в цій ситуації зростає відповідальність держави та регіональної влади в системі господарського механізму, яка покликана створити умови для первинного формування інтелектуальної складової людського потенціалу. Інвестиції у створення освітньої інфраструктури первинного рівня принесуть зиск не раніше 25-30 років, і переважно на рівні національної економіки. Тому в цьому напрямі слід говорити про довгострокові державні інвестиційні програми.

Починаючи з 1990 року в Україні скорочується загальна чисельність осіб, які навчаються у навчальних закладах, частково таку тенденцію можна пояснити загальним скороченням чисельності населення України. Так в 1990/91 навчальному році в Україні навчалось 9430 тис. осіб, в 2000/01 – 9220 тис., в 2004/2005 – 8813 тис., в 2007/2008 – 8124 тис. осіб, в 2010/2011 – 7818 тис. осіб [140]. Так само поступово скорочується чисельність слухачів загальноосвітніх навчальних закладів (з 7132 тис. осіб в 1990/91 навчальному році до 4857 тис. осіб в 2007/2008 навчальному році, 4617 тис. осіб у 2008/2009 н.р. та 4299 тис. осіб у 2010/2011 н.р.) та професійно-технічних навчальних закладах (з 660 тис. осіб у 1990/91 н.р. до 454 тис. осіб у 2007/2008 н.р. та 433,5 тис. осіб у 2010/2011 н.р.).

Проте чисельність студентів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації за цей період зросла ббільше ніж у два з половиною рази і в 2010/2011 навчальному році становить 2129,8 тис. осіб проти 881,3 тис. осіб у 1990/91 навчальному році [140]. Кількість слухачів вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації зменшується, проте в 2002/2003 та 2003/2004 навчальних роках зростала. В 2010/2011 навчальному році їх кількість становила 361,5 тис. осіб.

За свідченням незалежних експертів, кожен рік військові комісаріати мають справи з тисячами молодих людей, які не тільки не мають повної загальної освіти, а й взагалі не відвідували школи. Управління освітою на місцях не ведуть облік кількості учнів відносно загальної кількості дітей даного віку, які проживають на території. Останнім часом у зв'язку із падінням рівня життя населення та міграційними процесами збільшилася кількість дітей, що залишають школу, бездомних дітей, дітей, що опинилися без догляду батьків. За даними

експертних опитувань, кількість таких дітей в одному з міст України з населенням близько півмільйона мешканців сягає від семисот до тисячі осіб. У цілому по Україні кількість цих дітей дорівнює близько 30 тис. У деяких містах цими дітьми, крім органів внутрішніх справ, опікуються також громадські організації і церкви, але охопити соціальною допомогою всіх цих дітей не вдається.

Нині у таких країнах, як США, Японія, ФРН, мінімальний термін освіти кваліфікованих робітників досягає 15 років. А в країнах, які входили до колишнього Союзу, він становить в середньому 8-10 років. Отже, розвинуті країни забезпечують вищий освітній і кваліфікаційний рівень робочої сили, що, безперечно, забезпечує і вищу продуктивність праці і кращу якість продукції, а значить, і високу її конкурентоспроможність [204, с.133-134]. Отже, якщо раніше конкурентоспроможність національної економіки визначалась витратами виробництва, терміном експлуатації основних та оборотних фондів, рівнем фондівіддачі тощо, – то зараз вона визначається тривалістю та якістю освіти населення.

Зниження поширеності освіти, яку надають коледжі та технікуми, пов'язане, насамперед, із загальним підвищенням вимог до освітнього рівня працівників (більшість роботодавців нині воліють заповнювати існуючі вакансії фахівців принаймні бакалаврами, переважна ж більшість студентів ВНЗ 1-2 рівнів акредитації досягає освітньо-кваліфікаційного рівня „молодший спеціаліст”) [110, с.60]. Проте така структурна ланка може не лише задовольняти потреби у освіті певного, визначеного рівня освіти, а й створювати „освітній напівфабрикат” – освітній продукт, який може бути як реалізований у наявному вигляді, так і використаний для подальшої переробки (продовження терміну офіційного навчання).

Якщо в 1986 р. (це найкращий рік для радянської України щодо розвитку вищої освіти) в нас було 176 студентів на 10 тис. населення, то у 2005 р. – 429 студентів (у ВНЗ 3-4 рівнів акредитації). У технікумах, коледжах – 116 на 10 тис., і ці показники щороку зростають [96, с.8]. Однак все одно такі показники є доволі

малими порівняно з країнами Європи: наприклад у Вроцлаві (Польща) студентами чи учнями є третина населення.

З метою встановлення норм взаємного визнання документів про освіту, наукові ступені і вчені звання, що видаються в Україні і за кордоном, дотримання міжнародних принципів визнання документів про освіту укладено міжурядові угоди з 16 країнами (Азербайджан, Білорусь, Болгарія, Вірменія, Грузія, Естонія, Казахстан, Китай, Лівія, Молдова, Російська Федерація, Румунія, Словаччина, Туркменістан, Угорщина, Узбекистан) [96, с.424]. Подальша діяльність у цьому напрямі спроможна не лише підвищувати конкурентоспроможність людського потенціалу, а й сприяти розвитку міждержавної співпраці, зокрема в галузях високих технологій та інноваційного розвитку.

Тільки за період з 2000-го до 2003 р. включно укладено 40 (20 міжурядових і 20 міжвідомчих) угод, програм і протоколів про співробітництво в тому числі в галузі освіти і науки, в тому числі 9 угод про взаємне визнання документів про освіту (з Азербайджаном, Болгарією, Вірменією, Грузією, Казахстаном, Молдовою, Російською Федерацією, Туркменістаном, Лівією). За цей же період розроблено і надіслано на розгляд до міністерств-партнерів країн Азії, Африки та Латинської Америки близько 40 проектів міжурядових і міжвідомчих угод про співробітництво в галузі освіти і науки та про взаємне визнання документів про освіту, наукові ступені і вчені звання [96, с.424-425]. Орієнтація на співпрацю в галузі освіти на рівні зазначених країн дає можливість повніше реалізувати абсолютні та порівняльні переваги в економічному секторі, але визначальною метою має бути стратегія випередження країн Західної Європи, США та Японії в освітньо-науковому секторі.

Велике значення має тривалість та вік отримання додаткової освіти. Більш-менш помітна навчальна активність населення в Україні зберігається лише до 30-річного віку. За даними Всеукраїнського перепису населення, частка осіб, які навчаються, серед 15-19 річних становила понад 2/3 чоловіків і понад 3/4 жінок, серед 20-24-річних – 1/5 і більш ніж 2/9 відповідно, у віці 25-29 років – дещо більше 4% і близько 5%, але після 40 років – нижче 1%-ї відмітки. Освіта та

самоудосконалення – це процеси постійного оновлення знань, які мають здійснюватись протягом усього свідомого життя людини.

Освіта сьогодні виступає як елемент формування економічного світогляду, виховання морально-етичних якостей, патріотизму та національного самоусвідомлення. Особливо варто зазначити, що ефективна громадянська освіта має спиратися на відповідні людські ресурси – корпус підготовлених викладачів, науковців, активістів неурядових організацій і партій, які, працюючи в освітніх закладах чи на волонтерських засадах, надають освітні послуги тим, хто їх потребує [199, с.10].

Головним завданням економічного виховання є сприяння формуванню економічного світогляду, суть якого можна визначити як частину сприйняття, відчуття та розуміння людиною довкілля, що здійснює вплив на економічну обґрунтованість її вчинків. Економічний світогляд індивіда передбачає свідоме чи підсвідоме економічне обґрунтування всіх дій, навіть тих, що не стосуються економічного сектору безпосередньо. Не можна беззаперечно стверджувати, що економічний світогляд є певною частиною загального світогляду людини; обмеження стосуються передусім кола застосування інформації, а не кордонів її усвідомлення.

Застосування нових технологій освіти та інформатизації з метою скорочення терміну навчання та підвищення ефективності засвоєння знань та розвитку аналітичних здібностей жителів України – це шляхи інтенсифікації регіонального та національного розвитку, підвищення авторитету України в сучасному глобалізованому світі. Гранична корисність та віддача від отриманих знань не зменшується – і спроможна зростати дедалі більшими темпами.

Сучасний стан інвестицій у розвиток таких якостей людського потенціалу, як професійно-кваліфікаційні характеристики, залишається незадовільним з огляду на скорочення державних витрат на фінансування освіти, науки, істотного згортання підготовки та перепідготовки кадрів на виробництві. Якщо у 80-ті роки кожен працівник в Україні підвищував кваліфікацію на виробництві в середньому 1 раз на 2,8 роки [68, с.93], то в 2002 році періодичність такого навчання, за

даними статистики, складала в розрахунку на одного працівника 1 раз на 13 років [157, с.108].

Умови, що склалися на ринку праці, фактично зробили замовником робочої сили самостійні ринкові підприємства, організації, установи, заклади освіти, а замовниками на підготовку кадрів залишилися вузи. Утворився розрив між споживачами кадрів і системою фінансування. Підприємства, установи, організації, заклади освіти споживаючи кадри, не беруть участі у фінансуванні процесу освіти і не впливають на структуру кадрів, що готуються. Реконструювання підготовки фахівців відбувається з урахуванням того, як працевлаштовуються випускники кафедр за окремими спеціальностями.

Освіта та інформатизація мають багато позитивних екстерналій. Фрідріх Ліст писав: „Книги та журнали, розповсюджуючи просвіту, впливають на розумове і матеріальне виробництво, але їх придбання вартує грошей, а тому й задоволення яке вони надають, є стимулом матеріального виробництва” [101]. Крім цього, поширення освіти спроможне до скорочення рівня злочинності, захворюваності, інших втрат людського потенціалу, що пов’язані з набуттям досвіду та інформованістю населення.

Велике значення має збереження наявного високоосвіченого людського потенціалу та недопущення його механічних втрат. За оцінками, впродовж останніх десяти років за кордон емігрували 574 доктори наук та 907 кандидатів наук, третина з них – перспективні фахівці, молодші 40 років [172, с.22]. Ці люди забезпечують потреби стратегічного розвитку інших країн, скорочують обсяги інтелектуального потенціалу України, фактично залишають країну без основних фондів стратегічного розвитку, не повертають кошти, витрачені державою на їх навчання та інтелектуальне зростання.

Щорічна інтелектуальна міграція з України становить приблизно 95,4 тисячі фахівців, емігрує кожний 25-26-й спеціаліст з вищою освітою [167, с.181]. Основними центрами тяжіння українських трудових мігрантів є Росія (40-50%), Польща (15-20%), Чехія (10-15%), Італія (майже 10%), Португалія (4-6%). У цілому понад 90% загального потоку трудових мігрантів припадає на країни

СНД (Росія і частково Білорусь), країни Вишеградської групи (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина) та держави Південної Європи. Такий стан речей унеможливило досягнення цілей „стратегії регіонального лідерства” і посилює навколишнє інтелектуальне середовище, нехтуючи державними пріоритетами вітчизни.

Велике значення відіграє якість та рівень освіти, що надається. Як писав Гельвецій „Неук стільки ж вищий від лжеученого, скільки сам нижчий від освіченого” [33, с.10]. Так, протягом двох останніх років Міністерством освіти і науки (зараз – Міністерством освіти і науки, молоді та спорту) було ліквідовано 17 вищих навчальних закладів, параметри діяльності яких не відповідали визначеним вимогам, зокрема щодо рівня забезпеченості науковими кадрами та матеріально-технічної бази.

Актуальним питанням залишається і якість освіти загальноосвітніх, в тому числі й сільських шкіл. Брак бажаючих працювати в системі навчальної школи зумовлений низьким рівнем матеріальних і соціальних гарантій, що призводить до нефахового підходу в організації навчального процесу. Так, непоодинокими є випадки, коли вчитель викладає предмети, які не належать до його компетенції, або коли певні предмети в окремих класах чи школах взагалі не викладаються внаслідок відсутності вчителів відповідного фаху.

Розвиток нових принципів господарювання зумовлює появу нових вимог до системи вищої освіти. Як зазначає А. Чухно „...масово-поточна освіта, розрахована на середню людину, що породжує масову посередність, губить талант – головне багатство суспільства. Індивідуалізація освіти, її спрямованість на пошук і виховання талантів – одне з головних і визначальних завдань у перебудові освіти” [205, с.37]. Так, доречною стає орієнтація не на найгірших студентів в процесі розробки критеріїв оцінювання, як це робиться для отримання загальної картини високої успішності, і не на найяскравіших, що може створити психологічні бар’єри в процесі спілкування та напругу в учнівському середовищі. На перше місце виходить визначення індивідуальних критеріїв для школярів та студентів з метою найповнішого розкриття їх потенціалу.

Як видно з рис. 2.1 освіта та досвід є чинниками, що визначають рівень професійної підготовки особи та є визначальним індикатором якості людського потенціалу. Відтак, в процесі відтворення людського потенціалу, важливе місце повинно займати відтворення не лише кількісних, а й якісних параметрів.

Здоров'я Рівень підготовки (освіта+досвід)	Добре	Середнє	Погане
Високий	4	3	2
Середній	3	2	1
Низький	2	1	0

Рис. 2.1. Матриця якості людського потенціалу

Джерело: складено автором самостійно

Дуже часто підвищення ефективності освіти розуміється як проста економія коштів, тобто збільшення кількісних показників чисельності учнів, студентів, кількості навчальних закладів за умов, коли витрати на заробітну плату, утримання залишаються незмінними або зростають значно меншою мірою [85, с.83]. Матеріально-технічна база освіти – це сукупність матеріальних засобів, що залучаються до процесу навчання учнів і підготовки фахівців, проведення науково-дослідницьких робіт, забезпечують умови життя, праці та побуту студентів, учнів, вчителів і професорсько-викладацького складу.

До матеріально-технічної бази освіти належать всі закріплені за галуззю матеріально-уречевлені засоби, основні фонди, будівлі та споруди шкіл, училищ, лабораторій, в яких безпосередньо здійснюється процес навчання, будинки різного роду допоміжних служб, студентські гуртожитки, клуби, їдальні, навчальне і наукове устаткування, прилади й інструменти, транспортні засоби та інші речовинні елементи навчального процесу та наукової праці. Нагромадження матеріально-технічної бази освіти слід вважати структурним потенціалом людського розвитку.

В Україні зростає обсяг інвестицій в основний капітал у сфері освіти. Так, у 2001 році вони склали 407 млн. грн., в 2005 – 870 млн. грн., а в 2007 – вже 1651 млн. грн. [175, с.211]. В 2010 році цей показник склав вже 1872,5 млн. грн., проте лише збільшення обсягів інвестування неспроможне призвести до якісного випереджального зростання нації.

В структурі освіти України сьогодення слід відзначити такі негативні тенденції: спроможність до придбання або фіктивного отримання дипломів різних рівнів освіти чи наукових ступенів, включаючи доктора наук, невідповідність рівня фахової підготовки вимогам ринку праці, залишковий принцип бюджетного фінансування, зношеність матеріальної бази, надмірна суб'єктивізація діяльності вчених рад та їх заангажованість.

Світовий досвід переконує в тому, що в умовах конкурентного середовища будь-яка стратегія підвищення конкурентоспроможності сучасного підприємства приречена на невдачу, якщо механізм її реалізації не передбачає нарощування обсягів інвестицій в людський капітал, стимулювання розвитку творчих здібностей персоналу, гідної оцінки праці [167, с.180].

Підвищення конкурентоспроможності національної робочої сили пов'язано із питанням підвищення її якості. На сьогодні в Україні чисельність працівників, які підвищують свою кваліфікацію, знаходиться на рівні 8%, а середня періодичність підвищення кваліфікації працівників становить один раз у 13 років. В країнах Євросоюзу роботодавці вкладають у підвищення професійної досконалості кошти у розмірі 3-5% від сукупного річного фонду оплати праці, а середня періодичність перепідготовки кадрів складає 3 роки, тобто удвічі випереджає темпи науково-технічного оновлення засобів виробництва [165, с.84].

Принципове значення продовжує відігравати структура зайнятості населення. Наприклад, у Західній Європі на „інформаційних робітників”, зайнятих обробкою та створенням нової інформації, припадає 45-50% усього працюючого населення [168, с.33]. Частка ринку праці України, яка призначена для науковомістких робітників, є доволі невеликою, що знижує мотивацію додаткового особистого розвитку, крім того розмір оплати праці

некваліфікованих робітників може в рази перевищувати заробітки осіб з вищою освітою.

За оцінками топ-менеджерів компанії Motorola, кожен долар, витрачений на освіту співробітників, приносить компанії \$33 прибутку [15, с.71]. Тому керівництво компанії переконано, що, як мінімум 5% свого робочого часу робітник має витрачати на освіту та придбання нових навичок, а для менеджерів цей показник має становити до 20%. Отже одним зі способів відтворення людського потенціалу є мікроекономічні витрати на розвиток людського потенціалу та перетворення його на людський капітал.

Виробництво освітнього продукту в структурі ВВП України невинно збільшується. Так, у 2001 році його обсяг склав 12437 млн. грн., в 2003 – 18640 млн. грн., в 2005 – 29388 млн. грн., в 2007 – 46083 млн. грн., а в 2008 – 62213 млн. грн. [175, с.32]. В 2010 році цей показник зменшився до рівня 57649 млн. грн. [140].

Головною особливістю професійної освіти та підготовки кадрів в інформаційному суспільстві є значне зменшення життєвого циклу професійних знань [100, с.9]. Це пов'язано з високими темпами оновлення виробничих технологій, швидким відмиранням старих принципів управління та господарювання. Тому сучасний інтелектуальний робітник – це особа, яка спроможна не лише швидко та ефективно обробляти нові масиви інформації, а й сприяти появі нових інформаційних технологій, розвитку нових знань, народженню нових життєвих циклів професійних знань.

У 2010 році працівники всіх видів економічної діяльності в Україні підвищували кваліфікацію та навчались новим професіям – 9,0% (9,2% в 2007 р.) та 2,6% (2,7% в 2007 р.) від облікової кількості штатних працівників відповідно. Найбільша кількість робітників підвищувала кваліфікацію в галузях: авіаційного транспорту (25,5% працівників), водного транспорту (15,5%), пошти і зв'язку (15,4%), промисловості (14,0%), додаткових транспортних послуг та допоміжних операцій (13,5%), державного управління (10,9%), охорони здоров'я та надання соціальної допомоги (9,3%), освіти (8,9%), фінансової діяльності (8,6%).

Найбільша кількість працівників здійснювала освоєння нових професій у галузях: авіаційного транспорту (10,1%), промисловості (6,6%), додаткових транспортних послуг та допоміжних операцій (4,5%), діяльності пошти та зв'язку (3,5%), будівництва (3,2%) [140]. При цьому найменшу активність в цьому напрямі проявляють рибальство та рибництво і сфера діяльності готелів та ресторанів.

Відносно зростання людського потенціалу в Україні супроводжується погіршенням професійно-кваліфікаційної структури зайнятих. Руйнування високотехнологічних і переважання низькотехнологічних виробництв зумовлюють зменшення зайнятості в науці, еміграцію висококваліфікованих інженерно-технічних працівників і збільшення малокваліфікованої праці представників найпростіших професій. Так, за період 1999–2005 рр. (тобто за роки економічного зростання), істотно зменшилась чисельність професіоналів, спеціалістів, технічних службовців, кваліфікованих аграріїв, операторів і складальників устаткування та машин, і водночас збільшилась чисельність робітників найпростіших професій.

У найбідніших країнах люди гинуть від недоїдання та епідемій, які є постійними супутниками масової бідності, не мають можливості отримати навіть початкову освіту... [108, с.12]. Бідність є причиною падіння рівня народжуваності, зростання обсягів еміграції, зниження освітнього рівня, погіршення стану здоров'я, зростання смертності населення тощо [108, с.14]. Відтак рівень охоплення населення освітою та спроможність її отримання є чинником добробуту та визначальною характеристикою людського потенціалу.

2.2. Умови і тривалість життя населення

Збереження і поліпшення здоров'я забезпечує більш повне використання багатогранних творчих можливостей людини, подовження активного працездатного періоду її життя та піднесення економічно значущих якісних характеристик населення [110, с.75]. Саме здоров'я в сучасному виробничому механізмі слід сприймати як термін придатності до користування основних виробничих фондів.

Практика сьогодення, збільшення навантаження на навколишнє середовище, почастищення екологічно-кризових явищ, техногенні катастрофи, зокрема аварія на ЧАЕС, з усією очевидністю показали, що можливі негативні наслідки від діяльності людини є неспівставними за своїм значенням з тими або іншими матеріально-фінансовими здобутками [25, с.249]. Втрати населення, його здоров'я та впевненості у майбутньому виступають як неадекватні втрати людського потенціалу, які не можуть бути відшкодовані бюджетними чи матеріальними інструментами. І що найцікавіше – доволі часто до таких умов та ситуацій призводить діяльність людини, її необережне ставлення до власних науково-технічних розробок.

Однією з нетипових рис людства, як представника земної фауни – є його спроможність до самознищення, системне виготовлення засобів для винищення собі подібних або для ускладнення їх життя. Частково, таку винятковість можна пояснити усвідомленням економічного закону обмеженості ресурсів і зростання потреб.

Збільшення міграції до крупних міст, призводить до зростання чисельності населення, але створює негативні передумови для його природного відтворення через погіршення екологічного стану. Урбанізаційні тенденції створюють різні за своєю шкідливістю екологічні зони, що диференціюються за рівнем придатності для життя та його відтворення.

Впродовж лише першої половини XX ст. демографічному потенціалу України було завдано непоправного удару: ініційована більшовиками громадянська війна 1918-1921 рр. за різними оцінками забрала 5-7 млн. українців, голод 33-го – 7-8 млн., II Світова війна – 8-10 млн. Враховуючи також і потенційно ненароджених можна стверджувати, що у період від кінця 10-х і до кінця 40-х прямі і опосередковані демографічні втрати України склали не менше 25-30 млн. осіб [207, с.164].

Відсутність соціально-економічного блоку інформації позбавляє можливості вивчати соціально-економічні причини демографічної кризи взагалі й кожного демографічного процесу зокрема [214, с.59]. Отже, первинною ланкою подолання кризи людського відтворення є удосконалення системи збору і обробки інформації, що стосується тенденцій руху та розвитку людського потенціалу. Певні похибки та неточності у інформаційному відтворенні зазначених процесів зумовлені недосконалістю дії митної служби, відсутністю державного органу, який би відповідав за міграційні процеси, наявністю тіньових демографічних процесів, зокрема народжуваності та смертності громадян, які не знаходяться на державному обліку та не мають постійного місця проживання, смертності у злочинному секторі тощо.

Кризова ситуація в сфері відтворення людського потенціалу назрівала з 80-х років XX століття. Починаючи з 1991 року в Україні зберігається тенденція до скорочення чисельності населення та перевищення обсягів смертності над народжуваністю. Деякий час (до 1993 року) чисельність населення зростала навіть у такій ситуації за рахунок додатного сальда міграційного приросту. Якщо в 1993 році чисельність населення України становила 52,2 млн. осіб, то у 2006 – лише 46,9 млн. осіб, щороку чисельність населення скорочується, проте темпи такого скорочення зменшуються.

На 1 березня 2011 р. в Україні проживало 45 745 213 осіб наявного населення, на 1.04.2010 р. ця цифра складала 45 923 233 осіб. Тобто протягом року чисельність населення зменшилася на 178 020 осіб, в 2006 році, скорочення чисельності складало більше ніж як 280 тис. осіб на рік. За прогнозами

Організації Об'єднаних націй, населення України може зменшитись до 41,8 млн. осіб, вже до 2015 року, а до 2030 року кількість українців може зменшитись до 39 млн. осіб. В той же час, за оцінками вітчизняних демографів, лише через 37 років, нас буде лише 35 мільйонів, і сьогодні, за даними демографічного звіту ООН, Україна має найнижчий в світі природний приріст населення, в 2006 році він склав (- 297,7) тис. осіб. На 1 грудня 2008 року, цей показник становив – (- 222,6) тис. осіб, а за 2010 рік природне скорочення чисельності населення склало (- 200,5) тис. осіб [140].

За даними Світового банку, на 12 мільйонів людей може скоротитися населення України через 18 років, тобто на 24%. Демографічна ситуація в Україні є найгіршою серед країн Східної Європи та колишнього СРСР. Вітчизняні фахівці прогнозували скорочення населення України до 35 мільйонів до 2050 року, але міжнародні експерти вважають, що таке стрімке демографічне падіння може відбутися вже до 2025 року.

Значний вплив на смертність має забруднення навколишнього природного середовища. У областях, де сумарні показники забруднення у 1,5 раза вищі від загальнодержавних (Луганська, Донецька, Дніпропетровська), загальна захворюваність населення у 2 рази вища від середньодержавного рівня. На стан відтворення населення впливає значною мірою забруднення території України радіоактивними елементами. Майже 4 млн. осіб проживають на території радіоактивного забруднення. Це впливає на погіршення показників відтворення населення. Для цих територій (Чернігівська, Київська, Житомирська області) характерні найгірші демографічні показники.

Соціально-економічна природна цього явища полягає у відсутності урахування негативного ефекту екстерналій та державного контролю за рівнем шкідливих викидів, короткострокової мотивації керівників підприємств щодо отримання прибутків без урахування екологічних наслідків виробництва, відсутності державної політики відселення людей з територій забруднених радіацією та механізму екологічного відновлення таких територій.

Найгіршу демографічну ситуацію має Північно-Східний район. У його областях найнижчі показники народжуваності і найвищі – смертності та темпи „старіння” населення. Це зумовлено, передусім, як екологічними причинами (забрудненням території радіонуклідами), а також значними міграційними потоками людей у попередні роки.

Показники смертності збільшуються у сільській місцевості та у містах, але гірше медичне обслуговування сільських жителів та вища частка в їх складі людей старшого віку зумовлюють вищі показники смертності серед них. Вже з 1991 року показники природного приросту населення в Україні від’ємні, але у сільській місцевості вони стали такими ще раніше – з 1985 р. У 2001 р. у селах України помирало людей на 156 тисяч більше, ніж народжувалось, а у 2004 р. ця різниця склала 159 тис. осіб. Нестача коштів на найнеобхідніше обладнання, ліки, заробітну плату, комунальні послуги обертається скороченням мережі закладів охорони здоров’я.

Основна причина природного скорочення населення України – зниження протягом тривалого часу народжуваності. Так, якщо у 1990 р. кількість народжених на 1000 осіб населення становила 12,7 осіб, то у 1998 – 8,3. Проте, починаючи з 2005 року, ми спостерігаємо поступове збільшення народжуваності, але все одно воно є меншим за смертність. Так, в 2005 році коефіцієнт народжених на 1000 осіб населення становив 9,0, в 2007 – 10,2, а на початок 2011 року склав 10,8. Однією з головних соціально-економічних причин низького рівня народжуваності є низький рівень доходів, відсутність перспектив соціального розвитку та неможливість придбання власного житла молоддю.

Однак таке зростання є недостатнім для принаймні збереження чисельності населення на сталому рівні. Так, за три роки чисельність населення України скоротилась майже на 1 млн. осіб (з 47 658 315 осіб за станом на кінець 2003 року до 46 667 646 осіб на кінець 2006 року). В тому числі чисельність міських мешканців знизилася на 973 тис. чол., сільських – на 602 тис. Для забезпечення балансу народжуваності-смертності треба, щоб в середньому в 10 українських сім’ях було, як мінімум, 22-24 дитини.

Смертність у великих містах України на 1 березня 2011 року становила 31749,6 тисячі осіб, найгірша ситуація в містах-мільйонерах – Дніпропетровську, Донецьку, Луганську і Харкові та областях, де сконцентрована чимала частка промислових потужностей. Надмірне нагромадження населення на певних територіях створює підвищений ризик техногенних катастроф, екологічного забруднення внаслідок людської життєдіяльності та нагромадження об'єктів промисловості, транспортних викидів.

Найпоширенішими причинами смертності населення в Україні протягом останніх часів є хвороби серцево-судинної системи (61%), злоякісні новоутворення (13%), нещасні випадки, вбивства, самогубства та інші зовнішні чинники (10%), хвороби органів травлення та дихання (5%).

Причинами втрат людського потенціалу внаслідок захворювань є недостатній рівень державного фінансування системи охорони здоров'я, рівень професійної підготовки медичного персоналу, недоступність систем профілактики та діагностики захворювань для мешканців певних територій, аморфна структура недержавної медичної допомоги, що має непрозору систему ціноутворення, низький рівень доходів населення.

У загальній кількості померлих від „неприродних” причин значну питому вагу становили самогубства, випадкові отруєння, вбивства та випадкові утоплення. Незважаючи на те, що у 1998-1999 рр. в Україні спостерігалось скорочення кількості загиблих від нещасних випадків, вбивств, самогубств та інших зовнішніх дій у побуті, рівень смертності від цих причин залишається, на жаль, високим.

Злочинність, корупція та нехтування визначеними соціально-трудовими та санітарно-гігієнічними нормативами призводять до зростання насильницької смертності, невідповідного реагування на торгівлю неякісними чи шкідливими продуктами харчування та недотримання правил безпеки на виробництві. Все це призводить до суттєвих втрат людського потенціалу.

Пріоритетної медичної уваги потребують ліквідатори Чорнобильської катастрофи та діти, що народилися від опромінених батьків. До ліквідаторів

належить 61 тис. осіб, захворювання яких зумовлені радіаційним фактором. Серед причин смерті населення, яке постраждало від аварії на Чорнобильській АЕС, також на першому місці є хвороби системи кровообігу (64%), на другому – злоякісні новоутворення (13,3%), далі йдуть травми та отруєння (8,9%) і хвороби органів дихання (4,6%).

Причинами смертності населення є, в тому числі, й інфекційні та паразитарні хвороби. Щорічно в державі реєструється від 9 до 11 млн. випадків інфекційних та паразитарних захворювань. У 1999 році в країні померло близько 12 тисяч хворих, проти 9,8 тисяч у попередньому, а показник смертності зріс з 19,6 на 100 тис. населення до 24,0 – у 1999 році. Це зумовлено зростанням смертності від туберкульозу органів дихання, вірусного гепатиту, СНІДу, інших бактеріальних та паразитарних хвороб. Навпаки, смертність від кишкових інфекцій, дифтерії, менінгококової інфекції знизилася, і за своєю частотою є значно нижчою. Так, показник смертності від сальмонельозів дорівнює 0,05 на 100 тис. населення, дизентерії – 0,04, гострих кишкових інфекцій – 0,16, дифтерії – 0,03, менінгококової інфекції – 0,2 тощо.

Чоловіки помирають від інфекційних хвороб у 6 разів частіше, ніж жінки (43,3 на 100 тис. – чоловіки, 7,14 – жінки).

Особливо занепокоює статистика „соціальних хвороб”. За 2000-2006 роки загальна захворюваність на туберкульоз зросла на 43,0%, а на СНІД за 1999-2000 роки – на 89,5%. ВООЗ визнала Україну, крім зони екологічного забруднення, зоною двох епідемій – туберкульозу та СНІДу.

Серед померлих від туберкульозу значну частину складають померлі від туберкульозу органів дихання, питома вага яких у структурі смертності від інфекційних та паразитарних хвороб сягає 70,0%. Смертність від туберкульозу органів дихання щорічно зростає і за останні 2 роки збільшилася з 15,0 на 100 тис. населення, до 19,0. Масове поширення СНІДу загрожує особистій та громадській безпеці, спричиняє важкі соціально-економічні та демографічні наслідки. Кількість ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД, що перебували на обліку у медичних закладах на 01.08.2000 року, становила 31783 особи, з них хворих на

СНІД – 1395. Протягом 1997-1999 років смертність від СНІДу зросла з 0,17 до 0,60 на 100 тис., причому серед мешканців міст вона у 5 разів вища, ніж серед жителів сіл. Така тенденція зберігається й надалі.

Головними причинами нещасних випадків на виробництві зі смертельним наслідком, за даними Держкомстату України, є порушення вимог безпеки при експлуатації устаткування, машин, механізмів (13,4%), порушення трудової і виробничої дисципліни (13,0%), алкогольне, наркотичне сп'яніння, отруєння токсичними речовинами (11,2%), порушення правил дорожнього руху (8,4%), порушення технологічного процесу (8,0%), незадовільний технічний стан виробничих об'єктів (5,8%), інші організаційні причини (5,6%), недосконалість, невідповідність вимогам безпеки технологічного процесу (5,5%), конструктивні недоліки (3,3%), інші технічні причини (3,1%), недоліки під час навчання безпечним прийомам праці (2,8%), порушення режиму праці та відпочинку (1,9%), відсутність або неякісне проведення медичного обстеження (1,4%), невикористання засобів індивідуального захисту через незабезпеченість ними (1,3%) [140].

Значним чинником, що негативно впливає на показники ризику смертності в Україні, є наркоманія. 70% наркоманів помирає від передозування, 20% – від травм, отриманих у стані наркотичного отруєння, 10% – від гепатиту.

Велика кількість смертельних випадків відбувається внаслідок вбивств (6260 – *тут і далі середні показники з початку 2000 р.*), випадкових утоплень (5192), випадкових падінь (2231), нещасних випадків, викликаних вогнем (1697).

Україна посідає одне з перших місць в Європі за кількістю суїцидів. На 100 тис. осіб в Україні припадає 22 самогубства [140]. Це менше, ніж в країнах економічного добробуту, таких як Фінляндія (37/100 тис. населення), Швейцарія (34/100 тис.), Австрія (31/100 тис.), Угорщина (27/100 тис.), Норвегія (24/100 тис.); але на порядок більше, ніж в злиденних країнах Африки, Латинської Америки, мусульманських держав.

Найвищий рівень смертності внаслідок суїцидів зафіксовано в промислових регіонах східної України (в середньому 33,6 на 100 тис.), та

в районах, постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС (в середньому 34,5 на 100 тис. населення). Однак, як стверджують соціологи, офіційна статистика суттєво відрізняється від реальних цифр, оскільки до неї потрапляють лише факти „завершеного” суїциду. Ніким не фіксуються невдалі спроби самогубства, кількість яких в 7-10 разів більше.

Більшість скоєних суїцидів – підлітки до 14 років, а кількість суїцидальних спроб найчастіше здійснює молодь віком від 14 до 29 років, переважно жіночої статі, що мешкає в промислово розвинутих районах.

Добровільне позбавлення життя також може мати соціально-економічні передумови. Зокрема – невідповідність рівня доходів реальним потребам, відсутність перспектив кар’єрного зростання, низький рівень забезпечення інфраструктурними послугами з високим рівнем цін на них тощо.

Щороку в Україні від хвороб, що пов’язані з тютюнопалінням, гине 110 тисяч осіб, при цьому в Україні палить 40% населення, дорослішого за 15 років. При цьому, 34% палять щоденно і 6% – час від часу. Запобігти подальшим ускладненням може соціальна реклама, спрямована на інформування населення щодо можливих наслідків, система мінімальної медичної освіти населення, пропаганда здорового способу життя, те саме стосується й інших „соціальних” захворювань.

Велику небезпеку для майбутнього суспільного відтворення становлять обсяги дитячої смертності. Серед причин смертності немовлят переважають перинатальна патологія (37,6% померлих немовлят) та природжені аномалії (28,5%).

За даними ЮНЕСКО здоровими в Україні є лише 10% дітей. Основними проблемами стосовно охорони здоров’я дітей є:

- стан здоров’я дітей віком до 1 року та малюкова смертність;
- нераціональне харчування;
- захворюваність на інфекційні хвороби;
- поширеність травм та насилля батьків;
- стан здоров’я підлітків;

- рівень соціального забезпечення та перспективи суспільного розвитку дітей-інвалідів;
- доступність до спеціалізованої медичної допомоги.

Загальні проблеми в галузі охорони здоров'я в сучасних умовах, зумовлені погіршенням демографічної ситуації, негативною динамікою показників стану здоров'я населення на тлі обмеженого бюджетного фінансування галузі, недосконалістю законодавчої бази, яка на сьогодні не забезпечує ефективну діяльність системи охорони здоров'я і потребує кардинальних змін, є актуальними і для охорони здоров'я дітей.

Гострота вказаних проблем саме для системи охорони здоров'я дітей пояснюється:

- відсутністю пріоритетного фінансування заходів щодо охорони здоров'я дітей;
- недостатньою взаємодією усіх органів влади та відомств щодо реалізації державної політики стосовно охорони здоров'я;
- послабленням в останні роки уваги до реалізації профілактичного напрямку, який в охороні здоров'я дітей повинен бути пріоритетним;
- незадовільною динамікою щодо забезпеченості кадрами насамперед первинної ланки та лікарями саме тих спеціальностей (педіатрами, неонатологами, дитячими анестезіологами), діяльність яких напряму впливає на рівень смертності та інвалідності дітей;
- недостатньою спрямованістю науково-дослідних робіт щодо основних напрямків, які вирішують завдання стосовно виживання та розвитку дітей на основі науково-доказової медицини та медико-економічної доцільності;
- невідповідністю сучасним потребам рівня оснащення медичним обладнанням та санітарним транспортом закладів охорони здоров'я, де надається медична допомога дітям і матерям;
- недостатнім рівнем доступності до спеціалізованої медичної допомоги, насамперед, дітей, які проживають у сільській місцевості;

- недостатньою інформованістю населення щодо здорового способу життя, раціонального харчування, профілактики інфекційних захворювань, в тому числі тих, що передаються статевим шляхом, збереження репродуктивного здоров'я тощо.

Міграційний приріст населення в Україні є позитивним починаючи з 2005 року. Так він становив у 2005 р. – 4,6 тис. осіб, у 2007 р. – 16,8 тис. осіб, а на початок 2011 – 16,1 тис. осіб [140].

Серед прибулих 80% становили іммігранти з країн СНД і 20% – з інших країн. Серед вибулих 69% виїхали до країн СНД і 31% – до інших країн. Останнім часом відбувається часткове повернення громадян, які від'їжджали на заробітки, що пов'язано зі світовою фінансовою кризою та скороченням числа вільних робочих місць або громадян, які опинились у зоні військових конфліктів та соціальних ускладнень (зокрема Ізраїль).

До числа іммігрантів не мають входити антисоціальні елементи, особи з кримінальним минулим та девіантною поведінкою. Те саме стосується й потенційних збудників епідемій інфекційних захворювань.

Середня тривалість життя в Україні складає 68,6 років: 63,79 роки – у чоловіків і 74,86 – у жінок [200].

На початку XX століття приблизно 35% часу свого життя люди працювали. На сьогоднішній день цей показник складає 12-13%. За прогнозами соціологів у майбутньому людина витратить на роботу лише 6% свого життя. Збільшення обсягу вільного часу дозволяє людині більше навчатись, спілкуватись, брати участь у суспільному житті, звертати увагу на стан власного здоров'я, витрачати час на діяльність, що не мотивується матеріальною чи грошовою винагородою [187, с.9].

Найкоротшу тривалість життя в країнах колишнього СРСР мають мешканці Таджикистану (50,8 років), Туркменістану (52 роки), Киргизстану (52,6 років), Узбекистану (54,3 років), Казахстану (54,8 років) та Азербайджану (55,4 роки). З країн колишнього СРСР найнижчий рівень народжуваності має Латвія (- 1,25%), потім йдуть Естонія (- 0,82%), Грузія (- 0,74%) та Україна

(- 0,62%). Перспективи щодо майбутнього збільшення населення має лише Молдова, де прогнозовано бурне зростання до 2025 року, а потім незначне спадання.

Характерною рисою статеві-вікової структури населення України є постійне збільшення частки людей старшого віку, вона вже переважає частку дітей (23,9% проти 18,1%). Такий процес називається „старінням” населення. Він особливо інтенсивний в останньому десятилітті. За 1989-2004 рр. частка людей пенсійного віку збільшилась на 5,3%. Якщо у міських поселеннях частка людей у віці понад 60 років становить 18,6%, то у селах – 25,2%. Сьогодні в державі проживає 14,5 млн. пенсіонерів, або 29% від загального числа мешканців країни, рівень захворюваності яких в 2,2 рази вищий за рівень захворюваності працездатного населення.

Нині рівень старіння населення України (частка осіб віком 60 років і старші) один з найвищих у Європі. Вже тривалий час він тримається біля позначки 21%, що за міжнародною шкалою оцінюється як дуже старе населення [110, с.213]. За період незалежності середній вік населення України збільшився з 35 до 37 років. Дуже низький рівень народжуваності попередніх періодів призвів до того, що нині більше 15% населення України – це люди, віком понад 65 років.

Старіння населення – це процес, який характерний для всіх європейських держав, але висока частка старих людей там досягається, головним чином, високою тривалістю життя, т. зв. „старіння знизу”, а в Україні – за рахунок зменшення кількості дітей, т. зв. „старіння згори”. Він буде продовжуватись і надалі. За шкалою ООН старим населення вважається тоді, коли частка людей у віці понад 65 років становить більше 7%. В Україні вона загалом досягнула 15,9%, а серед сільських жителів – 19,8%. Тому населення країни оцінюють як дуже і дуже старе.

Україна відзначається поряд із високим старінням людей, дуже високим рівнем старіння жіночого населення. На початок 2005 р. 15,4% чоловіків та 24,1% жінок мали понад 60 років. Існують значні відмінності у сільській і міській місцевостях щодо темпів старіння людей. Принциповим і негативним є не сам

факт старіння населення, а його старіння із втратою працездатності, неспроможністю до самостійного забезпечення.

Однак поряд із високим рівнем старіння, жінки визначаються вищим, ніж чоловіки показником довголіття (відношення населення у віці понад 80 років до кількості населення у віці понад 60 років). У 2005 р. цей показник становив серед жінок сільської місцевості 15,2%, міських поселень – 11,7% (серед чоловіків відповідно 8,1% та 6,8%). Внаслідок старіння населення в Україні постійно зменшується частка працездатних людей (в 2004 р. – 58,8%), особливо цей процес характерний для сільської місцевості, там їх частка – 49,5%.

Особливості демографічних процесів, що відбуваються в Україні, призвели до того, що найінтенсивніше скорочується найбільш продуктивна група населення віком від 20 до 30 років. Це вже не епізодичне явище, а сталий процес, що триває з другої половини ХХ століття. Так, при загальному збільшенні чисельності населення у 1959-1970 рр. кількість осіб даного віку зменшилась на 19,8%, за 1979-1989 рр. – на 10,5%. Тепер вона також інтенсивно зменшується внаслідок потужних міграційних процесів. Це ще більше деформуватиме статевовікову структуру населення.

Внаслідок старіння населення збільшується демографічне навантаження на населення працездатного віку. На кожну 1000 працездатних в країні припадає 365 дітей і 412 людей старшого віку, тобто 768 непрацездатних людей або утриманців. Дещо нижчі ці показники у містах (695 осіб), що викликано недавньою масовою міграцією людей до них із сільської місцевості. А у селах вже непрацездатних людей більше, ніж працездатних (демографічне навантаження у 1,5 раза більше, ніж у містах).

Така ситуація приводить до такого явища, як „утриманство”, тобто коли непрацюючі люди є утриманцями працюючих. Це зумовлено тим, що всі заощадження пенсіонерів зникли внаслідок невдалих спроб реформувати економіку, а мізерної пенсії не вистачає навіть для фізичного виживання. У інших країнах пенсіонери не є утриманцями працездатних людей, бо вони витрачають капітал, набутий у роки активної діяльності. Поряд з цим, не слід процес старіння

людей розглядати як суто негативне явище. Необхідно ефективно використовувати досвід літніх людей, створити умови для їх повноцінного життя та діяльності.

Найбільше процеси старіння населення характерні для тих регіонів України, в яких переважає сільське населення а також там, де низький природний приріст населення або великий відтік людей. Найвища частка людей пенсійного віку – у Чернігівській, Вінницькій, Полтавській, Черкаській, Житомирській областях. Нижча від середньоукраїнської частка людей старшого віку у тих областях, які мають порівняно вищі показники природного приросту населення, в них відповідно є вищою частка дітей. Це, передусім, стосується Закарпатської (17,5%), Рівненської (20,3%), Херсонської (20,8%), Волинської (22,0%), Чернівецької (21,7%) та інших областей [174].

Вікова структура населення України свідчить про регресивний тип відтворення поколінь: в ній нараховується понад 14,5 млн. пенсіонерів, з них за віком – понад 10,3 млн. осіб, за інвалідністю – понад 2,0 млн. осіб. У розрахунку на 1000 жителів припадає понад 300 пенсіонерів.

Відбувається постійне скорочення економічно ефективної частини населення; частка людей у віці 15-24 р. складає на початок 2010 року 14,29%, а у діапазоні 25-44 р. – 26,16%. Скорочення економічно активного населення призведе до ще більшого зростання рівня навантаження на населення працездатного віку. Важливими наслідками старіння населення, як відзначають західноєвропейські дослідники є, крім погіршення демографічних показників, ще й такі: зниження здатності до освоєння нових професій і застосування нових технологій, негативний вплив на ефективність виробництва, бо з віком величина зарплати збільшується, а продуктивність праці зменшується.

Прогноз вікової структури, складений Відділом демографії і відтворення трудових ресурсів Інституту економіки НАН України на 2026 р. показує, що частка людей пенсійного віку збільшиться до 24,7%, а дітей – зменшиться до 15%, відповідно збільшиться демографічне навантаження людьми старшого віку на працездатних людей. Ці показники уже в 2005 р. становили 23,8% (старшого віку)

і 16,3% (молодшого віку), їх зміна відбувається значно вищими темпами, ніж передбачалась [174].

Дослідження вчених нашої країни підтверджує, що в сучасних умовах неможливо докорінно поліпшити вікову структуру населення внаслідок збільшення показників народжуваності. Найголовнішим завданням, що стоїть у галузі поліпшення якісної структури населення, є створення можливостей для підвищення якості життя всіх людей, ефективного використання як працездатного населення, так і соціального, культурного і трудового потенціалу населення старшого віку. Всебічне вивчення соціально-економічних характеристик різних вікових груп людей, особливо професійної придатності, яка пов'язана із віком і досвідом, дасть можливість переглянути деякі негативні моменти, пов'язані із старінням людей [174].

За даними Міністерства охорони здоров'я України, на 100 народжених дітей припадає 139 абортів. Щорічно в країні через цю операцію проходить в середньому 400-500 підлітків у віці 10-14 років, 30-35 тисяч дівчат віком 15-17 років, 600 тисяч жінок віком 18-49 років [141]. Це офіційна облікована статистика, яка не враховує неофіційних абортів.

Економічний і психологічний тягар перехідного періоду істотно підвищили рівень стресового стану українських родин і сприяли таким негативним явищам, як збільшення рівня споживання алкоголем, суїцид, домашнє насильство та інші родинні проблеми [193, с.20].

Внаслідок кризи соціального інституту сім'ї та зростання кількості розлучень щорічно майже 200 тис. дітей залишаються без одного з батьків. Взагалі у країні близько 2,5 млн. дітей виховуються у неповних сім'ях (всього в країні 11,379 млн. дітей). Більшість дітей у неповних сім'ях залишаються з матерями, близько 10% – у батьківських сім'ях або в сім'ях родичів.

Характерною тенденцією є збільшення кількості неповних сімей: сьогодні їх 6% від загальної кількості. Зберігається тенденція до зростання частки позашлюбних дітей в загальній кількості народжених. Кількість таких дітей у матерів віком до 30 років становить 11,8% усіх народжених.

Кожна сім'я, яка є своєрідним осередком суспільства, мікросоціальною спільнотою, у своїй сукупності створює несучу конструкцію будь-якого етносу, народу, нації в силу виключно важливих соціальних функцій, що виконуються нею [12, с.52]. Будь-яка інша суспільна структура не здатна і не призначена для їх виконання.

В основі аналізу сім'ї, як об'єкта демографічної політики, лежить учення про закономірність розвитку сім'ї як суспільного організму, через який вирішується питання народжуваності. Завданням суспільства (а не лише держави, як це прийнято вважати) в цьому напрямі є створення умов для всебічного, психологічно повноцінного розвитку особистостей, що позбавлені батьківського піклування. До розв'язання цієї проблеми доречно залучати великий бізнес, громадські організації, міжнародні гуманітарні структури.

За свідченням Президента України, сьогодні в Україні нараховується 103 тис. дітей-сиріт, з них третина потребує усиновлення; ще 5 років тому – їх кількість складала понад 400 тис. Натомість переважна більшість актів усиновлень здійснюється іноземними громадянами, що свідчить про своєрідне „вимивання” людського потенціалу.

Стан української регіональної економіки, що характеризується майже повною відсутністю контролю з боку органів державного регулювання за дотриманням трудового законодавства приватизованими або приватними підприємствами, є фундаментом для багатьох порушень. Серед найпоширеніших з них слід виділити: ненормованість робочого дня, відсутність чітких інструкцій та нормативів виконуваних робіт, відсутність чітко визначеного механізму нарахування заробітної плати, недотримання трудових договорів з боку роботодавців, порушення політичних та загальних прав людини.

Окремою ланкою в цьому комплексі є недотримання техніки безпеки праці, перевиснажливість робітників, що призводять до професійних захворювань, травм, каліцтва, смертності на виробництві чи ранньої втрати працездатності. Все це негативним чином відбивається на стані здоров'я населення та на якісних показниках трудових ресурсів.

Така ситуація пов'язана з надмірною концентрацією економічної влади в декількох осіб. Обмеженість розвитку малого підприємництва та появи нових робочих місць призвели до монополізації економічної спроможності найму персоналу. Перемога над монополізмом дозволить позбавити споживного ґрунту мафіозні структури і спекуляцію [56, с.37].

Сучасний рівень економічної активності населення України, попри значно нижчий, ніж у більшості країн світу, пенсійний вік є досить високим за міжнародними стандартами. Це пояснюється головним чином активністю жінок 20-49 років. Найвищі рівні економічної активності населення характерні для Волинської, Вінницької областей та м. Києва, найнижчі – для Тернопільської, Чернівецької та Івано-Франківської областей.

Загальна чисельність економічно активного населення залишається практично незмінною і становить в межах 22644,9 тис. осіб. Однак високий і постійно зростаючий ступінь старіння робочої сили (у середньому по Україні кожна п'ята економічно активна особа – старша 50 років, а кожна чотирнадцята – старша працездатного віку) створює певні перешкоди для нормалізації процесів відтворення робочої сили, для запровадження новітніх технологій і відповідної перекваліфікації працівників.

Особливо гострою є проблема старіння робочої сили у сільській місцевості, передусім у Чернігівській, Кіровоградській, Полтавській областях. Це може стати непереборним бар'єром розвитку нових відносин в аграрному секторі цих регіонів.

Зі скороченням чисельності населення поступово зменшуються щорічні обсяги скорочення населення. Так, у 2000 році скорочення становило 373,0 тис. осіб, в 2003 – 356,8 тис., в 2005 – 355,9 тис. осіб [175, с.25]. З одного боку, збільшення тривалості життя, поліпшення здоров'я є: наслідком індустріального розвитку; прогресу науки (зокрема медицини); підвищення гігієнічної культури населення та освітнього рівня взагалі; ліквідації апріорної, зовнішньої нерівності.

З іншого боку, збільшення тривалості життя, поліпшення здоров'я є: необхідною умовою трудової реалізації, підвищення ефективності праці, прогресу

економіки; підвищення рівня освіти, прогресу науки взагалі (здатність до навчання, зв'язки між поколіннями, накопичення знань); початкової рівності людей узагалі та рівності чоловіків і жінок, зокрема; реального права вибору [44, с.131].

Здоров'я, як економічна категорія, являє собою діалектичну єдність таких складових як: спроможність до різних видів економічної діяльності та самозабезпечення; спроможність до біологічного самовідтворення із збереженням позитивних параметрів та їх збагачення у наступних поколіннях; здатність до адекватного спілкування та соціально корисної участі у суспільних процесах. Специфіка останніх полягає у домінуванні колективних інтересів над особистими.

Фахівці стверджують, що в Україні нетипова структура смертності: третина померлих – це люди допенсійного віку. До того ж, у нашій країні більше 40% юнаків 18-річного віку не мають шансів дожити до 60-річного віку. Повсякчас зростає смертність серед населення працездатного віку: протягом 2000-2005 років смертність чоловіків у працездатному віці зросла на 12,2%, серед жінок – на 9%.

Також викликає занепокоєння й той факт, що за останні 15 років населення України скоротилося більш ніж на 5 мільйонів: народжуваність зменшилася на 40%, а смертність збільшилася на 30%.

Поширеність серцево-судинної патології збільшилася за останнє десятиліття в 1,9 раза, онкологічної патології – на 18%, бронхіальної астми – на 35,2%, цукрового діабету – на 10,1% [44, с.151]. За даними російських демографів, забруднення довкілля сприяє скороченню інтегрального показника – очікуємої тривалості життя населення [18, с.124]. Відтак, екологічні чинники посідають суттєве місце у впливі на стан здоров'я та відтворення людського потенціалу.

Як видно з таблиці 2.1, середня очікувана тривалість життя зменшується, особливо в період кризи 90-х років. В 2000 році вона зросла, але в наступні роки, за виключенням 2010 р., має місце тенденція до скорочення тривалості життя.

Таблиця 2.1

Основні індикатори розвитку людського потенціалу в Україні

	1992	1995	2000	2008
Середня очікувана тривалість життя, років	69,1	66,9	68,1	67,7
Частка грамотного дорослого населення відповідного віку, %	98,5	98,6	99,6	86,5
ВВП на душу населення (за ПКС), дол. США	5921	3734	3816	6848
Індекс людського розвитку (ІЛР)	0,773	0,734	0,748	0,788
Рейтинг України за ІЛР / кількість країн	45 / 162	85 / 174	80 / 174	76 / 177

Джерело: Складено автором за даними: Human Development Report [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://hdrstats.undp.org/en/countries/profiles/UKR.html>.

В 2010 році вона дорівнює 68,6 року, і це в той час, коли низка розвинутих країн перевищили 80-річну межу: Японія (82,3 року), Швейцарія (81,3 року), Франція (80,2 року), Італія (80,3 року). Відставання за тривалістю життя від розвинутих країн в Україні поглиблюється розривом за цим індикатором між жінками та чоловіками. Імовірність при народженні дожити до 65 років для жінок становить 79,5%, а для чоловіків лише 50,4%.

Суспільні видатки на охорону здоров'я в Україні становлять 4,0% ВВП. Водночас у Норвегії, Франції та Ісландії вони перевищують 8% ВВП, у Великій Британії, Швеції, Данії, Австрії – 7%, у Канаді, Швейцарії, Японії, США – 6 %, в Ірландії, Нідерландах, Фінляндії, Іспанії – 5% ВВП. Звідси впливають такі показники як кількість лікарів на 100 тис. населення, смертність немовлят і дітей віком до 5 років, материнська смертність, за якими Україна у 3–4 рази відстає від розвинутих країн.

У результаті наукових досліджень встановлено, що приблизно на 50% здоров'я людини визначає її спосіб життя. Негативно позначається на формуванні здоров'я і несприятлива екологічна ситуація, зокрема забруднення повітря, води, ґрунту, а також складні природно-кліматичні умови (внесок цих чинників – до 20%). Істотне значення має стан генетичного фонду популяції, схильність до

спадкових хвороб. Це ще близько 20%, які визначають сучасний рівень здоров'я населення [44, с.144]. Охорона здоров'я населення займає при цьому до 10%.

Аналізуючи таку ситуацію, залежність стану здоров'я можна виразити математично, проте ця формула матиме вірний характер лише для України на нинішньому етапі.

$$Z = 0,5 S + 0,2 K + 0,2 G + 0,1 M \quad (2.1)$$

де S – спосіб життя;

K – природно-кліматичні умови;

G – генофонд;

M – стан охорони здоров'я;

Z – здоров'я.

2.3. Соціально-культурні умови розвитку людини

У розвинутих країнах за рахунок державного бюджету на формування людського потенціалу спрямовуються найбільші інвестиції. Так, у США щороку виділяється на ці потреби близько 750 млрд. дол. Слід зауважити, що сумарні соціальні виплати у кілька разів перевищують інвестиції у виробничу сферу. Наприклад, якщо 1990 року виробничі капіталовкладення взяти за 1, то соціальні витрати становили 3,18 [62, с.153]. Соціальна політика в розвинутих країнах сприймається не як заходи спрямовані на „проїдання” бюджету, а як інвестиції в розвиток людини, які спроможні принести набагато більші зиски, ніж капіталовкладення у матеріальні активи.

Соціальна сфера охоплює такі галузі: охорона здоров'я і фізична культура, загальна, середня, спеціальна середня, професійно-технічна, вища освіта, система підвищення кваліфікації тощо, житлово-комунальне господарство, пасажирський транспорт і зв'язок, побутове обслуговування, культура і мистецтво [204, с.67]. До цього переліку, безумовно, слід додати соціальний захист, соціальну політику та соціальне партнерство. На жаль, сьогодні в Україні соціально-культурні умови розвитку не отримують достатнього поширення або реалізуються лише частково не скільки через недостатній рівень розвитку зазначеного сектору, а через обмеженість внутрішньої мотивації людини до задоволення культурних та мистецьких потреб.

Умовно, всі фактори соціальної сфери можна поділити на дві групи: тактичні, до яких ми відносимо соціальні виплати, трансферти, забезпечення необхідними предметами споживання тощо; стратегічні, тобто створення розвитку і удосконалення соціальної інфраструктури, що має своєю метою посилення рівня доступності (як матеріальної так і територіальної) у задоволенні соціально-інфраструктурних, комунальних, побутових, культурних та інших потреб населення.

Наявні ускладнення в структурі людського потенціалу в своїй основі мають соціально-економічну кризу, яка призвела до катастрофічного скорочення рівня життя. Як відомо, в умовах трансформаційної економіки, що прагне переходу до ринкової, структура споживання людського потенціалу визначається доходом, який формується за рахунок участі в системі ринкових відносин, зокрема в процесі праці, інших прибутків у ринковому секторі, приватних трансфертних платежів та виплат у структурі державної соціальної політики. Тому проблеми відтворення людського потенціалу України на сучасному етапі в своїй основі мають дві пріоритетні передумови: недосконалість розвитку ринкових механізмів та обмеженість сфери впливу соціальної політики [228, с.213]. Глибина розробки заходів та механізму реалізації соціальної політики, в обов'язковому порядку, повинна мати довгостроковий характер дії, чітко визначене цільове призначення та системне економічне забезпечення.

Хоча в Україні спостерігається істотне зростання валового внутрішнього продукту та покращуються інші макроекономічні показники, на вирішення проблеми бідності це суттєво не впливає [184, с.27]. Це свідчить про метафізичну відокремленість процесів економічного розвитку та соціальної сфери в Україні на сьогоднішній момент та суттєво ускладнює взаємодію ринкових і державних механізмів у системі підвищення рівня заможності громадян.

Складність у задоволенні первинних матеріальних потреб ускладнює та пригнічує прагнення особистості до культурного розвитку. Структура споживання продуктів харчування в Україні на сьогоднішній день виглядає доволі жахливо. Так, енергетична цінність добового раціону в сім'ях, де є четверо та більше дітей до 18 років, становить 1833,3 ккал (у бідних сім'ях такого типу – 1566 ккал, у злиденних – взагалі 1438,1 ккал), а в сім'ях з дітьми до трьох років – 2191,3 ккал (у бідних та злиденних – відповідно 1571,8 та 1399 ккал) [112, с.675]. Це при тому, що енергетична цінність добового раціону харчування, яка, за визначенням ВООЗ, є межею бідності, дорівнює 2100 ккал.

Жахливу картину являє собою споживання окремих видів харчів: м'яса й м'ясопродуктів багатодітні сім'ї споживають у 2,5 рази менше за середні по країні

стандарти (в тому числі бідні – у 3,7 рази, а злиденні – у 5,5); молока та молочних продуктів – у 1,3 рази (бідні та злиденні – відповідно в 1,6 і 1,8 рази); яєць – у 3 рази (бідні та злиденні – відповідно в 4 і 6,4 рази). Ситуація в сім'ях з дітьми до трьох років приблизно така ж сама: споживання м'яса і м'ясопродуктів в 1,3 рази нижче за середні стандарти (у бідних та злиденних сім'ях – відповідно у 2,4 і 3,3 рази); молока і молокопродуктів – в 1,1 рази (у бідних та злиденних сім'ях – відповідно в 1,6 і 1,8 рази); яєць – в 1,4 рази (у бідних та злиденних сім'ях – відповідно у 2,2 і 2,6 рази). Середньодушове місячне споживання м'яса і м'ясопродуктів у багатодітній сім'ї становить 1,6 кг (у бідній – 1,0 кг, а у злиденній – 0,7 кг), у сім'ї з дітьми до трьох років – 2,9 кг (у бідній – 1,6 кг, а у злиденній – 1,2 кг); яєць – 6,7 шт (у бідній – 4,9, а у злиденній – 3,1 шт) і 14,1 шт (9,1 і 7,6 шт); плодів, ягід та винограду в багатодітних сім'ях споживають 0,9 кг на місяць (у бідних – 0,6 і у злиденних – 0,5 кг), а в сім'ях з дітьми до трьох років – 1,7 кг (0,8 і 0,7 кг); споживання овочів у багатодітних родинах становить 4,8 кг на місяць (3,9 і 3,3 кг відповідно), а в сім'ях з малими дітьми – 6,4 кг (4,8 і 4,0 кг відповідно) [105, с.66-67]. Задоволення екзистенційних потреб населення є доволі складним для переважної кількості населення, саме тому задоволення культурних потреб слід розглядати як наступний крок після задоволення потреб харчування та житла.

У якості соціального фактору, що здійснює вплив на відтворення людського потенціалу, слід назвати недостатній рівень забезпечення населення житлом. Згідно з останніми медичними дослідженнями, здоров'я населення не погіршується, якщо забезпеченість житлом складає не менше 28,5 кв. м загальної площі на 1 особу. У 2002 р. забезпеченість населення України становила 21,3 кв. м загальної площі, тобто в 1,3 рази менше від зазначеного показника [206, с.167].

Наявне житло мешканців України доволі часто не спроможне задовольнити усі потреби. Загалом благоустрій сільського житлового фонду значно поступається умовам проживання міських сімей і здебільшого не відповідає нормальним вимогам. Так, у 2004 р. лише 34% сільського житла було

обладнано центральним газопостачанням, 21% – водопроводом, 19,5% – каналізацією [110, с.123]. Така ситуація, що найцікавіше, часто-густо сприймається посадовцями та самими громадянами не лише як природне явище, а й як спосіб збереження традицій та звичаїв, і не потребує посилення уваги в цьому напрямі. Крім того, на сьогоднішній день українці лише на 5% забезпечені басейнами, приблизно на 50% – відкритими майданчиками, тому одним із головних завдань держави сьогодні є створення умов для здорового способу життя громадян.

Починаючи з 2000 року в Україні скорочується кількість сімей та однаків, які перебувають на квартирному обліку. В той же час скорочується кількість сімей і однаків, які отримують житло. Так в 2000 році отримали житло 32 тис. сімей та однаків, в 2002 та 2003 роках – по 25 тис., в 2004 – 23 тис., в 2005 та 2006 роках – по 20 тисяч, в 2007 та 2008 – по 17 тис. сімей та однаків. У 2010 році цей показник становив 16 тис. сімей та однаків. Перебували на квартирному обліку: в 2000 році – 1765 тис. сімей та однаків, в 2003 році – 1460 тис., в 2005 – 1323 тис., в 2007 – 1252 тис., в 2008 – 1216 тис. сімей та однаків [175, с.431]. В 2010 році цей показник склав 1237 тис. сімей та однаків [140].

Рівень культурного розвитку суспільства характеризується через дослідження показників чисельності працівників культури (наявний потенціал), інвестицій у культуру, кількості засобів масової інформації (перспективи) та кількості відвідувань населенням закладів культури і мистецтв (потреби і можливості) [44, с.192]. Можна виділити декілька напрямків культурних потреб, які соціальні групи та індивіди нині можуть задовольняти, – це художньо-естетичні, пізнавальні, видовищні, рекреаційні та деякі інші. В той же час постійними споживачами культурних послуг (зокрема театрів, музеїв, бібліотек) є доволі обмежене коло осіб, тому статистичні розрахунки наприклад „середньої кількості відвідувань театру одним громадянином” є цілком недоречними.

Інвестиції в основний капітал соціальної сфери в Україні впевнено зростають починаючи з 2001 року. Так, до сфери охорони здоров'я та надання

соціальної допомоги інвестиції складали по роках: 2003 – 1053 млн. грн., 2005 – 1297 млн. грн., 2007 – 2518 млн. грн., 2008 – 3531 млн. грн. В 2010 році цей показник склав 2753,9 млн. грн. [140]. До сфери діяльності у сфері культури та спорту, відпочинку та розваг протягом останнього десятиріччя надійшло: у 2001 році – 429 млн. грн., у 2004 році – 1255 млн. грн., у 2007 році – 2894 млн. грн., у 2008 році – 4054 млн. грн. [175, с.211]. В 2010 році цей показник склав 5314,6 млн. грн. [140].

Збільшення обсягу вільного часу, внаслідок зменшення часу на працю, внаслідок НТП, дозволяє людині більше спілкуватись, брати участь у суспільному житті, звертати увагу на стан власного здоров'я, витрачати час на діяльність, що не мотивується матеріальною чи грошовою винагородою.

До основних закладів культури та мистецтва відносять театри, музеї, бібліотеки, демонстратори фільмів (кінотеатри, міські та сільські кіноустановки, відеозали та відеоустановки), заклади культури клубного типу. На початок 2009 року в Україні повноцінно діяло 138 театрів (їх кількість впевнено зростає з 2001 року, коли вона становила 129), 478 музеїв (чисельність зростає з 2002 року, коли вона становила 376), 20628 бібліотек, з них 15,1 тис. у сільській місцевості (загальний бібліотечний фонд становить 352 млн. примірників, бібліотеки не мають чіткої тенденції до збільшення кількості, в 2004, 2005 та 2006 році – мало місце їх скорочення), 2417 демонстраторів фільмів (їх чисельність стабільно скорочується, так, наприклад у 1995 році їх кількість складала 16100, а в 1990 – 25664), та 18790 закладів клубного типу (кількість яких скорочується незначними темпами, в 2000 році їх було 20408) [175, с.487-488]. Кількість відвідувань музеїв зростає починаючи з 2000 р. (тоді вона становила 16 млн. за рік, зараз – 21,9 млн.), а кількість відвідувань театрів зростає з 2004 року (з 6,0 млн. відвідувань тоді – до 7,0 млн. зараз).

Із загальної кількості музеїв, які діяли у 2010 р., 164 – краєзнавчі, 141 – історії та археології, 75 – мистецтвознавчі, 47 – літературні. На кінець 2010 р. на державному обліку перебувало 142,9 тис. нерухомих пам'яток історії та культури, з них 69,8 тис. – археології, 53,2 тис. – історії, 2,9 тис. – монументального

мистецтва, 16,6 тис. – архітектури та містобудування, 270 од. – садово-паркового мистецтва, 33 од. – ландшафтні та 51 од. – науки і техніки [140].

Велике значення в зазначеній царині відіграє проблема досягнення безпеки соціального розвитку. Соціальна безпека передбачає не лише недопущення умов, які б привели до зниження рівня та якості життя людини, але й реальну наявність соціальних перспектив для всіх верств населення [210, с.14].

Пріоритетним завданням сучасних заходів соціальної політики має бути сприяння підвищення якості та тривалості життя, як головної, первинної ланки поліпшення демографічного стану суспільства [228, с.213].

На думку професора В. Мандибури „на демографічну ситуацію системно впливає значна група факторів відношень та умов. До основних з них належать: а) економічні та соціально-економічні чинники (рівень життя і добробуту; рівень реальних доходів, стан маєтності, рівень зайнятості; умови життя та побуту; рівень освіти і культури тощо); б) соціально-політичні умови (внутрішні і зовнішні)...” [117, с.92]. Така класифікація, на думку автора, є доволі спірною, оскільки соціально-політичні умови спроможні здійснювати відповідний вплив лише після забезпечення відповідного рівня життя та певних соціальних стандартів. А економічні та соціально-економічні чинники на сьогоднішньому етапі розвитку України об’єднувати до однієї групи не можна через аморфну структуру господарського механізму та визначення в ньому ролі соціальної політики.

До функцій економічних заходів демографічної політики відносять: 1) соціальну функцію захисту сімейного бюджету; 2) функцію демографічного стимулу... [49, с.117]. В першому випадку йдеться про гарантування державою забезпечення потреб сім’ї у випадках отримання недостатнього рівня доходів чи економічних криз. Друга функція включає у себе заохочення до збільшення розміру сім’ї. Таким чином, досягається триєдина діалектична єдність таких елементів: економічні процеси – соціальний розвиток – стан людського потенціалу.

В умовах переходу до ринку зростає значення соціальної інфраструктури як своєрідного амортизатора суспільних конфліктів [107, с.39]. У багатьох випадках вона виступає як чинник безпосереднього впливу на відтворення людини: відстань до медичних закладів з наявністю доріг, транспорту та вартості перевезень; забезпечення населення якісною питною водою, опаленням тощо.

Як відомо, в Україні найнижчим є рівень розвитку інфраструктури розвитку саме сільської місцевості, зрештою як і рівень доходів. Не останню роль в цьому аспекті відіграє й недосконалість адміністративної будови країни, особливо в аспектах забезпечення побутових умов.

В якості прикладу інституціонального розвитку забезпечення соціально-інфраструктурної політики наводимо наступне: Український фонд соціальних інвестицій був створений Кабінетом Міністрів України 28 квітня 2000 року за фінансової підтримки Світового Банку з метою покращення умов життя бідних місцевих громад і вразливих верств населення в Україні. Діяльність Фонду спрямована на:

- покращення якості соціальних і комунальних послуг для громад у селах і малих містах, зокрема: покращення умов отримання дошкільної та базової освіти, а також медичного обслуговування; покращення якості питної води; реабілітація каналізаційних і очисних споруд; реконструкція сільських доріг;
- надання інноваційних соціальних послуг для вразливих верств населення, зокрема, створення центрів денного обслуговування та реабілітації інвалідів, дітей вулиці та безпритульних дорослих, а також кризових центрів для молоді та жінок і дітей, які зазнали насильства; послуг для фостерних сімей [156, с.39].

Соціальним чинником відтворення людського потенціалу є рівень задоволення населення комунально-інфраструктурними послугами. Особливо чітко цю проблему можна спостерігати в умовах еволюції відносин власності в структурі житлово-комунального господарства. Питома вага комунальних підприємств (*комунальної форми власності* – Р. Я.) сягає 70%, але досвід показує, що реструктуризація цієї галузі вже дозволила залучити значні інвестиційні ресурси для її розвитку й покращення [145, с.67].

Крім зазначеного, здійснювати вплив на відтворення людського потенціалу спроможні такі соціальні фактори:

- рівень освіти населення та рівень особистого/колективного економічного досвіду, як спосіб підвищення добробуту;
- рівень інформатизації суспільства, зокрема щодо способів захисту свого життя та здоров'я (в першу чергу – рівень первинних медичних знань та знань в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності);
- формування та трансформація суспільної свідомості, зокрема поняття „соціальне забезпечення” має трансформуватись у категорію „соціальне партнерство” із формуванням ринкового світосприйняття на основі підвищення рівня та якості економічних знань населення.

Обсяги виробництва сфери охорони здоров'я та надання соціальної допомоги в Україні зростають починаючи з 2001 року. Так, у 2001 році виробництво зазначеної сфери склало 10005 млн. грн., в 2004 – 18470, в 2006 – 28305 млн. грн., в 2007 – 37193 млн. грн. та у 2008 – 46519 млн. грн. [175, с.32]. В 2010 році спостерігається певне уповільнення відповідного показника до 42090 млн. грн. [140].

Однією з економічних складових негативної дії соціальної інфраструктури є невідповідність ціни комунальних послуг їх якості та рівню доходів населення. Це, в багатьох випадках, зумовлюється низьким рівнем управлінської підготовки робітників житлово-комунального господарства та формою його власності. Однак, необхідно зазначити, що недоцільним, як з економічної – так і з соціальної точок зору, є передача у довгострокову оренду комунальних структур без наявності громадського та антимонопольного контролю. Те саме стосується й здачі зазначених об'єктів у концесію.

Дедалі гостріше в структурі суспільних відносин постає проблема екологічного захисту населення, що безпосередньо впливає на обсяги міграцій. Суттєво впливають на обсяги та тенденції міжрегіональної та сезонної міграції, наявність/відсутність міжрегіональних екстерналій. Провідна роль на дотримання екологічного балансу та охорони довкілля покладається на органи державного

контролю, що виконують свої функції за допомогою економічних та адміністративних інструментів. Також суттєве значення має екологічна освіта населення, що складається з екології виробництва та екології споживання.

Встановлено, що найбільш високі рівні соціальних ризиків характерні для працездатного населення, жінок, молоді та безробітних [19, с.8]. В числі таких ризиків можна назвати в першу чергу пониження особистого соціального статусу внаслідок неможливості економічної самореалізації. Наслідком цього може стати повне нівелювання статусу сім'ї, дитини чи молоді.

До соціальних індикаторів рівня життя населення Н. Борецька відносить такі демографічні показники: рівень народжуваності на 1000 мешканців; рівень смертності на 1000 мешканців; середня очікуєма тривалість життя населення у роках; коефіцієнти старіння населення у відсотках по всьому населенню та окремо по чоловіках та жінках; показники депопуляції населення у відносних одиницях [18, с.128]. Урахування таких показників є обов'язковою складовою ефективного соціального впливу на відтворення людського потенціалу.

Дуже велике значення для реалізації ефективних соціальних програм стратегічного та оперативного значення є рівень соціалізації державного бюджету. Так, прямим показником соціалізації бюджету є частка ВВП, що виділяється на соціальні програми. До непрямих показників, що характеризують рівень соціальної спрямованості бюджету, Т. Затонацька та А. Ставицький відносять: пасажирооборот транспорту загального користування; кількість пенсіонерів; кількість сімей та однаків, які перебували на квартирному обліку в міських поселеннях; кількість осіб у навчальних закладах; кількість лікарів усіх спеціальностей; кількість інвалідів; кількість засуджених; кількість малих підприємств; кількість спеціалістів, які виконують науково-технічні роботи; обсяг наукових та науково-технічних робіт, виконаних власними силами [72, с.57-58].

Регіональні чинники зумовлюються неоднорідністю розвитку окремих територій як внаслідок різного природного, економічного та інформаційного потенціалів, так і внаслідок різного рівня якості управління регіональним розвитком. Регіональні відмінності соціальної безпеки стосуються насамперед

рівня оплати праці, рівня зайнятості й безробіття, процесу народжуваності й смертності, професійно-кваліфікаційного рівня робочої сили та міграційних процесів [209, с.14]. Розшарування соціального розвитку за регіонами має як об'єктивні так і суб'єктивні передумови, до перших належить розташування, природний потенціал та природно-географічні умови. До других – ментально-психологічні особливості, звичаї та традиції, рівень і якість регіонального управління.

Нестача коштів на найнеобхідніше обладнання, ліки, заробітну плату, комунальні послуги обертається скороченням мережі закладів охорони здоров'я. Найбільшої шкоди цей процес завдає жителям сільської місцевості, де територіальна організація та доступність медичних закладів і за кращих часів не задовольняли існуючих потреб [98, с.69]. Пріоритетним завданням є регіональний порятунок України, зокрема політика соціального розвитку села.

Неефективне здійснення ринкових перетворень обумовлює появу таких негативних явищ, як соціальна нерівність, обмеження доступу населення до освіти, культури, охорони здоров'я, згортання процесу відтворення людського потенціалу, дестабілізація соціально-політичного стану [18, с.6].

Цікавим є той факт, що ціни в сфері культури зростають повільніше, ніж загальний індекс цін. Так, у сфері відпочинку і культури в 2001 році індекс споживчих цін склав 104,3%, коли загальний індекс споживчих цін становив 112%. Така тенденція зберігається протягом останнього десятиліття: індекс цін у сфері відпочинку і культури у 2003 р. – 101,9%, загальний – 105,2%, у 2005 році – 102,7% та 113,5%, у 2007 р. – 104,7% та 112,8%, в 2008 р. – 117,1% та 125,2% відповідно [175, с.74-75]. Це свідчить про те, що культурні потреби не є первинними та не відіграють сьогодні в Україні визначальної ролі в структурі споживання.

Як видно з результатів дослідження, особливо велике відставання України за темпами економічного зростання полягає у виробництві ВВП як у цілому, так і на душу населення. Так, у 2010 році наша країна виробляла 6591 дол. ВВП на одну особу. Країни-лідери рейтингу розвитку людського потенціалу з

найнижчими показниками ВВП на душу населення (Іспанія – 27,1 тис. дол., Нова Зеландія – 24,9 тис. дол. та Італія – 28,5 тис. дол.) мінімум в 4 рази перевищують український рівень. А в Норвегії (41,4 тис. дол.) та США (41,8 тис. дол.) виробляють у 6 разів більше ВВП на одну особу [140].

Великі обсяги виробництва ВВП на одну особу дозволяють розвинутим країнам формувати організацію зарплати на її мінімальних обсягах у розрахунку на годину праці. Останніми роками її розмір дорівнює у США – 7,15 дол., Канаді – 8,5 дол., Франції – 10,3 дол., Великій Британії – понад 10 дол. Це означає, що людина за нормальних умов праці протягом 8-годинного робочого дня не може заробити менше 56,2 дол. у США, 82,4 дол. у Франції та Великій Британії. Україна поки що не може забезпечити гідну погодинну оплату праці, і керується мінімальною заробітною платою на місяць, яка з 01.04.2011 р. по 31.09.2011 р. складає 960 грн. (мінімальна погодинна оплата за цей же період встановлена на рівні 5,77 грн.) [140]. Середня заробітна плата в Україні, яка по різних галузях перевищила в 2010 році 2000 грн., еквівалентна 250 дол. Французький і англійський працівники спроможні заробити таку суму за три дні.

Встановлено, що невідповідність зарплат і пенсій зростаючим потребам людей загострюється надмірною та необґрунтованою диференціацією рівня доходів. Найвищі розміри приросту заробітної плати в 2010 році фіксуються у таких галузях, в яких вона традиційно є найвищою (авіаційний транспорт – 6243 грн., фінансова діяльність – 4384 грн., державне управління – 2600 грн.), в той час, як в сільському господарстві вона трималася на рівні 1300 грн., охороні здоров'я – 1545 грн., в сфері освіти дорівнювала 1823 грн. При цьому, частка населення із середньодушовими доходами на місяць нижчими за прожитковий мінімум складає 39,8 % і з загальними доходами – 29,3 %, що свідчить про значний рівень бідності населення.

Регіональний чинник рекреаційні ресурси виступає як ефективний елемент щодо відтворення людського потенціалу, і це є цілком доречним в процесі визначеного напрямку дослідження. Економічна оцінка природних рекреаційних ресурсів повинна відображати її народногосподарську цінність, тобто суспільну

споживчу вартість. Однак суспільна споживна вартість природних рекреаційних ресурсів визначається не тільки оздоровчими властивостями останніх, але й соціально-економічними умовами їх використання [59, с.32].

Пріоритетним завданням у зазначеному напрямку є не лише збереження місць відтворення біологічного потенціалу населення, як виробничої та соціальної категорії, а й розробка соціально-економічних заходів, спрямованих на підвищення рівня цінової та транспортної доступності зазначених ресурсів для малозабезпечених громадян.

Прогресивним джерелом відтворення та розвитку людського потенціалу є туризм. Туризм – галузь економіки, яка не тільки прямо чи побічно охоплює більшість інших галузей господарства, в тому числі промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, страхування, зв'язок, торгівлю, громадське харчування, житлово-комунальне господарство, сферу побутових послуг, культуру, мистецтво, спорт тощо, а й стимулює їх розвиток [102, с.484]. Відсутність ... структур і важелів державного регулювання туризму призвела до руйнування важливих складових частин його інфраструктури, розпаду соціально-орієнтованого внутрішнього туризму, впливу значних валютних коштів за кордон, зниження рівня матеріальної бази галузі [102, с.480].

Враховуючи все наведене вище, виведемо формулу участі рекреаційних ресурсів у структурі формування людського потенціалу. Ефективність формування людського капіталу підприємства (ЕФ) розраховується за формулою:

$$ЕФ = Н / В \quad (2.2)$$

де $ЕФ$ – ефективність формування людського капіталу підприємства;

$Н$ – сума активів людського капіталу підприємства;

$В$ – витрати підприємства на формування людського капіталу [185, с.11].

Враховуючи, що основними складовими людського потенціалу є здоров'я (тривалість життя), рівень освіти (кваліфікація, знання) і добробут (рівень життя)

[133, с.28], ми можемо розкрити витрати (B) підприємства на формування людського потенціалу таким чином:

$$B = Z + O + K \quad (2.3)$$

де B – витрати підприємства на формування людського потенціалу;

Z – витрати на збереження та поліпшення психічного та фізичного здоров'я;

O – витрати на підвищення освіти та кваліфікації;

K – кошти, що спрямовуються на підвищення рівня добробуту.

В свою чергу, витрати на поліпшення здоров'я (Z), можна визначити за формулою:

$$Z = П + Д + ОЗ + ВЧ \quad (2.4)$$

де Z – витрати на поліпшення здоров'я;

$П$ – витрати на профілактику захворювань;

$Д$ – витрати на діагностику;

$ОЗ$ – витрати на оздоровлення;

$ВЧ$ – витрати підприємства на відпочинок працівників.

Витрати підприємства на відпочинок ($ВЧ$) та оздоровлення ($ОЗ$) працівників в структурі рекреаційних ресурсів визначаються:

$$ВЧ + ОЗ = Ов + ДВ + РР_{вп} + Прр \quad (2.5)$$

де $Ов$ – оплачувана відпустка, розмір оплати якої має бути адекватний розмірові необхідного періоду відпочинку з урахуванням транспортних витрат;

$ДВ$ – додаткові витрати підприємства на оздоровлення робітника. У випадку, якщо показник $Ов$ задовольняє всі відповідні потреби, $ДВ$ в багатьох випадках може дорівнювати нулю;

PPen – витрати підприємств, пов'язані з утриманням та розвитком власного рекреаційного фонду (санаторію, бази відпочинку тощо), також може не враховуватись;

Прр – податки та збори підприємства, які держава може використовувати на розвиток рекреаційних ресурсів.

Принципове значення в структурі соціального розвитку відіграє екологічна ситуація, яка обумовлюється сталими стереотипами застосування певних видів енергоносіїв. Використання нафтопродуктів як джерела енергії несе у собі значну екологічну небезпеку. У містах основним фактором забруднення середовища є автотранспорт: разом із відпрацьованими газами у повітря викидаються вуглеводні, оксид азоту, окис і двоокис вуглецю, діоксид сірки, а також сполуки, що містять свинець та ін. [88, с.36].

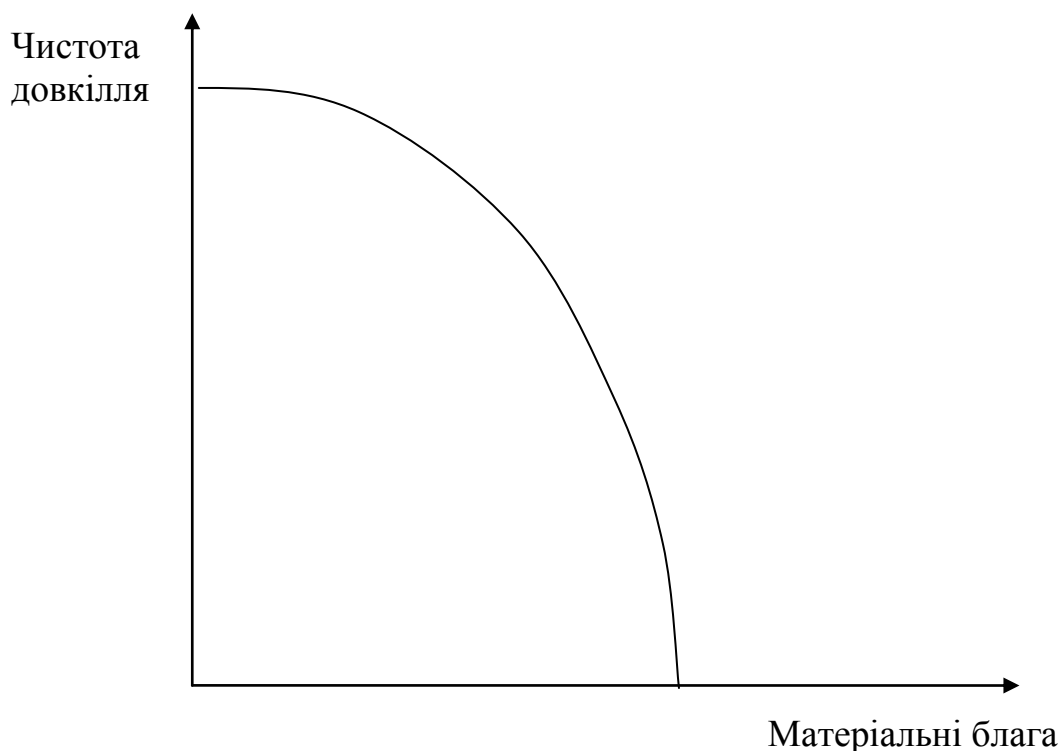

Рис. 2.2. Співвідношення „чистота довкілля – матеріальні блага”

Джерело: Лукьянихин В. А. Экологический менеджмент : принципы и методы : монография / В. А. Лукьянихин, Н. Н. Петрушенко ; под научн. ред. В. А. Лукьянихина. – Сумы : ИТД „Университетская книга”, 2004. – С. 81.

Викиди вуглеводнів призводять до утворення приземного шару озону, який є основним компонентом смогу. Озон подразнює очі, пошкоджує легені, сприяє поширенню та ускладненню респіраторних захворювань. Вуглеводні, насамперед бензопірен, є канцерогенними речовинами, оксиди азоту, як і вуглеводні, під час так званих кислотних дощів завдають величезної шкоди не лише здоров'ю людини, а й сільськогосподарським культурам і лісовим насадженням. Окис вуглецю, який утворюється через неповне згоряння нафтопродуктів, при надходженні до організму людини різко знижує концентрацію кисню в крові, що є вкрай небезпечним для тих, хто страждає на серцево-судинні хвороби. Двоокис вуглецю безпосередньо не завдає шкоди організму людини, але є одним з головних компонентів парникових газів, викиди яких в атмосферу зумовлюють кліматичні зрушення з усіма їх катастрофічними наслідками. Інші компоненти відпрацьованих газів, які надходять до атмосфери, також являють собою загрозу для здоров'я людини [88, с.36].

Перераховані речовини здійснюють негативний вплив на здоров'я людини або зумовлюють кліматичні зрушення, ускладнюючи демографічні тенденції. Одним із практичних завдань сьогодення є перехід на нові технології виробництва та нові конструкційні матеріали, які сприятимуть екологічному розвитку країни в процесі відтворення людського потенціалу.

Матеріальне виробництво сприяє забрудненню довкілля (див. рис. 2.2), відтак сфера послуг, зміна структури зайнятості та пріоритетів національного виробництва спроможні вплинути на ступінь чистоти довкілля та темпи його імовірного забруднення. Соціальна сфера являє собою не лише джерело відтворення якісних параметрів людини через освіту, науку і культуру, а й через кількісне відтворення населення шляхом зменшення шкідливих умов для життя людини в умовах її домінування над матеріальним виробництвом.

Висновки до другого розділу

1. Україна характеризується високим рівнем освітнього потенціалу, розгалуженою системою освіти та професійно-технічної підготовки. Проте обсяг і темпи розвитку освітньої діяльності працівників України суттєво відстають від аналогічних показників розвинутих країн, що ускладнює відтворення людського потенціалу.

2. Підвищення рівня освіти створює багато позитивних екстерналій для навколишнього середовища та створює додаткові можливості для осіб, що її здійснюють. Поширення освіти характеризує зростання властивостей „людини творчої” на фоні збереження багатьох рис „людини економічної” в Україні.

3. Сучасний стан людського потенціалу України характеризується загальним скороченням чисельності населення внаслідок перевищення смертності над народжуваністю, в той час, як сальдо міграційного приросту є додатнім. Це виступає чинником ускладнення усіх виробничих та суспільних процесів.

4. Показники смертності та захворюваності є найвищими в промислових районах та в зоні радіаційного забруднення внаслідок аварії на ЧАЕС. Найпоширенішими причинами смертності є хвороби, нещасні випадки, вбивства та самогубства. Найінтенсивніше в Україні скорочується найбільш продуктивна частка населення, що зумовлюється його загальним старінням.

5. Серйозними проблемами відтворення людського потенціалу є дитяча смертність, велика кількість абортів (як облікованих так і нелегальних), зростання кількості неповних сімей через розлучення.

6. Різкі коливання між різними моделями економічних систем можуть сприяти появі складних і неочікуваних соціальних криз, що й відбулось в Україні внаслідок повної лібералізації економічних відносин та відсторонення держави від виконання контролюючих функцій у сфері економічних відносин.

7. Заходи соціальної політики сьогодні в Україні спрямовані на подолання поточних проблем і не мають на меті довгостроковий розвиток людини, що

характерно для країн з перехідною економікою, в яких домінує егоїстичний підхід до використання робочої сили, що властиве царині людини економічної.

8. Тенденції відтворення населення характеризуються недостатнім рівнем споживання продуктів харчування багатодітними та малозабезпеченими сім'ями, що має ознаки соціальної кризи. Недостатнім є й рівень забезпечення населення житлом, що здійснює негативний вплив на відтворення людського потенціалу.

9. Одним із найперспективніших чинників соціального впливу на суспільне відтворення є розвиток та удосконалення соціальної інфраструктури, як джерела стратегії розвитку та відтворення людського потенціалу.

10. Регіональні чинники відтворення людського потенціалу мають відмінності в силу своєї географічної та історичної природи для будь-яких територій, що не завжди належать до однієї області чи економічного району.

11. Окреме значення в структурі відтворення здоров'я людського потенціалу відіграє екологічний розвиток та стан довкілля, який на сучасному етапі безпосередньо залежить від обсягів матеріального виробництва. Збільшення обсягів нематеріального виробництва зменшують кількість загроз для людини та сприяють розширеному відтворенню людського потенціалу.

12. Соціальна сфера характеризується зростанням майже усіх кількісних показників, що свідчить про поширення соціальної складової людського потенціалу, зростання ролі соціальних факторів у процесі розвитку сучасної творчої людини в Україні.

13. Розвиток людського потенціалу в Україні характеризується глибокими суперечностями. Низька тривалість життя, що загострює демографічну ситуацію в країні, зумовлює скорочення людського потенціалу. Сприятливі тенденції його розвитку проявляються лише у сфері освіти, в якій Україна випереджає навіть деякі розвинуті країни.

РОЗДІЛ III

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЗРОСТАННЯ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Визначальним чинником відтворення людського потенціалу є рівень доходу, очікування отримання майбутніх доходів, спроможність індивіда до управління структурою власного споживання протягом різних часів, амплітуда відхилення тимчасових доходів від середнього доходу. Проте дедалі більшого значення набувають споживання послуг, пов'язаних із підвищенням власної освіти, рівня професійної підготовки, здоров'я тощо, які можна розглядати як інвестиції на відтворення людського потенціалу, що діятимуть протягом довгострокового періоду.

Загальний низький рівень життя, що формується переважно з доходів у вигляді заробітної плати, пенсій та соціальних виплат різного характеру, визначається рівнем розвитку національної економіки, спроможністю до збільшення соціальних виплат у структурі видатків ВВП. Сучасна економіка України характеризується подальшим інституціональним розвитком, зростанням ролі людського фактора в суспільних трансформаціях, прагненням формування повноцінного, промислово розвинутого, ринково орієнтованого господарства. Таким чином, наша криза – це не звичайна циклічна, а стадіальна криза, пов'язана з переходом суспільства від індустріальної до постіндустріальної стадії суспільно-політичного розвитку, її принципова особливість полягає у тому, що вона одночасно є переходом від адміністративно-командної до ринкової економіки [204, с.43].

Трансформаційні процеси сьогодення України спрямовані на подальше посилення „людиноцентризму” в процесах соціально-економічного розвитку та формуванні державної політики, сприяння розробки нових теоретичних концепцій, які б підтверджували визначальну роль соціального розвитку і формування адекватного суспільного середовища.

3.1. Зміна структури економіки і зростання інтелектуалізації праці

В умовах науково-технічної революції та переходу до постіндустріального способу господарювання, принципово змінюється характер та зміст праці, роль людини в процесі праці та її мотивація. Такі зміни сприяють структурним зрушенням в економіці, їх орієнтації на автоматизований, комп'ютеризований замкнутий цикл розширеного відтворення, який не завдаватиме шкоди людині та навколишньому середовищу. Участь людини у цьому процесі характеризуватиметься домінуванням розумової і творчої діяльності, фізична праця людини при цьому буде зведена до мінімуму.

Нераціональна, сировинно-експортна структура економіки України, її неспроможність конкурувати з тими країнами, які базують свою діяльність на застосуванні нових технологій та удосконаленні наявної виробничої техніки, вимагає підвищення економічної ефективності суспільного виробництва, яке потребує еволюційних змін у самій людині через вимогу освоєння нових професій і спеціальностей, підвищення рівня власної професійної придатності та мобільності, набуття здібностей творчого осмислення виробничих цілей.

Зростання обсягів розумової і творчої праці та зменшення обсягів праці фізичної покращують рівень самореалізації робітників, зменшують розміри впливу шкідливих умов на їх здоров'я, але й певним чином ускладнюють процеси розрахунку головних показників трудової економіки: продуктивності та трудомісткості праці.

Принципове значення при цьому приділяється ролі фактору „капітал”, як визначальної економічної категорії. Органічна будова капіталу, за Марксом, складається з постійного капіталу, тобто засобів виробництва та змінного капіталу – робочої сили. Так, розгляд короткотермінової виробничої функції, з урахуванням людського чинника в якості фактору праці, має лише один змінний фактор – працю, та фіксований фактор – капітал. Функція має такий вигляд:

$$TP_{sr} = f (L, K) \quad (3.1)$$

де, TP_{sr} – сукупний продукт, виготовлений за короткий термін;

K – капітал, постійний фактор;

L – праця, змінний фактор [235, С.119].

У розрізі досліджуваної проблематики змінність чинника праці може бути зумовлена, зокрема, виробничим травматизмом, каліцтвом, втратою працездатності, смертністю на виробництві тощо.

Сукупний продукт в умовах довготермінової виробничої функції буде мати обидва залежних фактори – і працю, і капітал, та буде мати такий загальний вигляд [235, С.129]:

$$TP_{sr} = f (L, K) \quad (3.2)$$

де, TP_{sr} – сукупний продукт в умовах довгострокового виробництва;

K – капітал, змінний фактор;

L – праця, змінний фактор.

Однак, таке тлумачення не враховує сучасні зміни в характері праці, зумовлені прагненням переходу до постіндустріального господарства. При цьому фізична праця людини поступово заміщається творчою та розумовою, і стає постійним та домінуючим чинником виробництва. Капітал при цьому виконує допоміжну роль і набуває статусу змінного чинника. Таким чином виробнича функція в умовах переростання „людини економічної” в „людину творчу”, незалежно від терміну, набуває наступного вигляду:

$$TP_{sr} = f (L, K) \quad (3.3)$$

де, TP_{sr} – сукупний продукт в сучасних умовах;

—
 L – праця, постійний фактор;

K – капітал, змінний фактор.

При цьому праця виступає як нагромаджений чинник, який спроможний до швидкої адаптації до змін виробничих умов та потреб ринку, є довгостроковим фактором виробництва і результатом спадковості та втілення нагромадженого досвіду попередніх поколінь працівників. Він сам, у свою чергу, примножує цей досвід, створює передумови для подальшого розвитку підприємства, удосконалює виробничі технології, доволі часто змінюючи їх, і перетворюючи на змінний фактор. При цьому вимоги до якості праці зростають набагато швидшими темпами, ніж змінюються технології. Так, технології можуть змінюватись/удосконалюватись багато разів протягом періоду робочого життя однієї особи.

Питома вага внеску праці та капіталу характеризує рівень розвитку технологічного прогресу та капіталоозброєність. Проте, в процесі зміни характеру праці зростають вимоги до обсягів розумової і творчої праці, капіталоозброєність при цьому виконує інфраструктурну, допоміжну роль.

В умовах суттєвих втрат людського потенціалу в процесі виробництва, необхідним є управління системою умов праці, які не лише не шкодитимуть людині, а й сприятимуть її подальшому біологічному та інтелектуальному розвитку. Така діяльність має відбуватись на рівні законодавчого регулювання, через втручання в регіональні виробничі відносини, посилення ролі профспілок та особистої зацікавленості робітника.

В залежності від часу, що людина витрачає на працю, розмір її оплати має збільшуватись прогресивно, оскільки протягом цього часу людина обмежує свою свободу, зменшує час придатний для підвищення свого навчання та особистого розвитку. Гуманізація організаційно-економічних відносин викликана об'єктивними тенденціями домінування ролі людини в структурі капіталу прогресивного підприємства та зростання виробничої ролі людського чинника.

Поступова інтелектуалізація праці, тобто зростання частки розумової праці у загальній структурі виробництва, призводить до визначення розумової і творчої праці постійним і домінуючим чинником виробництва. Слід позитивно оцінити невинне зростання питомої ваги осіб з вищою (повною та базовою) освітою у складі робочої сили – з 39,9% у 2004 р. до 42,0% у 2006 р. В 2010 році частка осіб з вищою та середньою освітою в структурі трудового потенціалу України склала 90%. Головним виробничим завданням людини при цьому стає засвоєння та обробка інформації з метою перетворення її на нове джерело зростання виробничої ефективності та особистого самоудосконалення.

Характерними є руйнівні тенденції у системі освіти та формуванні висококваліфікованої робочої сили. Зіставлення з міжнародними показниками вартості робочої сили за годину свідчать про її знецінення в нашій країні [3, с.39]. Саме оплата праці кожного працівника у всіх без винятку галузях економіки має забезпечувати відтворення його здатності продавати робочу силу [133, с.13]. Провідною функцією в напрямі реформування принципу оплати праці є її переважання над темпами зростання цін та рівнем життя.

Боротьба з безробіттям є одним з провідних завдань у напрямі відтворення людського потенціалу. Фахівцями Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України зроблений висновок, що в окремих регіонах зростання безробіття може взагалі набути некерованого характеру [35, с.130]. Безробіття є чинником, що руйнує людський потенціал як у фізичному напрямі, так і у напрямі руйнування психологічної впевненості особистості. В умовах зміни економічної парадигми та світосприйняття в аспекті трансформування у постіндустріальну систему господарювання, важливим стає трансформація процесу зайнятості та зміна її структури з перетворенням праці на творчість.

Обсяги виробництва на етапі розвитку інформаційної системи господарювання дедалі більше залежать саме від зростання людського чинника (переважно якісного), а не від поділу праці чи новітніх технологій, як це відбувається в умовах індустріальної економіки. В той же час сама структура виробництва, тобто співвідношення матеріального та інформаційного продуктів у

загальній структурі виробництва будуть визначатись саме рівнем освіченості населення. При цьому замість класичної кривої виробничих можливостей, доречним є подальший поділ усіх товарів на дві зазначені групи. Так, межа виробничих можливостей при цьому буде визначатись виключно кількістю зайнятого персоналу та рівнем його виробничої віддачі, зумовленої рівнем освіти та професійно-технічної підготовки, оскільки решти перепонів для примноження інформаційного продукту не існує.

Одним із головних завдань регулювання системи виробничих відносин у напрямі впливу на відтворення людського потенціалу є уникнення техногенних катастроф, через неможливість урахування матеріально-грошових та людських втрат майбутніх поколінь.

Ця проблема є доволі актуальною як в умовах „первісного” капіталістичного господарювання, так і в умовах перехідної економіки, коли форми державного втручання у виробничі процеси є нечіткими, та такими, що постійно змінюються. Державний нагляд в сфері дотримання безпеки праці у приватному секторі чи секторі змішаної власності (у державній економіці він має діяти автоматично), повинен мати за мету не скорочення кількості нещасних випадків, а підвищення тривалості життя у галузі або в середньому по країні. Витрати на контроль за дотриманням безпечних умов на виробництвах, за умови адекватної боротьби з корупцією, можна відносити до статей бюджетних витрат, спрямованих на оптимізацію соціально-демографічного балансу країни.

У процесі визначення практичних аспектів впливу на відтворення людського потенціалу, особливо в умовах перехідної економіки, принципове значення мають державні видатки, як інструмент економічної політики, та елемент економічної системи.

Державні видатки є складовою формування сукупного попиту, вони впливають на нього та на сукупну пропозицію. Збільшення державних видатків, безперечно змінить структуру сукупного попиту, але рівень його не обов’язково зміниться на ту ж величину [164, с.23]. Збільшення державних видатків викликає зростання рівноважного ВВП, при цьому воно має мультиплікативний характер.

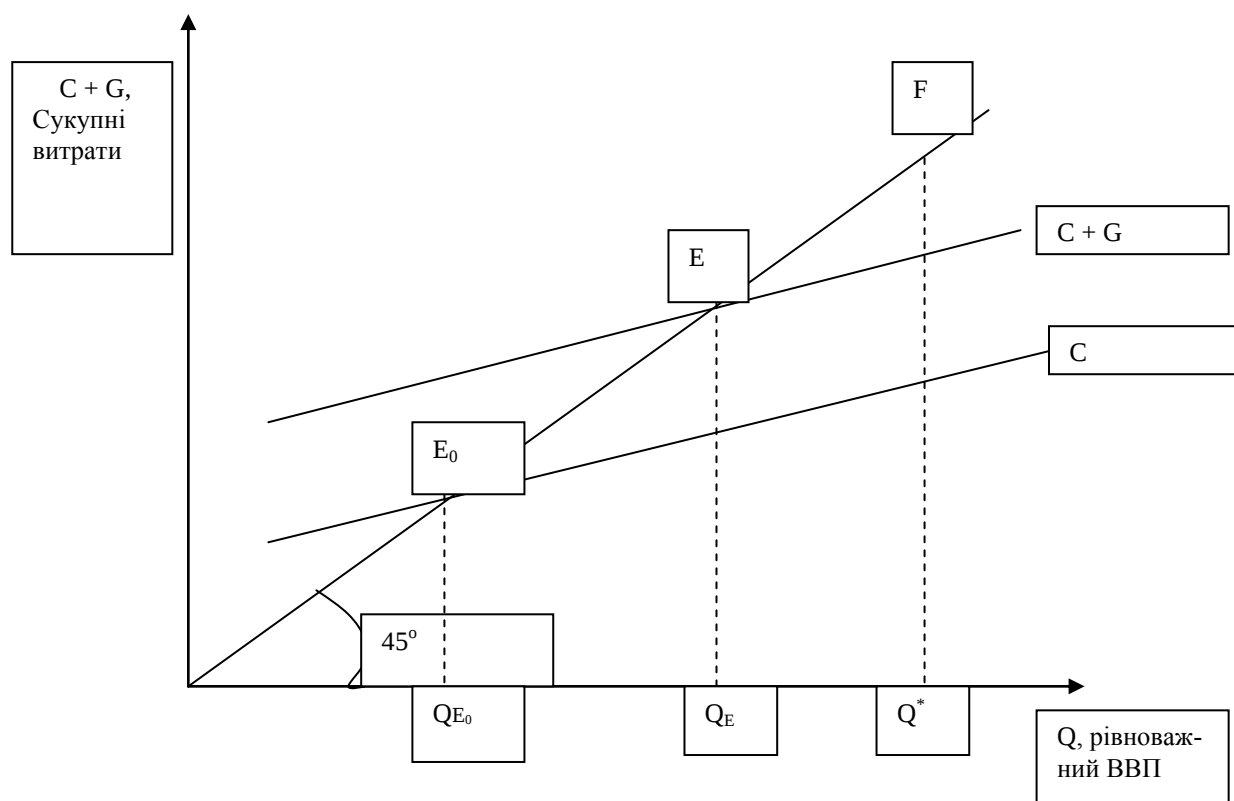

Рис. 3.1. Вплив державних видатків (G), на величину рівноважного ВВП(Q)

Джерело: Макконелл К.Р. *Економикс: принципи, проблеми и политика* / К.Р. Макконелл, С.Л. Брю. – К.: ХаГар, 2000. – с. 226.

Державні видатки в цьому разі можуть виступати в якості: замовлення у сферах освіти і медицини, капіталовкладень у розвиток та удосконалення комунальної інфраструктури, витрат на наукові розробки, стратегічного інвестування у сферу культури і мистецтв.

Характер такої дії зумовлює водночас декілька позитивних видів впливу: зростання реального обсягу внутрішнього виробництва, що за умов обґрунтованої системи розподілу доходів сприяє поліпшенню рівня життя населення; цільове підвищення життєвих та соціальних стандартів. У той же час, в умовах збільшення обсягу ВВП, яке може обумовлюватись демографічним чинником: зростання чисельності населення (у довгостроковій перспективі) збільшує платоспроможний обсяг потреб, збільшуючи сукупний попит, і, у випадку повноцінної дії ринкового механізму, це призводить до зростання сукупної пропозиції (ВВП).

Головним чинником ефективної взаємодії природи та економічної системи є раціональне та морально обґрунтоване природокористування в процесі інтелектуалізації праці. Раціональне природокористування – це діяльність, спрямована на економне використання природних ресурсів, ефективний режим їхнього відтворення, запобігання або послаблення можливих негативних наслідків [29, с.6]. Етичні принципи взаємодії з природним середовищем змінюються в процесі розвитку людства, суспільної свідомості та економічного світосприйняття, але в обов'язковому порядку, вони мають включати в себе:

- сприйняття природи не лише як оточуючого середовища, а й як елементу фізіологічної та духовної складової людського існування;
- використання природних ресурсів як фактору розвитку Землі та Всесвіту, а не лише людини тощо.

В умовах нарощування темпів постіндустріального розвитку можливим є існування переважно позитивних екстерналій, таких як інформатизація усього населення, розвиток соціальної інфраструктури, екологізація суспільних відносин, розвиток мережі закладів освіти, скорочення рівня злочинності.

Виробництво, як процес суспільної праці, посідає вагоме місце в структурі витрачання населенням часу, особистого здоров'я, а інколи й життя. До виробничих чинників, що впливають на якість та тривалість життя, на думку дисертанта, необхідно віднести: умови праці; ефективність виробництва та рівень інтенсивності використання трудових ресурсів; рівень жорсткості управління та дотримання прав робітників; тривалість робочого дня, кількість вихідних днів та оплачуваної відпустки; можливість просування по службі та кар'єрного зростання; систему оплати праці, її рівень та прогресивність; рівень соціального захисту та мотиваційний механізм, що діє на конкретному підприємстві чи установі; рівень розвитку внутрішнього ринку праці підприємства, рівень зайнятості в цілому по країні та причини наявного безробіття; екстерналії; розмір та систему розподілу ВВП.

Серед зазначеного, лише перший фактор спроможний здійснювати прямий, безпосередній вплив на стан людського потенціалу, решта з них діють

опосередковано, через механізми управління рівнем добробуту, створення сприятливого соціально-економічного середовища, появи додаткових можливостей споживання тощо. Щодо умов праці, то їх слід розглядати як чинник виробничої смертності та скорочення тривалості життя внаслідок виробничого травматизму, професійних захворювань, каліцтва тощо. За ступенем сумарного впливу на організм осіб, що працюють, тобто за рівнем важкості праці, розрізняють шість груп умов праці: комфортні, відповідні (*адекватні* – Р. Я.), несприятливі, шкідливі, екстремальні та неприпустимі [139, с.79]. Переважання у загальній структурі умов праці перших двох груп створить можливості для формування та розвитку „спадкового капіталу” підприємства, що мінімізуватиме витрати підприємства на професійну та психологічну адаптацію нових робітників.

У цьому розрізі особливого значення набуває виробничий людський потенціал, фундаментальною передумовою збереження якого є нагромадження демографічного потенціалу виробництва та унеможливлення завдання йому шкоди в процесі праці. Так, доречною є триєдина взаємоузгодженість економічних, морально-етичних та соціально-демографічних пріоритетів розвитку окремої виробничої одиниці.

За логікою Т. Мальтуса, який стверджував, що „...на зниження заробітної плати впливає зростання населення...” [8, с.36], скорочення чисельності населення має спричиняти зростання попиту на робочу силу та рівня оплати праці. Але, в той час, він не враховував зміни в структурі зайнятості, що викликаються розвитком НТП та зростанням продуктивності праці. Сучасні тенденції розвитку виробничих відносин характеризуються зміною характеру праці з її перетворенням на інтелектуальну та творчу. В ідеальній моделі зазначені зміни позитивно впливають на відтворення людського потенціалу, зокрема щодо зменшення фізичних навантажень (якщо наслідком цього не стає гіподинамія, атрофія різних груп м'язів та порушення нормального кровообігу), в розрізі зменшення ризиків виробничого травматизму, каліцтва та професійних захворювань.

Другим чинником, що не урахував Мальтус, і який не заперечує об'єктивний економічний закон зростання потреб, – є те, що скорочення чисельності населення може сприяти зростанню зарплати, але лише за умов, що населення, чисельність якого зменшується, – буде спроможне збільшувати свої платоспроможні потреби швидше, ніж воно буде зменшуватись у розмірах. В іншому випадку – виробництво буде скорочуватись тими ж темпами, якими буде зменшуватись інтенсивність виробництва, і потреби у підвищенні рівня оплати праці не виникне. Тобто скорочення чисельності населення буде супроводжуватись скороченням обсягів виробництва і зменшенням середнього рівня заробітної плати. Така залежність обмежує рівень задоволення потреб і скорочує рівень доходів – що вкрай негативно відбиватиметься на подальших подіях в сфері відтворення людського потенціалу.

Ефективність виробництва, як чинник відтворення людського потенціалу, в політекономічному тлумаченні являє собою досягнення максимальних результатів, використовуючи наявні ресурси повністю. Але таке сприйняття не може стосуватись людського чинника, який, у свою чергу, складається з фактора праці та підприємницьких здібностей, оскільки повне використання людського ресурсу призводить до унеможливлення його повторного використання у виробничому процесі.

Найуразливіше місце в такому випадку посідає фізична праця, оскільки підприємницькі здібності дуже рідко потерпають від виробничих умов, швидше вони можуть стати об'єктом застосування методів нечесної конкуренції ззовні. Дилема взаємодії підприємницького інтересу з прагненням збереження чисельності та підтримання працездатності наявного персоналу, може бути подолана через механізм адекватного застосування фінансово-бюджетного механізму податків та дотацій.

Виробництво є тією сферою, що характеризується багатогранністю способів впливу на відтворення людського потенціалу. На сучасному етапі особливої уваги заслуговують удосконалення системи відтворення робочої сили водночас із збільшенням числа робочих місць, поліпшенням професійної

орієнтації, підвищенням кваліфікації працівників та ефективності використання трудових ресурсів, всебічний розвиток людини в розрізі її матеріального добробуту та творчої самореалізації.

Зростання обсягів матеріального виробництва доволі часто призводить до забруднення довкілля, тому в умовах промислово орієнтованої економіки в систему виробничих чинників обов'язково слід включати екологічні чинники. Стратегічною ідеєю збалансованого розвитку можна визначити збереження біосфери як середовища життєдіяльності нинішніх і майбутніх поколінь на основі досягнення збалансованості соціально-економічного та екологічного розвитку, покращення якості життя населення і стану природи [36, с.62].

Ефективність виробництва в макроекономічному масштабі – це узагальнене й повне відображення кінцевих результатів використання засобів виробництва та робочої сили протягом певного проміжку часу [154, с.43]. При цьому важливим є не тільки і не стільки збільшення обсягів ВВП, а його співвідношення з динамікою змін чисельності населення, частка працездатних та зайнятих в структурі населення, причини смертності.

Від підвищення прибутковості виробництва залежить фінансове забезпечення, а значить і успішне виконання як соціально-економічних, так і екологічних програм. До них, зокрема, належить розширене відтворення конкурентоспроможного виробництва в регіоні, нагромадження фінансового капіталу, зміцнення податкового потенціалу, покращення демографічної ситуації та добробуту населення в контексті гармонізації регіональних та національних інтересів [37, с.92].

Збільшення чисельності населення викликає кількісне зростання його потреб. В умовах ринкової економіки таке зростання трансформується у збільшення обсягів виробництва, яке супроводжується, різною мірою, підвищенням рівня забруднення довкілля. Замість традиційної економічної ефективності необхідним стає розгляд критерію соціально-еколого-економічної ефективності [111, с.70]. Тобто, економічну ефективність не можна розглядати як первинну мету в умовах кризи відтворення людини та її здібностей. Заходи щодо

підвищення конкурентоспроможності виробництва мають сприйматись як передумова ефективної соціально-демографічної політики; при цьому інноваційний аспект розвитку організаційно-виробничих відносин в обов'язковому порядку має враховувати та мінімізовувати рівень забруднення довкілля. Особливого значення набувають новітні технології виробництва, залучення рядового робітника до питань управління та розподілу результатів.

Тут виділяють дві групи соціальних результатів упровадження нової техніки: а) поліпшення виробничого середовища, насамперед умов праці (забрудненість, безпека праці, температурний режим, шумовий та вібраційний фон тощо) і б) поліпшення стану навколишнього природного середовища, що проявляється у ліквідації чи скороченні забрудненості техногенними викидами повітряного басейну, водоймищ, землі [10, с.180-181]. Отже, адекватне застосування нових технологій розвитку виробничого середовища, шляхом залучення внутрішніх (внутрифірмових) та зовнішніх грошових та інтелектуальних інвестицій, є реальним важелем впливу відтворення людського потенціалу у виробничому середовищі.

Важливим елементом соціальних витрат держави є витрати на освіту та науку. Взаємозв'язок між освітою та народжуваністю дуже складний, і більшість спостерігачів погоджується, що він є негативним – розвиток освіти збільшує вікову межу при вступі у шлюб та підвищує альтернативну вартість народження дітей. Унаслідок цього сім'ї бажають мати і мають менше нащадків [112, с.285]. Однак підвищення рівня освіти спроможне впливати на підвищення добробуту особистостей та сімей, що буде спроможним впливати на якість та тривалість життя. Так, закордонні дослідження відзначають, що із збільшенням добробуту багато осіб кидають палити, відмовляються від міцних алкогольних напоїв, більше уваги починають приділяти заняттям спортом.

Об'єктивною основою для визначення умов заробітної плати є два головних чинники: складність праці та її умови [139, с.10]. Під складністю праці в даних умовах поступового, хоча й доволі повільного руху до інформаційної форми господарювання, слід розуміти двояко: як складність з точки зору

застосування фізичного ресурсу особистості та інтелектуально-розумову складність виробничого процесу. Пріоритетне значення в цьому аспекті посідає адекватність поділу праці на розумову та фізичну з метою уникнення неефективного застосування робочої сили. Так, зайнятість у секторі фізичної праці не повинна застосовувати інтелектуаломісткий людський капітал, а сфера розумової праці – малокваліфіковану робочу силу. Це буде негативно впливати на ефективність виробництва та знижувати потенційний рівень доходів зазначених груп зайнятих.

Все це буде здійснювати негативний вплив на відтворення людського потенціалу: із підвищенням рівня шкідливості умов праці зростає рівень оплати праці, однак пропорційність такої залежності є доволі суттєвим фактором. Якщо темпи підвищення рівня шкідливості є меншими за темпи зростання рівня оплати праці – такі тенденції максимально ускладнюють відтворення людини, знижують економічну ефективність, і є можливими лише в умовах значного рівня циклічного безробіття та відсутності елементарного державного контролю.

Однак, навіть суттєве перевищення темпів зростання зарплати над небезпекою виробничих умов не є, і не може бути гарантією відновлення втрат здоров'я у виробництві. Шкідливість праці спроможна здійснювати прямий негативний вплив на рівень здоров'я людини, що може призвести до втрати працездатності чи смерті, а високий рівень оплати праці може сприяти поліпшенню стану людського потенціалу лише опосередковано, і далеко не завжди.

Таке твердження може бути справедливим по відношенню до аналізу економічної поведінки однієї особистості. Але в умовах визначення пріоритетів сім'ї людина може свідомо йти на нищення свого здоров'я з метою поліпшення рівня добробуту членів сім'ї, їх особистого розвитку та певних перспектив, поява яких визначатиметься підвищенням рівня платоспроможності. Пріоритетним завданням державного регулювання в цій галузі є ліквідація дилеми: „висока зарплата чи безпечні умови праці”, тобто взаємоузгодження обох факторів

шляхами законодавчого регулювання та оперативного контролю за його дотриманням.

Людські втрати в секторі фізичної праці є зрозумілими та логічно обґрунтованими, тоді як у галузі інтелектуальної діяльності – лише гіпотетично можливими.

Інтелектуалізація та інформатизація мають стосуватись не лише безпосередньо процесу праці, а й її інфраструктури. Так, своєчасне надходження інформації до споживачів робочої сили та її носіїв здійснюють центри зайнятості населення. За роки створення мережі центрів (а нині їх в Україні 674) вдалося значною мірою забезпечити їх необхідною технікою, підготувати кадри.

Цікаве бачення проблеми поєднання економічного та людського розвитку висловлює О. Єфремов. Він пише: „І треба усвідомити, що настав час, коли для виживання і подальшого розвитку Людству необхідно переглянути своє мислення – від пріоритетів нарощування матеріальних благ надбудовного характеру, де домінує принцип „якомога більше взяти від Природи”, до пріоритету духовних цінностей, де домінуватиме принцип „віддати природі для блага ж людства хоча б стільки, скільки взято” [65, с.86]. Така перебудова мислення дозволить суспільству розробити алгоритм гармонійного (з природою) поступального розвитку суспільства.

Характерною тенденцією сучасного світу є те, що в країнах з розвинутою економікою вже тривалий час загально домінуючою тенденцією є розвиток людини, що базується на необхідності забезпечення її конкурентоспроможності у високотехнологічних та науковомістких сферах економіки. Так за підрахунками в 90-х роках вартість техніки та обладнання на кожного зайнятого працівника у виробництві США складала біля 25 тис. дол. США. В той же час „вартість” працівника (тобто сума всіх витрат на його навчання і підготовку) складала не менше 400 тис. дол. [115, с.13]. При цьому на підготовку науково-технічного працівника приходилось близько 800 тис. дол.

Всупереч поширеним твердженням, ніби в умовах повністю автоматизованого виробництва роль людини зводиться нанівець, практика

переконливо свідчить, що науково-технічна революція, озброюючи людину могутніми знаряддями і устаткуванням, не лише не знижує, а навпаки, підвищує роль людини, висуває значно вищі вимоги до кваліфікації, до її відповідальності за функціонування цих могутніх засобів [205, с.59-60]. Отже, на сьогоднішній день структуру виробничих сил формують: інтелект, інформаційна база, науково-творчий потенціал; підприємницький ресурс; праця та її мотивація; техніка і технологія (засоби праці); енергетична праця; матеріально-сировинна база; територіально-просторовий розвиток; організаційно-структурні чинники; культурне середовище [178, с.79].

Інформатизація людського чинника виробництва призводить до принципово нових взаємовідносин в структурі „праця-капітал”. Внаслідок цього капітал припиняє „споживати робітника”, формується інтелектуальний капітал, як інтегрована на основі інформації система взаємодії праці та капіталу. Інтелектуальний капітал, який складається з людського та структурного капіталу (засобів програмного та технічного забезпечення функціонування людського капіталу), визначає нові пріоритети регіонального розвитку. Тому дуже важливою є інформатизація людського потенціалу та його повноцінне застосування в структурі органів регіональної влади та місцевого самоврядування.

Зростає роль інформаційного чинника і в структурі господарського механізму. Інформація, носієм якої є людський потенціал, в структурі господарського механізму здійснює такі функції:

- надає інформацію споживачам та виробникам стосовно внутрішньої та зовнішньої ринкової кон'юнктури;
- вирівнює в правах різних суб'єктів ринкових відносин, сприяючи збереженню конкуренції та недопущенню дії монопольної влади;
- підвищує рівень управлінського професіоналізму суб'єктів регіонального та державного управління;
- сприяє інтелектуалізації та гуманізації ринкових відносин, усвідомленню еволюції ролі людини в системі взаємоузгодження інтересів виробників та споживачів.

На тлі позитивних зрушень, пов'язаних передусім зі сприятливими економічними тенденціями, в Україні зберігається нераціональна структура зайнятості. Порівняння її основних параметрів з аналогами країн з розвинутою та перехідною економікою свідчить про дуже значне скорочення обсягів промислового виробництва і відповідне зменшення попиту на робочу силу цієї галузі. У результаті нині в Україні частка працівників промисловості істотно нижче, ніж у більшості економічно розвинених країн. Виняток становлять тільки Франція та Швеція, у структурах зайнятості яких домінує сфера обслуговування. До того ж зберігається пріоритет добувних галузей, характерний для сировинних економік, а в Україні це частково є результатом розпаду ВПК СРСР [22, с.253].

Держави з перехідною економікою надають перевагу цільовим трансфертам особам та домогосподарствам. В той же час країни з розвинутою економікою вирішують дилему співвідношення трансфертів домогосподарствам та субсидій і поточних трансфертів підприємствам, які власноруч визначають розміри допомоги і механізм її надання певним домогосподарствам. Безумовно, обидва елементи є обов'язковими. Перший – реалізує підтримку відносно „економічного пасивного” населення, зокрема того, що не продає на ринку ресурсів свою робочу силу; другий – не лише зміцнює людський потенціал, а й створює передумови для подальшого економічного зростання, як матеріального фундаменту реалізації майбутньої соціальної політики.

Завдання держави в галузі освіти полягає в тому, щоб забезпечити доступність дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам; недопущення зниження загального рівня освіченості громадян [114, с.229-230].

Дедалі менша кількість підприємств впроваджує у виробництво інноваційні процеси, і, як наслідок, їх низька рентабельність підтверджує, що

вітчизняна наука має бути визнана вищим національним пріоритетом, ресурсне забезпечення якого слід здійснювати в першу чергу [181, с.115].

Екстерналії, або витрати переливу – є наслідком виробництва, що може завдавати шкоди не лише виробничому персоналу конкретного підприємства, а й третім особам, що не мають безпосереднього відношення до цієї фірми. Подолання цієї проблеми носить, в більшості випадків, виробничо-екологічний характер. Демографічно свідоме підприємство має створювати лише позитивні зовнішні ефекти – таким чином воно буде сприяти не лише збереженню власного персоналу, а й кількості оточуючого населення – реальних чи потенційних споживачів продукції, яку воно виробляє.

Інтелектуалізація праці – це не лише підтвердження зростання освіченості, культури працюючих, але й економічний показник, який доводить, що праця у сфері послуг є більш ефективною [203, с.410]. Відтак інтелектуалізація праці може відбуватись не лише в процесі безпосередньої освіти, а й внаслідок зміни сфери діяльності, збільшення обсягів спілкування, трансформації психологічного клімату в колективі, зміни засобів та предметів праці.

Одним із напрямів розвитку та руху сучасної суспільно-виробничої парадигми є екологізація. Екологізація – це зменшення інтегрального екодеструктивного впливу процесів виробництва та споживання одиниці продукції [131, с.231]. Екологізація не є синонімом „охорони природи”, вона спрямована на екологічне вдосконалення, тобто зниження потреби в охороні природи [131, с.231]. Як свідчать розрахунки, при асигнуваннях на екологічні потреби у розмірі 1 відсотка від ВВП ситуація з охороною довкілля погіршиться, 2-4 відсотки – залишиться на сьогоднішньому рівні, 5-7 відсотків – поліпшиться [18, с.124]. Збільшення витрат на екологічні потреби має сенс лише у випадку їх цільового наукового обґрунтування та жорсткого контролю стосовно їх використання.

Необхідність розв’язання сучасних проблем екологічної нестабільності та нерационального використання природно-ресурсного потенціалу вимагає оптимізації територіальної структури землекористування, формування інституту

приватної власності на землю, розвитку ринку земель несільськогосподарського призначення; впровадження маловідходних водозберігаючих технологій; створення комплексної загальнодержавної системи моніторингу водних джерел; наросування обсягів посадок лісу в межах лісового фонду та закладок нових насаджень на землях, що неефективно використовуються у сільському господарстві.

Особливої уваги заслуговує розвиток вторинного ресурсокористування шляхом залучення в господарський обіг відходів металургійної промисловості на основі використання новітніх технологій їх утилізації та стимулювання підприємницької активності на ринку вторинних ресурсів [143, с.102]. Так, можна спостерігати декілька напрямів позитивізації впливу на відтворення людського потенціалу – скорочення обсягу ушкоджень працюючих на таких виробництвах, стимулювання підприємницької активності, розвиток новітніх ресурсозберігаючих технологій.

Неоіндустріальні продуктивні сили створюють умови для розв'язання суперечностей між людиною і природою [204, с.100]. Специфіка їх дії полягатиме у мінімізації потреби забруднення навколишнього середовища, і навпаки у його розвитку та відновленні, з метою гармонізації відносин „людина-довкілля”, що сприятиме розвитку майбутніх поколінь людського потенціалу.

Інтелектуалізація праці спроможна призвести до формування „освіченого інстинкту”, тобто технічного посилення автоматичної спроможності самозбереження людського організму. В цьому разі корисною може стати будь-яка додатково отримана інформація та нагромаджений життєвий досвід, який сприятиме посиленню рівня доходів, ухиленню від несприятливих ситуацій, поліпшенню здоров'я та збільшенню тривалості життя.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що країни з однаковим рівнем ВВП на душу населення можуть мати різний рівень суспільного добробуту, оскільки він характеризується окрім названого вище показника, ще багатьма не менш важливими: тривалість життя, рівень освіти, рівень законослухняності, збалансованість харчування тощо [11, с.116].

3.2. Розвиток системи мотивації праці і поширення її творчого характеру

Головним мотивом, що спонукає людину до будь-якої діяльності, є потреби. В процесі споживання засобів задоволення потреб, які можуть бути вільними та господарськими (тобто створеними людиною), людина на підставі розумових та аналітичних здібностей здійснює порівняння ступеня задоволення внаслідок споживання тих чи інших товарів. „Всяке порівняння речей між собою мислить увагу, всяка увага – працю, а всяка праця – причину, яка до праці спонукує” – пише Гельвецій [33, с.57]. Причина, яка викликає працю, формується відповідно до визначення внутрішнього характеру та самої природи праці.

У процесі тривалого теоретико-економічного аналізу виокремлювалися категорії фізична праця та усі інші види економічної діяльності. Так, решта – відносилась до творчої та розумової праці. Особливо часто така ситуація виникає і зараз при розгляді постіндустріальних моделей людського розвитку. Однак, між розумовою і творчою працею існують суттєві відмінності, і відносити їх до однієї групи, на думку автора, не можна. Також недоречним і не зовсім коректним є застосування до останньої групи категорії „праця” – швидше слід застосовувати категорію „діяльність”.

У ролі мотивів можуть виступати потреби й інтереси, потяги й емоції, установки та ідеали [96, с.116]. Безпосередньо первинні потреби, такі як потреби у продуктах харчування та одязі, як правило, задовольняються в процесі простої фізичної праці, в той же час проста мотивація щодо самовизнання має місце (хоча й не завжди) в процесі розумової праці різного рівня складності. Але чинники, що спонукають до творчості, можуть бути взагалі відсутні, мати негативний характер стосовно інших осіб, змінюватись протягом певного відрізка часу багато разів.

Абрахам Маслоу зазначає, що: „...будь-яка поведінка є полідетермінованою, тобто має складну мотивацію” [128, с.76]. При цьому

йдеться про наявність водночас декількох стимулів, що визначають справжню мету діяльності людини.

Таблиця 3.1.

Порівняльна характеристика різних видів економічної діяльності

Характеристика	Фізична праця (проста)	Розумова праця	Творча діяльність
Освіта	Не потрібна	Має велике значення	Не завжди має значення
Рівень досвіду	Має значення	Не завжди має значення	Таку категорію у даній сфері складно визначити
Нагромадження одиниць	Призводить до екстенсивного зростання і обмежується ефектом масштабу виробництва	Призводить до інтенсивного типу зростання, ефект масштабу може не діяти	Може взагалі зруйнувати виробничий процес
Спроможність управління	Існують ускладнення властиві людському факторові	Ускладнюється розумовим рівнем та самоповагою виконавця	Відсутня, управління здійснюється лише особисто виконавцем
Основний ресурс	Фізичні здібності	Нагромаджені знання та аналітичні здібності	Психо-емоційна енергія
Використання досягнень НТП	Спроможні інтенсифікувати процес	Припускаються як допоміжний чинник	Можуть свідомо нехтуватись
Домінуючий чинник ринку	Пропозиція	Попит	Ринку не існує, обіг має випадковий хаотичний характер
Власність на результати	Частка привласнюється роботодавцем, решта – належить виконавцю	Більша частка майбутніх прибутків може належати компанії	Результати можуть свідомо відчужуватись виконавцем
Режим	Чіткий, визначений	Гнучкий	Як такий – відсутній
Визначальний мотив	Матеріальний, поступово зростаючий за А. Маслоу	Визнання, повага і подальше зростання	Будь-який, може багаторазово змінюватись в процесі діяльності

Джерело: складено автором самостійно

Тобто один і той же вид діяльності може бути спрямований на досягнення декількох цілей, причому усвідомлення та розуміння різних мотивів може не відбуватись, тобто людина може діяти несвідомо або не розуміти чого вона прагне насправді.

Як правило, задля пояснення (а часто і для самовиправдання) своїх дій індивід покликається на соціально бажані й соціально корисні мотиви [70, с.10]. Проте в процесі суспільного руху особистості, вона може використовувати не мотивацію своєї діяльності, а мотивування – пояснення своїх дій суб'єктом. Воно може бути як дійсно неусвідомленим, так і свідомо викривленим для формування позитивної суспільної думки щодо себе.

Загалом поширення творчої діяльності містить певні специфічні риси, які мають особливе значення в структурі відтворення людського потенціалу. Так, в структурі економіки із поширенням творчої праці буде зростати частка виробництва в секторах послуг, культури і мистецтв. При цьому соціальну поведінку та обсяги виробництва такими суб'єктами буде складно передбачити, оскільки митці спроможні дарувати свої роботи, уникати спілкування із суспільством. Макроекономічне планування і прогнозування діяльності в цій сфері є марним витрачанням часу, його доречніше здійснювати в середньостроковій перспективі, 3-8 років.

Проте однозначно можна сказати, що в процесі збільшення обсягів творчої праці, буде відбуватись відтворення творчого потенціалу, спроможності до передбачення та інших агностичних чинників людського потенціалу. До того ж така діяльність сприятиме поліпшенню та вихованню естетичного смаку, підвищенню загального рівня культури та моральних меж людської поведінки.

Говорячи про творчу працю, слід мати на увазі не лише конкретну діяльність в сфері культури і мистецтв, а й враховувати зміни, що спроможні здійснювати особи в процесі виконання звичайних буденних монотонних дій. Спроможність до творчого виконання однотипної роботи має певна кількість осіб, але її обсяги можуть суттєво збільшуватись внаслідок зростання обсягів споживання надбань мистецько-культурної сфери, позитивного ставлення до оточуючого середовища, в першу чергу людей, психоемоційного піднесення та інших позитивних психологічних ефектів переливу.

Головною рисою творчої діяльності є вірогідність відсутності мотиву як такого, тобто вона може являти собою діяльність на рівні інстинкту, що

примушує людину виокремити певну частку власної енергії та зробити її доступною для інших, або позбутись її. Саме тому не можна казати, що мотивація творчої праці визначається фізіологічними потребами.

Розумова праця відтворюється та набуває властивих їй характеристик внаслідок поширення в структурі людського потенціалу таких складових як освіта, знання та інформація, а творча діяльність еволюціонує за рахунок таких складових людського потенціалу як творчий талант, інтуїція, підприємницькі здібності тощо. Еволюція *homo economicus* у *homo creativus* призводить до поступового переростання „суспільства споживання” (визначальний мотив економічної діяльності – зростання власного статку та матеріальне заохочення) у „суспільство розвитку” (головна мета творчої діяльності – відтворення та зростання власних здібностей).

Соціальна структура суспільства за таких умов формуватиметься не за ознакою власності на виробничий капітал (відносини „капіталіст – найманий робітник”), а за рівнем набутих знань та освіти (визначальний клас – середній, визначальною рисою якого є не рівень заможності, а освіта та професійна кваліфікація, який забезпечує прогрес суспільства). Питання експлуатації найманого працівника капіталом при цьому поступово втрачає свою актуальність, оскільки визначальним чинником виробництва стає людський потенціал, здатність людини до самореалізації в процесі виконання суспільних функцій, а його обсяг та якість залежать від самої людини.

В структурі управління виробничими процесами була розроблена концепція мотивації праці, тобто спонукаючих до праці факторів, які складаються з трьох груп: матеріальних, духовних і моральних. В процесі еволюції економічної думки розвинутих країн світу було визначено, що матеріальна мотивація не є безумовно домінуючою. Мотиваційний механізм економічної діяльності в секторі української економіки має свою специфіку, в тому числі й у матеріально-демографічного напрямку [230, с.102]. Так, вже на сьогоднішньому етапі багато підприємств та державних установ розуміють значення

нагромадженого людського потенціалу та створюють довгострокові програми підвищення його якості.

Зміст соціально-економічної політики в фірмах має певні відмінності по країнах, бо багато в чому визначається системою державного регулювання підприємницької діяльності та соціальним станом робітників, а також тією роллю, яку відіграють профспілки та різні організації, що займаються питаннями соціального забезпечення [47, с.66]. До чинників, що належать до компетенції системи управління підприємством, входять рівень дотримання прав робітників, зокрема щодо тривалості робочого дня, кількості вихідних днів та оплачуваної відпустки, а також можливість просування по службі та кар'єрного зростання тощо. В першому випадку йдеться про чинники, що здійснюють вплив на відновлення робочої сили; в другому – про довгостроковий психологічний мотиватор.

Природні умови були первинним фактором, що визначав щільність розселення людей та здійснював вплив на відтворення людського потенціалу у первісну добу. Сучасні мотиваційні механізми демографічної поведінки суспільства є більш складними, вони включають до себе економічні, соціальні, екологічні та інші чинники, але природний фактор зберігає одну з домінуючих ролей. Подальший розвиток економіки можливий лише за умов прогнозування і наявності певної кількості споживачів виробленої продукції, трудових ресурсів та усіх інших суб'єктів економічних відносин. Так, максимальна економічна прибутковість як окремого підприємства, так і галузі чи економічної системи, визначається рівнем здоров'я та платоспроможності оточуючого населення.

Цілком закономірним є те, що становлення постіндустріального суспільства супроводжується істотними змінами ціннісних орієнтацій – пріоритетна увага до матеріального добробуту та фізичної безпеки поступається місцем піклуванню про якість життя [204, с.100]. При цьому витрати на формування людського потенціалу із його подальшим перетворенням на інтелектуальний капітал, сприймається як обов'язкова умова гуманізації суспільних процесів.

В умовах подальшого руху до глобалізованого інформаційного суспільства концептуальним способом подолання зазначеної проблематики є застосування важелів масової інформатизації. Наслідком такої діяльності має стати формування суспільних екологічних потреб, по-перше, як засобу задоволення потреб фізіологічних (відновлення економічних природних ресурсів), і, по-друге, як засобу задоволення потреб безпеки (унеможливлення природних катаклізмів та погіршення довкілля) через механізм формування екологічної мотивації економічної діяльності. Це є можливим як на рівні міжнародних територіальних утворень, так і на рівні окремих країн. Дедалі більшу роль в цьому має відігравати екологічна освіта та посилення взаємодії громад у розв'язанні цієї проблеми.

Посилюється значення нагромадження досвіду, знань та інформації в межах однієї фірми, що викликає зацікавленість підприємця у збереженні працездатних робітників протягом якомога тривалішого часу. Така потреба має унеможливлювати дискримінацію в прийнятті на роботу молодих жінок, які є потенційним та доволі вірогідним джерелом відтворення людського потенціалу.

В умовах прагнення до інформатизації виробничого процесу, необхідною є увага до безпеки не лише в сфері фізичної праці, а й розумової діяльності. В другому випадку йдеться про можливість людських втрат унаслідок дослідів, експериментів, а також унаслідок надмірного захоплення науковою роботою в умовах ненормованого робочого дня, що може призвести до суттєвих втрат здоров'я та виснаження організму.

У процесі трансформації пріоритетів міжнародної торгівлі, коли головним об'єктом купівлі-продажу на світовому ринку стає інформація, значення розумової діяльності та інтелектуального потенціалу трудових ресурсів суттєво підвищується. Зростає роль конкурентоспроможності людського капіталу, підвищення якої може відбуватись на основі різних джерел: державних, приватних, групових, особистих. Це може відбуватись через механізм підвищення його кількості, здоров'я, досвіду, знань, навичок та спроможності до психологічної адаптації на різних рівнях. Кількісні та якісні показники відтворення людського потенціалу виступають як показники рівня привабливості

для зовнішніх та внутрішніх інвестицій. Тривалість життя кожного окремого робітника, службовця, митця чи науковця є показником не лише обсягу його економічної участі в суспільних процесах, а й процесом накопичення і систематизації набутого досвіду та інформації в процесі своєї професійної діяльності. Тому збільшення тривалості життя створює передумови для майбутнього удосконалення певних видів професій та спеціальностей, розвитку наукових напрямків та досліджень [217, с.337].

Кількісний і якісний аналізи ефективності інвестицій в людський капітал на різних рівнях дозволяють точніше оцінити зміни, що відбуваються у соціально-економічній сфері й, відповідно, ефективніше керувати ними [186, с.7-8]. Принципового значення набуває усвідомлення необхідності здійснення інвестицій в людський капітал на усіх рівнях із відповідним перетворенням мотиваційного механізму підприємницької діяльності та особистого господарювання та націленням його на підвищення рівня інвестування в людський капітал.

З усіх видів інвестицій у людський капітал найважливішими є вкладення в охорону здоров'я, загальну та фахову освіту (включаючи постійне професійне навчання на виробництві) [20, с.50]. Витрати на охорону здоров'я, що складаються з витрат на профілактику захворювань, медичне обслуговування, відповідне харчування, поліпшення житлових умов тощо, створюють умови для підвищення якості та ефективності використання людського капіталу [20, с.50]. Підвищення мотивованості здійснення таких капіталовкладень визначає структуру прогресивного інтенсивного розвитку національної економіки по окремих секторах.

Власники, менеджери та працівники сфер освіти, підвищення кваліфікації, науки, культури і мистецтв, охорони здоров'я та довкілля мають в цьому розрізі першочергове значення. Те саме, хоча й меншою мірою стосується суб'єктів інших сфер економічної діяльності.

Сфера державного управління має керуватись принципом визначення кінцевої мети своєї діяльності. Нею має бути не відновлення обсягів виробництва

галузі чи посилення конкурентних позицій, а реальне поліпшення умов життя людини, яка прагне цього.

Робітники служб зайнятості здійснюють велику роль в процесі адаптації молодих людей до входження у свідоме професійне життя. Люди, що втрачають роботу, потребують суттєвої психологічної допомоги. Молоді люди не впевнені у виборі своєї майбутньої професії [194, с.87]. Ця обставина істотно знижує критичний поріг безробіття, оскільки молодим людям притаманна менша психологічна стійкість і більша активність [60, с.206]. Економічна активність молоді не лише здійснює вплив на наявний регіональний чи національний економічний стан, а й закладає передумови для подальшого розвитку виробничих та споживчих відносин у майбутньому.

Транспортна галузь визначає швидкість доставки людей та вантажів до їхньої коротко- чи довгострокової мети, здійснює безпосередній вплив на швидкість задоволення людських потреб. При цьому мотивація внутрішньої прибутковості робітників транспорту полягає у прагненні до створення довгострокової клієнтури через надання максимального комфорту в процесі транспортування речей чи людей.

Фінансовий сектор економіки спроможен сприяти розширенню кола потреб людини через збільшення фінансових можливостей та послуг. При цьому в процесі обслуговування клієнтів та виконання виробничих операцій, фінансовий сектор не має надмірно відриватись від реального сектору, прагнути до створення своєї власної системи віртуальних прибутків, які сприятимуть появі катастрофічних фінансових криз. У випадку появи ускладнень в сфері кредитних відносин, банк має йти назустріч боржникам та разом шукати компроміси, мінімізуючи таким чином банківські збитки в короткостроковому періоді, проте створюючи клієнтську базу на майбутнє.

Сільське господарство та харчова промисловість задовольняють первинні потреби людей, від їх якості суттєво залежить взагалі подальше функціонування населення. Моральне підґрунтя мотивації виробників продукції харчування суттєво спростить процеси відтворення населення, дозволить уникнути значної

кількості отруєнь та захворювань шлунку і кишкового тракту. В той же час пріоритетне значення має розвиток сільського інфраструктурного сектору з метою повноцінного життя та культурного розвитку мешканців сільської місцевості.

Хімічна промисловість являє собою явну небезпеку і вимагає максимальної обережності в процесі її діяльності. Надмірне поширення творчої діяльності в цій сфері є неприпустимим, особливо в тому випадку, якщо воно буде порушувати правила техніки безпеки (те саме стосується й інших галузей промисловості). Негаразди у сфері хімічної промисловості завдають шкоди в першу чергу безпосередньо робітникам підприємства, потім – іншим особам та навколишньому середовищу. Так, процес мотивації у цьому секторі суттєво спрощується, проте свого значення не втрачає.

Зміна структури економіки на основі використання останніх досягнень науково-технічного прогресу призводить до автоматизації всіх зазначених секторів та вивільнення певної частки робочої сили. Вона має переходити в сектори інформаційної чи творчої праці. Мотивація налагодження автоматизованих ліній при цьому може максимально об'єктивізуватись і перестати враховувати потреби живих людей, в цьому полягає ще одна небезпека зазначеного напрямку.

Мотивація різних секторів економіки в будь-якому випадку визначатиметься особистістю кожної конкретної особи. Як відомо, різні індивідуальності, що характеризуються, відповідно, різними психотипами, – по-різному ставляться до праці. Так, люди схильні до праці, згодні працювати навіть за умови отримання невисокого доходу, в той же час примусити до праці людей, які зацікавлені у збільшенні вільного часу, може лише доволі високе грошове заохочення або певний специфічний мотиватор. Обидва розглянуті явища можуть спричинити небезпеку. „Працеголіки”, скорочуючи свій вільний час, можуть довести себе до перевтоми та професійних захворювань. В той же час, недостатність обсягів відповідного мотиватора в економічній системі порушить відносну рівновагу на ринку праці, що призведе до погіршення загальноекономічного стану.

Дослідження регіональних особливостей руху людського потенціалу може стати підґрунтям розробки власної політики відтворення робочої сили на рівні підприємств, та планування власної соціально-економічної політики на рівні сім'ї.

Важливим аспектом є рівень задоволення потреб населення результатами внутрішнього виробництва, яке має задовольняти потреби у споживанні. За даними В. Войтенко [26, с.216], зі збільшенням особистого споживання на величину, еквівалентну 100 доларам США, тривалість життя зростає на 1 рік. Особисте споживання за його впливом на тривалість життя більш ефективне, ніж узагальнений рівень економічного розвитку країни. Одним із мотивів виробничої діяльності особистості має бути прагнення не лише отримання високої заробітної плати, а й отримання позитивних емоцій, розширення кола „корисного” спілкування з колегами, набуття додаткового життєвого досвіду тощо.

За умови недостатньої мотивації приватного сектору щодо збереження та розвитку людського потенціалу, важливу роль відіграє управління структурою державних видатків, що спрямовані на біологічний захист людини в процесі виробництва. Не лише державного втручання, а й громадського контролю вимагає ліквідація проблеми тіньової економіки, всередині якої спроможні розвиватись тінізовані процеси руху людського потенціалу. Наявність повної та об'єктивної інформації щодо тенденцій розвитку народонаселення сприятиме подальшій гуманізації суспільних відносин через механізми державного та місцевого впливу на відтворення людського потенціалу.

Суттєве значення для розробки заходів щодо відтворення людського потенціалу відіграє ефективність виробництва, зростання обсягів ВВП та рівень виконання бюджету. Однак не менш важливу роль при цьому відіграє й розподіл обсягу виробництва серед населення. Завдання державної політики у цьому напрямі – пошук компромісу між економічно справедливою та соціально справедливою системами розподілу національного доходу.

Не виключена можливість того, що певні процеси людського руху, зокрема такі як міграція та розселення, спроможні до саморегулювання через регіональний господарський механізм за умови, що він, більшою часткою, складається з

ринкових важелів. Суть регіонального господарського механізму розкривається через конкретні форми виробничих відносин, тобто через такі категорії, як територіальні програми, територіально-диференційовані нормативи, оцінка ресурсів, госпрозрахунок, ціна, прибуток, місцеві бюджети, плата за користування ресурсами, фінанси, кредит, податок, стимули, санкції, штрафи за завдані збитки і т. д. [179, с.191]. Сукупність окремих мотивацій окремих індивідів, їх поєднання в процесі суспільної взаємодії можуть визначати конкретну спільну мету досягнення (результат), хоча різні особи при цьому можуть мати різні мотиватори. Так, спрощується ситуація в сфері досягнення цілей на мезо-, або й макрорівні.

Творчий потенціал є однією зі складових інноваційного потенціалу, основою якого є кадрові та матеріально-технічні складові, а також наявність науково-технічної й інтелектуальної власності. Та особливо важливою складовою все ж є наявність кадрів спеціалістів і вчених, що забезпечують інноваційний процес новими знаннями, ідеями, винаходами, технологіями. Саме такий складовий інноваційного потенціалу, як кадровий потенціал, має приділятися дуже велике значення.

Що вищим є інтелект людини та рівень її професійної підготовки, повнішим уявлення про навколишнє середовище, то різноманітнішими є потреби цієї людини, її інтереси та мотиваційні настанови [90, с.4]. Так, зростання освіти та культурного рівня призводитимуть до посилення та розвитку культурних і нематеріальних потреб особистості, це явище має супроводжуватись посиленням рівня доходів та платоспроможності осіб.

Щодо психофізіологічних характеристик людини, вони також відіграють не останню роль у творчій роботі та генеруванні ідей. Можна виділити ті, які негативно впливають на творчі можливості і стоять на шляху реалізації нововведень, і ті, які їх стимулюють. До першої групи належать консерватизм, відсталість, песимізм, страх краху, небажання перенавчатись, інертність, бюрократія, професійна заздрість, недовіра, самозакоханість та ін. Стимулюючими факторами є винахідливість, інтерес до нового, рішучість,

готовність іти на ризик, інтелект, креативність, організаторські здібності, ініціативність, лідерство та ін.

Вивільнення певної частки свого часу, внаслідок зменшення участі у виробництві, буде створювати передумови для інтелектуального та творчого розвитку особистості в умовах поширення інноваційних технологій і зростання суспільної свідомості у напрямі людиноцентризму.

Самоактуалізація – прагнення людини якомога повніше виявити, розвинути і реалізувати свої можливості, прагнення особистості бути тим, ким вона може бути [70, с.41]. Тобто, в процесі реалізації власного потенціалу, велике значення має усвідомлення та відчуття власних здібностей.

Співвідношення між сферою матеріального виробництва і соціальною сферою є не що інше, як обернений вираз рівня продуктивності суспільної праці [205, с.34]. Лібералізація сфери послуг потенційно спроможна сприяти підвищенню конкурентоспроможності інших галузей, в яких послуги використовуються як засадничий чинник виробництва [5, с.11]. Такі процеси сприяють індивідуалізації виробництва, різнобічному задоволенню усіх потреб людського потенціалу, зростанню обсягів ВВП та підвищенню конкурентоспроможності людського потенціалу.

Важливе значення має зростання зайнятості однієї сфери та вивільнення працівників в інших. Однією з причин безробіття може бути соціальна пасивність в умовах безпроблемного існування за наявності розвинутої системи соціального захисту та соціального забезпечення. Наслідком цього є розповсюдження алкоголізму та наркоманії, збільшення числа психічних захворювань тощо, – і все це негативним чином відбивається на генофонді нації та поточному стані людського потенціалу. Одним із перспективних напрямів подолання такої можливої проблеми може бути формування принципово нових мотиваційних механізмів для різних статевих-вікових груп населення, причому розробка таких важелів впливу повинна покладатись у першу чергу на приватний підприємницький сектор.

Коли йдеться про темпи економічного зростання, використовують відносні показники – динаміка ВВП співставляється з чисельністю населення. Але, у випадку якщо „занепад” людського потенціалу відбувається більш швидкими темпами, ніж економічний спад, то навіть в цьому випадку, ми отримуємо економічне зростання [215, с.184]. І навпаки, якщо обсяги виробництва зростають швидше, ніж чисельність населення – ми отримуємо зниження економічної активності.

При цьому важливим є динамічний аналіз абсолютних показників кількості населення та обсягу ВВП. Якщо протягом декількох років тенденційне зростання ВВП відбувається на тлі зменшення чисельності мешканців – доречно замислитись над правильністю розрахунків, умовами праці або структурою національного виробництва. Якщо ж зростання кількості населення супроводжується зменшенням обсягів суспільного відтворення, то йдеться про дедалі більше віддалення номінального ВВП від потенційного, що негативно характеризує економічний стан країни. Нормальною прийнято вважати ситуацію, коли і перший і другий зазначені вище показники змінюються в одному напрямку.

Доречним при аналізі динаміки національного виробництва є методологічний перехід від застосування ВВП до ВВП, оскільки ВВП відображає обсяг виробництва на певній території, однією з характеристик якої є чисельність населення. Однак, навіть співставлення обсягу ВВП із чисельністю населення не є показником, що характеризує рівень життя мешканців країни. В цьому аспекті велике значення мають система розподілу та перерозподілу доходів, рівень автоматизації виробництва, ступінь гуманізації виробництва та усіх проявів суспільного життя. Визначення реального рівня добробуту можливе лише за умов наявності „середнього класу”, частка якого в загальній структурі населення складатиме не менш як 65%. В умовах наявності суттєвих розбіжностей в рівні отримуваних доходів, середні показники відображатимуть економічну дійсність лише декількох відсотків мешканців.

Приклад: в домі, де мешкає 20 сімей, 19 з них не мають особистого транспорту, а двадцять сім'я має 40 автомобілів. Результат розрахунку середнього показника: кожна сім'я в цьому домі має, в середньому, по 2 авта.

Неприпустимим є прагнення до зростання ВВП, шляхом досягнення межі виробничих можливостей національної економіки через найповніше використання трудових ресурсів. Крім того, що це екстенсивний тип розвитку, таке ставлення до наявного людського потенціалу обмежує його „термін придатності до виробництва”, скорочує тривалість життя та погіршує відтворювальні можливості в економічному та фізіологічному вимірах.

Утвердження творчого характеру праці, творчої людини у новому суспільстві сприяє подоланню експлуатації – головної причини соціальних конфліктів у межах економічного суспільства [203, с.159]. Так, зменшується залежність особи від працедавця, він отримує вибір щодо сфери застосування власних здібностей відповідно до власного мотиву праці.

Новими поколіннями техніки вважаються такі вдосконалені засоби праці, які хоча б в одному або в кількох параметрах принаймні в 2 рази переважають попередні за своєю ефективністю. Зміна поколінь техніки супроводжується зміною поколінь людей, безпосередніх виробників. Вважається, що протягом століття змінюється три покоління людей. Сучасна науково-технічна революція внесла істотні зміни у суспільно-економічний розвиток: зміна поколінь нової техніки почала значно випереджати зміну поколінь працівників. Тепер за життя одного покоління людей у передових галузях виробництва змінюється кілька поколінь техніки. Сучасна НТР охоплює майже чотири десятиріччя. За цей невеликий історичний проміжок часу в електроніці змінилося чотири покоління комп'ютерів, створюється п'яте, одне покоління супутників зв'язку замінюється новим, в авіації використовують реактивні двигуни, створено надзвукові літальні апарати.

Мотиваційний механізм трудової діяльності лише тоді буде ефективним, якщо органічно поєднуватиме інтереси держави, регіонів, підприємств з інтересами працівників, враховуватиме специфіку етапу ринкових перетворень,

регіональні особливості національного менталітету, передбачатиме поєднання комплексу економічних важелів і засобів соціального і морально-психологічного впливу, які б спонукали людину до ефективної праці, розвитку своєї конкурентоспроможності [110, с.308].

Принципового значення набуває усвідомлення необхідності здійснення інвестицій в людський потенціал на усіх рівнях із відповідним перетворенням мотиваційного механізму підприємницької діяльності та особистого господарювання, і націлення його на підвищення рівня інвестування в людський потенціал. Переважна більшість найманих працівників в Україні не відчуває безпосереднього тісного зв'язку між отриманою освітою і одержуваним заробітком, що пов'язано з деформаціями у матеріальному стимулюванні, невідповідністю між реальною вартістю робочої сили і заробітною платою [167, с.180]. Для порівняння, мінімальна погодинна оплата праці в розвинутих країнах складає: Іспанія – 4,37\$, США – 5,15\$, Японія – 5,00-5,78\$, Велика Британія – 11,23\$, Франція – 11,66\$, Люксембург – 12,78\$. В Україні мінімальна погодинна оплата встановлена на рівні 5,77 грн. Подолати протиріччя цієї сфери покликаний господарський механізм, формування та зміна якого є однією з функцій людського потенціалу.

Зміна мотиваційної структури діяльності змінює поведінку людини, вона домагається більшої самостійності в праці, виробляється нова система цінностей у людей і специфічна соціальна структура суспільства, коли основним критерієм становища людини є його здібності, знання [204, с.159]. Це свідчить про те, що не фізичне старіння машин, а моральне викликає заміну діючої техніки новою, що наукові знання, втілені як в уречевленій, так і в живій праці, морально застарівають.

Мотиваційний механізм сучасного українського робітника тісно пов'язаний з реально існуючим станом ринку, який не приносить додаткового прибутку внаслідок підвищення рівня особистої освіченості чи професійної підготовки. Збільшення власного добробуту робітника, як правило, відбувається через збільшення обсягу часу, що використовується в процесі зайнятості, тіньовий

чи злочинний сектор. Детінізація економічних процесів – це завдання держави та відповідних контролюючих органів, однак відсутність ефективної мотивації на приватному чи роздержавленому секторі – це вада приватного управлінського прошарку суспільства.

Для сучасного ринку праці характерним явищем стає неповний робочий день, діяльність за короткотерміновими контрактами, робота паралельно в декількох місцях; все більш розповсюдженою стає конкуренція між різними способами використання вільного часу. У відповідь на це люди зацікавлені отримувати нові вміння, вони все більше прагнуть бути готовими міняти роботу і вчитись протягом життя. Внаслідок цього ринок освітніх послуг росте швидше за всі інші ринки, адже освіта задовольняє інтереси як працівників, так і роботодавців. Вона стає перспективною формою використання вільного часу для тих, хто прагне найматися на роботу з більшою вигодою для себе, і привабливим бізнесом для тих, хто хоче досягти прибутків за рахунок високої якості людського ресурсу.

З огляду на зростаючу роль освіти, росте усвідомлення, що власний добробут залежить від самих індивідів, від їх прагнення до знань. У той же час, попитом на ринку праці все більше користується високоспеціалізоване знання, яке вимагає тривалого і самовідданого навчання. До того ж, технології швидко змінюються і потребують постійного оновлення знань, перекваліфікації, вміння вчитися самостійно. Через це здобуття освіти стає хоча й вигідною, але дорогою інвестицією. Якщо освіта дійсно якісна, від цих інвестицій виграють усі – і окремі громадяни, і суспільство в цілому. Отже, якість навчального процесу і доступність освіти залежать від наявності освітніх технологій масового використання та своєчасного оновлення інфраструктур.

Взаємозв'язок між чисельністю населення та прибутковістю виробництва був досліджений у праці К. Маркса. Так, зокрема, він писав: „Створення відносного перенаселення невід'ємно від розвитку продуктивної сили праці та прискорюється цим розвитком, що виражається у зменшенні норми прибутку” [125, с.259]. Так він зазначав, що робітники, своєю працею нагромаджуючи

капітал, виготовляють засоби, що перетворюють його на відносно надлишкове населення. Така ситуація унеможлиблюється в процесі подальшої автоматизації матеріального виробництва та перетворенні економічної категорії „праця” у надекономічну категорію „діяльність”.

Доречним є дослідження визначальних мотивів різних соціальних груп. Цікавим є визначення домінуючої, соціальноутворюючої функції сім'ї, що сформулював С. Стеценко. Він стверджує, що, „основні функції сім'ї в індустріальному і постіндустріальному суспільстві такі: взаємне піклування членів сім'ї одне про одного, народження і виховання дітей, організація побуту, в тому числі споживання матеріальних і духовних благ” [177, с.68]. При цьому виробничим та іншим організаційно-економічним функціям, в тому числі й відтворенню робочої сили, автор відводить другорядне значення. З цим безумовно можна погодитись, оскільки економічні відносини є похідними від загальнолюдських.

У будь-якому випадку низка мотивів до економічної діяльності має розвиватись та зростати в міру розвитку людини, її розумових та психологічних властивостей, призводити до їх нагромадження з метою отримання більш широкої можливості вибору. Мотиваційний потенціал працівника – складова трудового потенціалу, яка характеризує готовність працівника до максимальної трудової віддачі, розвитку конкурентоспроможності, реалізації в роботі набутих знань, здібностей, умінь, навичок [90, с.17].

Людина першочергово має забезпечувати баланс розвитку свого фізичного та психічного здоров'я. Гомеостаз (від гр. *homois* – подібний, однаковий і *statis* – стояння, нерухомість) – це здатність організму за будь-яких обставин підтримувати стабільність внутрішнього середовища, внутрішню рівновагу (наприклад, певну концентрацію деяких речовин чи компонентів) [70, с.36]. Прагнення до влади над станом власного здоров'я, його зростанням та розширенням можливостей організму – визначальний мотив економічної діяльності як в індустріальному, так і в інформаційному суспільстві.

3.3. Зростання добробуту населення і забезпечення всебічного розвитку людини

Однією з первинних причин сучасної економічної та демографічної кризи в Україні був різкий перехід від тотального державного планування до капіталізму „Laissez Faire”. Лібералізація цін, що відбулася, дозволяє нагромаджувати надприбуток за рахунок підвищення цін в окремих секторах економіки [32, с.38]. В умовах високого рівня монополізації багатьох галузей економіки, це призводить до „роздування” грошової маси з концентрацією її лише у певного кола осіб, що представляє собою незначний прошарок населення. Решта осіб при цьому позбавляються можливостей повноцінного економічного споживання, що негативним чином впливає на існуючі тенденції людського відтворення.

Доходи населення України, за розрахунками Держкомстату, мають стійку тенденцію до зростання починаючи з 2000 року. Так в 2000 році вони становили 128736 млн. грн., в 2002 – 185073 млн. грн., в 2004 – 274241 млн. грн., в 2006 – 472061 млн. грн., в 2007 – 614984 млн. грн., а на початок 2009 р. він склав 856633 млн. грн. [175, с.26]. За 2010 р. ця цифра зросла до 1101015 млн. грн. [140]. Однак це лише офіційні обліковані показники, які не враховують структуру розподілу та розшарування населення за рівнем доходів.

Вже згадуваною причиною кризи відтворення людського потенціалу є відсутність усвідомлення відповідальності за людський розвиток різними економічними суб'єктами. Однією з трьох головних функцій управління персоналом є управління соціально-демографічними процесами у вигляді допомоги сім'ям, будівництва й утримання об'єктів соціально-культурного призначення тощо. Відтак, держава не є єдиним та визначальним суб'єктом соціальної політики.

Україна, як член ООН, взяла на державному рівні зобов'язання гарантувати жінкам в Україні право на охорону здоров'я та безпечні умови праці,

включаючи захист репродуктивної функції. Гендерна рівність – джерело позитивізації процесів людського відтворення та показник цивілізованості розвитку конкретних країни.

Зростання рівня доходів населення та рівень його економічної безпеки має враховувати появу та розвиток новітніх інституціональних форм. Широкий розвиток медичного страхування в країнах світу обумовлений наявністю великої кількості його позитивних якостей: воно органічно доповнює державну систему охорони здоров'я; забезпечує вільний доступ і високу якість медичної допомоги; є найбільш прибутковим способом вкладення капіталу [9, с.21]. Медичне страхування може стати основою для розвитку страхових концернів, основою яких може бути страхова компанія, а решта її елементів (банки, інвестиційні компанії, діагностичні та профілактичні центри, медичні установи і організації, центри соціальної реабілітації тощо) будуть сприяти уникненню страхових випадків, стимулюючи таким чином зростання зайнятості, підвищення рівня соціального обслуговування населення, здійснюючи таким чином як прямий, так і опосередкований вплив на відтворення людського потенціалу.

Обсяг сукупного виробництва на національному рівні відображає показник ВВП чи ВВП, однак сам він не може бути індикатором рівня добробуту, а значить і чинником непрямого впливу на відтворення людського потенціалу. Так, зокрема, ще Д. Рікардо визначав проблему розподілу, тим самим він „відкриває тут нове поле, тоді як його попередники займалися майже виключно виробництвом” [66, с.188]. Так, велике значення має система та структура розподілу виготовленого продукту серед населення, особлива роль тут покладається на забезпечення фізіологічного мінімуму усім громадянам та недопущення значного розшарування суспільства на дуже багатих та дуже бідних.

На перше місце у плануванні та визначенні пріоритетів національної економіки виходить не зростання обсягів ВВП, експорту чи іноземних інвестицій, а тривалість і якість життя людини, тобто соціально-демографічний сектор суспільних відносин. В таких умовах реалізація соціальних функцій підприємництва (створення робочих місць, задоволення матеріальних і

суспільних потреб населення, сплата податків та ін.) розглядається як один з методів покращення демографічної ситуації в регіоні [230, с.75].

Для кожного, хто витрачав американські долари в бідних країнах, є очевидним, що їхня купівельна спроможність є набагато вищою, ніж у країнах багатих. Через це ВВП на одну особу в доларах США не дає правильної оцінки відмінностей у середніх рівнях розвитку між бідними і багатими країнами [112, с.28]. Така ситуація і подалі ускладнюється в умовах шаленого коливання валютного курсу та швидкої девальвації національної валюти.

З трьох основних джерел інвестування людського відтворення та розвитку (що знаходять від роботодавця, держави та домашнього господарства), основне навантаження, особливо при народженні дитини та протягом усього періоду перебування її у стані утримання, покладається на сім'ю [13, с.26]. Тому надзвичайно важливим є гарантування державою отримання працюючими батьками доходів, необхідних для забезпечення розширеного відтворення людини на початковому етапі розвитку дитини, а також забезпечення необхідного рівня освіти, культури, охорони здоров'я, житлових умов тощо.

Доречною є пропозиція Міністерства внутрішніх справ, надана Міністерству освіти і науки України щодо запровадження обов'язкового вивчення в школах Правил дорожнього руху. Підвищення рівня інформування дітей щодо небезпеки пересування зумовлена наявною статистикою. Так, у 2006 році, в державі сталося 3719 дорожньо-транспортних пригод за участю дітей, у яких загинуло 187 та травмовано 3163 неповнолітніх. Безпосередньо з вини дітей сталася 2061 дорожньо-транспортна пригода, в якій загинуло 94 та поранено 1693 дитини. При цьому інформатизація може стати важелем безпосереднього впливу на скорочення дитячої смертності та створення бази для можливого підвищення рівня задоволення особистих потреб у майбутньому (скорочення часу на вивчення Правил дорожнього руху у випадку навчання в автошколі). Слід зазначити, що вивчення цих Правил є обов'язковим в школах більшості країн не лише Західної, а й Східної Європи.

Одним із способів прогресивного оздоровлення населення, підвищення рівня зайнятості та розвитку соціальної інфраструктури є створення курортополісів. Курортополіс – це курорт-місто як єдиний господарський комплекс, що розробляє, реалізує та впроваджує в охоронно-оздоровчий процес нові технології, рекреації, реабілітації, екологічні дослідження, сервіс, потрібне для курорту виробництво, розвиток та управління [55, с.542].

Створення інноваційного курортополісу передбачає таке: перехід на сучасні організаційні технології; наукомісткі технології рекреації, лікування і реабілітації; відкриття нових можливостей для залучення вітчизняних та іноземних інвестицій для входження в світову мережу курортних охоронно-оздоровчих закладів і, відповідно, здобуття статусу здравниці міжнародного рівня [55, с.543]. Технополіс, соціополіс та курортополіс – це далеко не завжди взаємовиключні категорії, дуже часто їх окремі елементи можна поєднувати навколо певної конкретної мети.

За умов недосконалості ринкових механізмів головною формою державного регулювання є планові розробки системи показників, які характеризують матеріальні основи, стан і рівень життя населення. Серед них можна назвати такі:

- рівні та структури доходів, споживання населенням матеріальних благ і послуг;
- стан споживчого ринку;
- соціальні гарантії малозабезпеченим верствам населення [103, с.451].

В Україні ще не сформований надійний та оптимальний механізм здійснення соціальної політики. Суттєвою умовою підвищення його ефективності є перехід від усеохоплюючої централізації до децентралізації соціальної політики [173, с.152]. Так, йдеться про реформування структури соціального захисту на законодавчому рівні, з метою передання певного обсягу повноважень до регіонів, розвиток регіонального соціального страхування, підвищення рівня соціальної відповідальності підприємства та домогосподарства, як головних суб'єктів економічних відносин.

Організація Об'єднаних Націй виділяє чотири основні прояви бідності у світі:

- коротка тривалість життя;
- низька професійно-освітня підготовка;
- позбавлення економічної бази для нормального життя: чистої питної води, медичних послуг, якісного харчування тощо;
- вилучення з суспільного життя країни [108, с.12].

В умовах трансформації системи господарювання у постіндустріальну, зростає роль витрат ВВП на охорону здоров'я, що виступає в якості чинника людського розвитку країни та на освіту, що є чинником формування інтелектуального капіталу. Частка витрат на медичне обслуговування в обсязі ВВП розвинутих країн зросла практично від 0 до 8-12%, на освіту відповідний показник збільшився від 2 до 10% і вище [204, с.82].

Дуже важливим важелем соціальної політики в розрізі позитивного впливу на відтворення людського потенціалу, зокрема щодо стимулювання народжуваності, є кредитування молоді, у тому числі на придбання житла й товарів довгострокового споживання. Протягом 1998 – 2001 років на довготермінове кредитування будівництва (реконструкції) житла для молоді з державного і місцевих бюджетів було спрямовано 156 млн. гривень, за рахунок яких збудовано понад 200 тис. квадратних метрів житла. Таким чином, за цей період свої житлові умови поліпшили понад 3 тис. молодих сімей та одиноких молодих громадян [54]. На жаль, ця програма на сьогодні не діє, що суттєво ускладнює процеси людського розвитку в Україні.

Розв'язання проблеми забезпечення житлом молоді насамперед повинно сприяти покращенню демографічної ситуації, створенню необхідних умов для поліпшення соціально-побутового та економічного становища молодих сімей і одиноких молодих громадян, їх гармонійному розвитку, як одного з чинників становлення та самореалізації молоді в інтересах суспільства і держави [54].

Статеві-вікова структура населення використовується (або принаймні має використовуватись) як об'єкт дослідження макромаркетингу приватних і

державних підприємств. Велику роль вона відіграє і в структурі державного замовлення та державних закупівель. Таким чином, здійснюється вплив на такі складові розрахунку ВВП за витратами: державні закупівлі та валові приватні внутрішні інвестиції у виробництво товарів, споживачами яких є представники різного віку та статі.

Ефективність відтворення людського потенціалу всередині країни суттєво залежить і від зовнішніх операцій та зв'язків. Здійснюючи експортно-імпортні операції, суб'єкт зовнішньоекономічної діяльності, крім митного контролю, повинен розв'язати проблеми, які пов'язані із застосуванням спеціальних видів контролю на кордоні, – ветеринарного, карантинного, екологічного, радіологічного, санітарно-епідеміологічного та гомологічного [39, с.351]. Останнє – це експертна оцінка якісних та вартісних показників природних та штучних дорогоцінних каменів органічного утворення, напівдорогоцінних та декоративних каменів. Удосконалення та подальша деталізація видів контролю за експортно-імпортними операціями є однією з передумов забезпечення та дотримання демографічної безпеки країни, зокрема в галузі обмеження ризиків необґрунтованої смертності.

Важливе значення мають управління рівнем відсоткової ставки на споживчий та інвестиційний кредити, як важелі розширення рівня доходів. Кредитні ресурси при цьому можуть бути використані в якості соціальних інвестицій з метою формування демографічного потенціалу та його подальшого перетворення на людський капітал. За умов такого підходу зростання людського потенціалу може відбуватись швидшими темпами, ніж зростання матеріального капіталу, як чинника переходу до постіндустріальних виробничих відносин.

Принциповим моментом при формуванні державної кредитної політики є встановлення цін на житло при молодіжному кредитуванні без визначення його „капіталізованої вартості”. Воно виступає як передумова забезпечення молодих сімей житлом та непрямий спосіб стимулювання народжуваності.

Контроль за цінами та рівнем заробітної плати здійснюється як ринком, так і державою. Держава встановлює загально визначені правила гри, і після певної

дії ринкового механізму коригує його результати. Державні функції в цьому полягають у сприянні збільшенню кількості виробників однотипної продукції з метою наближення до моделі досконалої конкуренції, яка сприяє підвищенню якості продукції та зниженню її ціни, збільшує податкові надходження та створює нові робочі місця. Провідна роль в цьому напрямі належить державній політиці сприяння розвитку малого та середнього бізнесу, спрощенні механізму реєстрації нових підприємств та регулюванню кредитної політики комерційних банків, яка буде спрямовуватись на більш сприятливі умови отримання кредитів суб'єктами підприємницької діяльності. В процесі регулювання цін доречно використовувати заходи стимулювання розвитку конкуренції, скорочення собівартості виробників та наповнення ринку потрібними товарами через механізм активізації дії державних резервів, обмеження кількості посередників, сприяння розвитку ринкової інфраструктури.

Наступний крок державної політики – це стимулювання підвищення доходів населення, тобто формування на ринку активного платоспроможного попиту шляхом обґрунтованого та свідомого підвищення пенсій та зарплат, підвищення загального рівня зайнятості населення. Розмір сукупного рівня доходів населення є головним чинником уникнення смертності внаслідок відсутності економічних ресурсів, може здійснювати позитивний вплив на відтворення людського потенціалу лише у випадку його співставлення з наявним рівнем цін, а також темпів інфляції та зростання доходів у довгостроковому періоді.

Актуальним є розвиток „Центрів соціальної активності” для людей з обмеженими можливостями, які активно розвиваються на Харківщині. Іншим практичним прикладом, що отримав поширення в Чернігівській області, можна назвати створення соціально-психологічних служб при пологових будинках з метою уникнення випадків відмови матерів від новонароджених. Регіональні експерименти щодо удосконалення напрямів сприяння розвитку людини заслуговують на увагу та шану.

Велике значення має структура розподілу обсягу виробництва та кількості грошової маси всередині населення країни. Розглянемо загальновідому формулу закону грошового обігу, розроблену І. Фішером.

$$M \times V = P \times Q \quad (3.4)$$

де M – кількість грошей в обігу;

V – швидкість обертання грошей;

P – середня ціна товарів і послуг;

Q – кількість товарів і послуг.

Адаптуючи її до відповідної проблематики, визначимо економічну модель та розширимо її у відповідності до поставленого завдання. Отримуємо третю складову, вводячи нові позначки:

$$M \times V = P \times Q = K \times NN \quad (3.5.)$$

де M – кількість грошей в обігу;

V – швидкість обертання грошей;

P – середня ціна товарів і послуг;

Q – кількість товарів і послуг;

K – чисельність населення;

NN – норматив задоволення потреб.

Показник NN має розраховуватись на рівні соціального прожиткового мінімуму і не бути меншим за нього. Співвідношення обсягу грошової маси до обсягу ВВП та чисельності населення в національній економіці за умов відносно стабільного рівня цін та існуючої адекватної системи розподілу й перерозподілу доходів в умовах наявності середнього класу, що включає до себе більшість населення, – створює нові засади та пріоритети в галузі регуляторно-промислової, грошово-кредитної та соціально-демографічної політик. За умов наявності ускладнень у будь-якій сфері (обсяг виробництва, рівень його монетизації чи

демографічні ускладнення) держава може застосовувати відповідні важелі щодо врівноваження трьох складових такого рівняння. Останній елемент, тобто чисельність населення та норматив задоволення потреб у даному рівнянні має бути визначальним, а перший і другий мають бути залежними від нього.

Зростання чисельності населення, за умови його платоспроможності, автоматично викликає зростання потреб, що в умовах повноцінного функціонування ринкового механізму буде викликати зростання обсягу національного виробництва. Відтак і зростання грошової маси є необхідним для викупу усього обсягу виробництва, отже досягається врівноваженість усіх трьох складових.

Скорочення обсягів виробництва за умови збереження інших складових рівняння стабільними буде призводити до зростання рівня цін, зростання рівня безробіття та скорочення рівня доходів населення. В той же час ефективно управління грошовою масою, зі здійсненням адекватного контролю за рівнем цін, буде сприяти розширенню можливостей задоволення потреб населення та позитивно впливати на відтворення людського потенціалу.

Доречним є залучення позик для розвитку соціальної інфраструктури з відповідним техніко-економічним обґрунтуванням та врахуванням кредитних ризиків. В такому випадку можна спостерігати явище перетворення фінансових ресурсів на людський потенціал.

На сьогодні серед пріоритетних принципів реалізації соціальної політики на рівні держави необхідно назвати:

- співвідношення пропорцій економічного і соціального розвитку в системі державних витрат;
- збільшення соціальних виплат до рівня, який не буде заохочувати населення до відмови в економічному житті;
- співвідношення потреб окремих регіонів;
- розширення сфери державного замовлення та державного контракту з метою стимулювання ефективного попиту;

- розробку довгострокових програм розвитку та відновлення комунальної інфраструктури із залученням до фінансування приватного сектору, громад, прогресивних фінансових механізмів;
- сприяння збільшенню обсягів перерозподілу ВВП через соціальний сектор;
- сприяння соціалізації економічних успіхів на всіх стадіях та рівнях господарської діяльності;
- зменшення соціальних ризиків для працездатного населення та інших категорій;
- збільшення витрат на освіту та медицину, як інвестицій у формування довгострокового людського потенціалу;
- проведення інформаційної політики, спрямованої на залучення до соціальних зрушень домогосподарства, сім'ї та окремих громадян;
- удосконалення системи підвищення кваліфікації, профорієнтації, первинного та похідного працевлаштування;
- поліпшення дії пасажирського транспорту, мінімізація ризику нещасних випадків та смертності внаслідок цього;
- розвиток систем зв'язку, як складової соціального зміцнення.

Завдання розвитку соціальної інфраструктури мають здійснюватися у декількох напрямках:

- сприяти задоволенню колективних потреб;
- унеможливити появу демографічних ризиків через неспроможність задоволення соціально-інфраструктурних потреб населення та громадян;
- приведення у відповідність якості та ціну комунальних послуг, виведення їх на європейський рівень, що особливо актуально в умовах євроінтеграції та посилення глобалізаційних тенденцій;
- прагнути створення не лише задовільної системи забезпечення інфраструктурними послугами, а й сприятливої для збереження здоров'я та його примноження;

- поліпшення соціально-політичних умов, як складової клімату, що визначає людський розвиток;
- створення широкої мережі обліку регіональних змін руху людського потенціалу.

Серед основних напрямів соціальної політики слід назвати:

- здійснення всеохоплюючої реформи соціального страхування та пенсійного забезпечення;
- забезпечення відповідного рівня і якості життя;
- удосконалення системи адресної допомоги незахищеним верствам населення;
- забезпечення гарантованості та своєчасності виплати заробітної плати, пенсій, стипендій, інших соціальних платежів;
- подолання тенденції подальшого розшарування суспільства за рівнем доходів;
- розробку та впровадження нових форм інформаційно-консультативної та клубної роботи з сім'ями різних вікових категорій з метою надання їм правової, психологічної, медичної та інформаційної допомоги та їх підтримки (в Україні вже існує 59 таких центрів у 21 регіоні);
- створення програми довгострокового державного пільгового кредитування;
- формування у населення потреби в реалізації права на планування сім'ї, тобто створення умов для народження бажаної кількості дітей і можливість гарантованого і належного їх виховання сім'єю та підготовки до самостійного життя;
- забезпечення соціально-економічних, соціокультурних і духовних умов стійкості шлюбу та зміцнення сім'ї. Пропагування авторитету шлюбу та всебічне обґрунтування його переваг перед позашлюбними формами сім'ї, налагодження ефективної системи підготовки молоді до шлюбу та до сімейного життя;

- розвиток нових форм сімейного виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, – таких як фостерні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу;

- ліквідація явища соціального сирітства;

- розвиток та удосконалення мережі установ з вирішення соціальних проблем молоді: реабілітаційних та кризових центрів, служб „телефонів довіри”, консультативних пунктів, агентств та бірж праці, шкіл батьківської підтримки, клубних об'єднань тощо;

- реформування системи оплати праці, спрямованої на забезпечення безпосереднього зв'язку між ефективністю праці та її оплатою, підвищення частки оплати в сукупних витратах на виробництво;

- запровадження повномасштабної системи соціального страхування, яке забезпечуватиме зв'язок між трудовими внесками та усіма видами страхових виплат, у тому числі пенсій;

- державне сприяння розвитку дитини;

- розвиток соціальної інтеграції осіб із вадами фізичного розвитку;

- створення системи національного соціального захисту населення, що формуватиметься на основі симбіозу лібералізму та соціальної орієнтації.

За таких умов необхідним є досягнення максимальної ефективності прямої дії трьох складових логічного ланцюга: застосування економічних важелів – обмеження або ліквідація забруднення довкілля – поліпшення стану людського потенціалу. Економічну доцільність такого впливу можна висловити у наступній послідовності: здійснення екологічних інвестицій – перетворення їх на демографічний потенціал – формування з нього людського капіталу.

Посилення ролі регіональної економічної політики має здійснюватись на основі:

- використання абсолютних та відносних переваг окремих територій у відповідності до наявного потенціалу, з його найраціональнішим використанням;

- розмежування повноважень у прийнятті рішень щодо управління регіональним потенціалом між різними гілками влади на різних рівнях;

- розширеного регіонального моніторингу взаємозалежності темпів економічного розвитку з показниками відтворення людського потенціалу;
- розробки моделей рекомбінування різноманітних чинників соціально-економічного розвитку;
- урахування культурних, релігійних та інших позаекономічних відмінностей окремих територій;
- рівності в питаннях співпраці між територіями різного рівня розвитку, державної уваги та фінансового забезпечення;
- обережного входження в систему глобалізаційних процесів;
- теоретико-економічного обґрунтування;
- взаємоузгодження інтересів регіонального господарського механізму з процесами міграції;
- урахування співвідношення внутрішніх та зовнішніх інвестицій, і його оптимізації.

Додатковим чинником державного втручання мають бути заходи державного інвестування у інноваційний розвиток, наслідком чого має бути розширене відтворення людського потенціалу у вигляді:

- створення та впровадження екологічних, енерго- і ресурсощадних технологій у масовому виробництві;
- розробки нових біотехнологій, особливо для сільського господарства, переробних галузей та харчової промисловості, виробництва ліків;
- створення наукових основ охорони здоров'я населення, профілактики захворювань, захисту генофонду України та лікування хворих.

Серед додаткових важелів впливу на екологічні процеси, як чинника відтворення людського потенціалу можна назвати:

- створення системи державних закупівель екологічно чистої та безпечної продукції або продукції створеної за допомогою екологічної технології за цінами, що суттєво перевищують аналогічні зразки з урахуванням державних пріоритетів;
- створення довгострокової програми лізингу очисних споруд із відповідним правовим та інституціональним забезпеченням;

- сприяння конкурентним перевагам „екологічної” продукції з метою витіснення з ринку товарів, несприятливих для розвитку людини;
- визначення „виделки” оподаткування в залежності від рівня безпечності господарської діяльності не лише для приватних, а й для державних підприємств;
- розширення кола державних видатків, спрямованих на екологізацію виробництва та пропаганду екологізації споживання.

До пріоритетних завдань в сфері охорони довкілля ми відносимо:

- екологізацію суспільних відносин;
- збереження природного середовища не лише в якості джерела природних виробничих ресурсів, а й як чинника, що здійснює вплив на інтенсивність процесів відтворення людського потенціалу;
- сприяння екологічному розвитку великих міст, як територій, чисельність населення яких зростає за рахунок міграційного приросту;
- уникнення надмірної урбанізації як чинника, що здійснює вплив на рівень екологічного забруднення та позбавляє сільське господарство відповідного трудоресурсного наповнення;
- уникнення негативних екстерналій, як на міжрегіональному так і міжнародному рівні, створення позитивних витрат переливу, наприклад піклування керівників підприємств про території, що оточують виробництво;
- удосконалення екологічного законодавства з метою уникнення надмірного забруднення територій підприємствами та окремими громадянами, розробка екологічних податків та екологічних дотацій;
- впровадження плати за користування природних ресурсів з метою обмеження їх використання та підвищення ефективності їх застосування (особливо невідновлювальних);
- розвиток державних програм з утилізації викидів, їх повторного використання,
- розвиток біоенергетики та відмова від застосування нафтопродуктів з метою зменшення рівня забруднення територій та зменшення собівартості виробництва;

- створення економічного механізму переробки побутового сміття та залучення до цього приватного сектора;
- збільшення частки ВВП, що виділяється на охорону довкілля до рівня 5-7%, чіткий контроль за його використанням та унеможливлення корупції та тінізації освоєння бюджетних коштів;
- розробка альтернативних джерел енергетики (сонця, вітру, землі тощо).

Крім цього актуальними заходами реалізації ефективної дії ринку у напрямі відтворення людського потенціалу є зменшення кількості трейдерів-посередників на внутрішньому ринку, які ускладнюють процес отримання адекватних прибутків товаровиробниками та штучно знижують реальні доходи населення, перешкоджаючи таким чином дії ринкового механізму.

В умовах організаційного регулювання дії господарського механізму можна зазначити, що дуже велике значення в цьому аспекті відіграє кількість чиновників, які доволі часто неадекватно споживають бюджетні кошти, користуються пільгами, сприяють поширенню корупції, руйнують дію господарського механізму.

Обсяг заощаджень, тобто та частина доходу домогосподарств, що не споживається, є індикатором задоволення потреб – чим більшою є частка заощаджень в структурі доходу – тим ліпші створені умови для споживчого та чисельного зростання домогосподарств. За умов впровадження важелів впливу на відтворення людського потенціалу на макро- та мікрорівні, доречним є аналіз граничної схильності до заощадження, після запровадження кожного заходу.

Перетворення заощаджень домогосподарств на активний фінансовий капітал – спосіб підвищення доходів домогосподарств, швидкості обігу грошей та рівня активності господарської діяльності. Такий напрямок впливу здійснюється через підвищення відсоткової ставки на внески населення, мінімізацію банківської маржі та механізм інвестицій в людський потенціал, зокрема у напрямку підвищення економічної грамотності населення. Окремої уваги заслуговує недопущення вкладання грошей у сумнівні операції, зокрема у фінансові піраміди та різноманітні „трастові” компанії.

Суттєве значення в цьому розрізі має співвідношення державних трансфертів та податків. Розглянемо розроблену формулу чистих податків,

$$NT = AT - TR \quad (3.6)$$

де NT – чисті податки;

AT – сукупні податки;

TR – трансфертні платежі.

На підставі неї визначимо формулу чистих трансфертів:

$$NTR = TR - IT \quad (3.7)$$

де NTR – чисті трансфертні платежі;

TR – трансфертні платежі;

IT – податки на особисті доходи.

Наявність чистих трансфертів свідчитиме про сприяння державою відтворення людського потенціалу в системі соціальної політики. Така ситуація має спостерігатись у довгостроковому періоді, яка сприятиме не лише народженню населення, а й повноцінному розвитку людського потенціалу.

Структура державних видатків має поєднувати в собі трансфerti приватним особам та домогосподарствам, як способу тактичного реагування на соціально-економічні негаразди в суспільстві та витрати на розвиток, відновлення та удосконалення інфраструктури, як стратегічний елемент політики позитивного впливу на демографічні процеси. Необхідність сьогодення полягає у включенні до структури державних видатків витрат на розвиток інших соціальних факторів, дослідженні їх ролі та удосконаленні механізму їх дії.

Ключовим фактором зменшення коефіцієнту смертності в країнах з низьким рівнем доходів став контроль основних інфекційних хвороб. Цей контроль посилювався завдяки зусиллям міжнародних агенцій, і його успіх не залежить від рівня доходів у країнах, що отримують міжнародну допомогу [112, с.25].

Дохід особистості, який визначає структуру споживання, і від якої, в свою чергу, залежить здатність до відтворення, можна визначити через показник чистого економічного добробуту, розроблений В. Нордхаузом та Дж. Тобіном. В класичному вигляді він визначається як ВВП за мінусом негативних економічних ефектів у грошовому виразі, результатів тіньової економіки підприємств, що виробляють антиблага, негативних наслідків свавілля монополій і урбанізації, та з додаванням до них результатів позаринкової діяльності підприємств, результатів тіньової діяльності підприємств, що виробляють блага, грошового виразу збільшення вільного часу та якості відпочинку.

Визначимо математичну модель рівня доходів населення:

$$Y = f(W, P, T, I) \quad (3.8)$$

де Y – рівень життя;

W – заробітна плата після сплати податків;

P – рівень цін;

T – трансфертні доходи;

I – решта інших доходів.

Виражаючи спроможність людського потенціалу до відтворення через задоволення потреб та структуру отримання доходів, визначимо таку модель

$$R_p = Y - UEL - UUL \quad (3.9)$$

де R_p – спроможність людського потенціалу до відтворення;

Y – рівень життя;

UEL – неочікувані економічні втрати;

UUL – неочікувані неекономічні втрати (захворювання, психологічні чинники, тощо).

Отже, як ми бачимо, на сьогоднішній день ринковий механізм не діє повноцінно, що ускладнюється неадекватною економічною владою певної групи розподільчих відносин. Така ситуація вимагає посиленого державного втручання,

зокрема щодо створення однакових „правил гри” для всіх учасників ринкових відносин з метою ефективнішого впливу ринку на відтворення людського потенціалу.

Сумарний дохід, що отримує особа чи домогосподарство, мають бути достатніми для задоволення більшості своїх потреб, такий стан сприятиме розширеному відтворенню людини.

Необхідність посилення соціального захисту є адекватною вимогою часу. З іншого боку, вітчизняна і світова практика доводять, що сильні державні соціальні програми сприяють зниженню у людей почуття відповідальності, ведуть до утриманства [18, с.46]. Але, досить сказати, що після всіх утисків неоконсерваторами соціальних програм, на соціальні потреби в розвинених країнах світу витрачається не менш як 50% видатків державних бюджетів [205, с.98].

Визначальним фактором сучасного впливу на відтворення людського потенціалу є недопущення дитячої смертності в системі вищої освіти, заохочення рівня народжуваності, збереження наявного людського потенціалу, створення всіх умов для його розумового і культурного розвитку.

Державна соціальна політика на сьогоднішній день забезпечує лише відтворення продуктивних здібностей людини, тоді як суспільні, психологічні та моральні здібності відтворюються коштом та шляхом усвідомлення таких потреб особистістю, домогосподарствами, підприємствами, місцевими громадами. Соціальна відповідальність при цьому розглядається не лише стосовно підприємницького сектору, а й усіх інших недержавних суб'єктів та рівнів господарювання і суспільних відносин.

Висновки до третього розділу

1. Удосконалення сучасних виробничих відносин вимагає гуманістичного ставлення до людини та унеможливлення кількісних та якісних втрат людського потенціалу в процесі праці. Регулювання оплати праці та системи розподілу національного доходу сприяють повноцінному задоволенню особистих потреб населення, зайнятого у сфері матеріального виробництва.

2. У структурі відтворення та розвитку людського потенціалу дедалі більшу роль відіграє інформація та прогрес знань, що вимагає посилення політики інвестування у зазначеному напрямі на рівні держави, підприємства та особистості. Інтелектуалізація виробництва є об'єктивним процесом, який висуває нові вимоги до професійної підготовки працівників та сприяє еволюції людини у виробництві та суспільстві.

3. Сучасний стан економіки України характеризується одночасним розвитком рис „людини творчої” та збереженням рис „людини економічної”. Мотивація праці, яка сьогодні має трансформаційний характер, визначає зміну її характеру і навпаки. Реструктуризація зайнятості вимагає посилення уваги до економічної категорії „творча діяльність” із визначенням її негативних рис.

4. Мотиваційні аспекти відтворення людського потенціалу визначаються ступенем розвитку потреб існування людини. Вивільнення робочого часу внаслідок автоматизації матеріального виробництва призводить до виникнення нових потреб людини, зокрема в сфері культурного та інтелектуального розвитку, які потребують відповідного задоволення через збільшення обсягів виробництва у освітній, соціальній та культурній сферах.

5. На відтворення людського потенціалу в структурі господарського механізму найефективніше здійснюють вплив державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності, політика оподаткування, грошова політика та свобода у наданні всіх видів фінансових послуг, державне інвестування інноваційного розвитку.

6. Спроможність населення до відтворення можна виразити через функцію, що залежить від розміру доходів та рівня цін, за мінусом неочікуваних втрат. Практичне значення цієї функції полягає в урахуванні нематеріальних та неекономічних чинників в структурі відтворення та розвитку людського потенціалу.

7. Посилення активізації соціальної політики вимагають такі гострі проблеми, як незабезпеченість молоді житлом, незадовільний рівень розвитку та рівень оплати послуг комунальної інфраструктури. До розв'язання цих проблем доречно залучати кредитні відносини та фінансові інструменти.

8. Реальним важелем відтворення людського потенціалу, застосування якого вимагає додаткової активізації, є подолання бідності. При цьому воно виступає не як самодостатнє явище, а як індикатор неспроможності реалізації людиною своїх здібностей, що безпосередньо гальмує відтворення людського потенціалу, і вимагає посилення уваги держави та суспільства в цьому напрямі.

9. Регіональними чинниками, що вимагають посилення державного впливу, є експортна та транзитна регіональна політика, співпраця в галузях туризму, відпочинку, інформаційних технологій, подолання екологічних ускладнень на спільних територіях. Ці проблеми посилюються нерівномірністю регіонального розвитку окремих територій України.

ВИСНОВКИ

У дисертації запропоновано нове вирішення наукової задачі – теоретико-методологічного обґрунтування становлення нового поняття „людський потенціал”, яке характеризує сучасні досягнення у розвитку людини та її праці. Результати дослідження дозволяють зробити наступні висновки, які відображають вирішення завдань у відповідності до поставленої мети:

1. Концепція людського потенціалу визначає суспільно-еволюційні зміни у процесі праці, формує нові пріоритети економічної діяльності, аналізує економічні та суспільні перетворення, що відбуваються внаслідок науково-технічного прогресу та впровадження його результатів у суспільне життя. Людський потенціал є проміжною ланкою в процесі еволюції від „людини економічної” до „людини творчої” і поєднує в собі риси низькорозвинutoго промислового виробництва з одночасною появою та розвитком розумової і творчої діяльності в Україні.

2. Людський потенціал є суспільною категорією, що характеризує та визначає дедалі зростаючу спроможність людини до виконання соціально-економічних функцій, якісне зростання людини у виробничій сфері та в багатьох спектрах суспільних відносин. Людський потенціал визначає розвиток людини не лише як спосіб підвищення продуктивності праці, а як кінцеву мету виробничих та суспільних відносин. Впровадження результатів НТП вивільняє час, який людина раніше витрачала на працю і дозволяє використовувати його з метою зростання і відтворення психологічних та соціально-культурних рис особистості.

3. Збереження рис людини економічної характеризується суттєвими втратами інтелектуальної складової людського потенціалу України, внаслідок знищення високотехнологічних підприємств та еміграції значної частки національної еліти в процесі реалізації економічних реформ. Наявні виробничі умови характеризуються високою часткою шкідливих умов праці, травматизму та

інших чинників, що призводять до кількісної втрати виробничого персоналу, унеможливлення реалізації людиною своїх здібностей в процесі фізичної праці.

4. Трансформаційний характер якісних змін у людині ускладнюється змінами в процесі кількісних показників руху населення. Так, триває скорочення чисельності населення і тривалості життя в Україні, що свідчить про негативні тенденції відтворення і розвитку суспільних та виробничих потенцій людини. Екологічний чинник матеріального виробництва в регіонах концентрації виробничих потужностей ускладнює відтворення людини взагалі, та людського потенціалу зокрема.

5. Рисами, що свідчать про нагромадження нових потенцій людини в Україні є, зокрема, зростання професійно-кваліфікаційного рівня робітників. Він характеризується зростанням частки осіб з вищою освітою в структурі робочої сили, що є позитивним чинником зростання людського потенціалу. При цьому найвищими темпами зростають обсяги слухачів вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації в той час, як чисельність учнів професійно-технічних та загальноосвітніх закладів скорочується.

6. Дієвим механізмом зміни структури економіки на основі застосування нових технологій та досягнень науково-технічного прогресу є інвестування та залучення коштів у розвиток інноваційних технологій, науковомістке виробництво, розвиток сфери послуг. Наслідком дії такого механізму має стати інтелектуалізація виробництва, тобто зміна якісних вимог до сучасного робітника, його кваліфікаційного рівня і визначення розумової праці людини визначальним довгостроковим фактором виробництва. Такі зміни є визначальними в системі відтворення людського потенціалу.

7. Переростання „людини економічної” в „людину творчу” супроводжується змінами у мотивації праці внаслідок поширення її творчого характеру. Так водночас із наявністю матеріального заохочення фізичної праці людини зароджуються основи нематеріальних стимулів в процесі ширшого застосування творчих та інтелектуальних видів роботи. Визначальним чинником мотивації до творчої діяльності стає сам процес творчості, а вільний від нього час

може використовуватись для особистого саморозвитку громадянина, набуття додаткових властивостей як виробничого так і позаекономічного характеру. Такі зміни зумовлюють трансформацію соціальної структури суспільства, головну роль в якій починає відігравати середній клас – клас виробничих освічених професіоналів і творчих працівників.

8. Підвищення добробуту населення, як чинник відтворення робочої сили, здійснюється в Україні внаслідок соціальної політики держави, яка має обмежений характер і спрямована на відтворення фізіологічних параметрів людини. Заходи щодо забезпечення всебічного розвитку людини, тобто відтворення людського потенціалу, здійснюються недержавними суб'єктами економіки та власне особою через усвідомлення потреби саморозвитку, розширення її культурних, соціальних та освітніх потреб. Повноцінний розвиток людини та відповідне відтворення людського потенціалу здійснюється внаслідок поєднання ефективної соціальної політики і трансформації суспільної свідомості в розрізі управління власними видатками, за умови функціонування та якісного зростання розвинутого виробничого сектору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальные проблемы охраны окружающей среды : экономические аспекты / [Чумаченко Н. Г., Белашов Л. А., Жаркова И. А. и др.] ; под ред. Н. Г. Чумаченко, Л. А. Белашова. – К. : Наук. думка, 1979. – 319 с.
2. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія : підруч. / Алексюк А. М. – К. : Либідь, 1998. – 560 с.
3. Амоша О. І. Стан, тенденції та основні напрями розвитку соціально-трудових відносин на державному та регіональному рівнях / Амоша О. І. // Социально-экономические аспекты промышленной политики. Социально-трудовые отношения в современных экономических условиях : [Сб. науч. тр. / НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти]. – Донецк. – Т. 1. – 2001. – С. 14–24.
4. Андреев Б. Ф. Системный курс экономической теории / Андреев Б. Ф. – СПб. : Лениздат, 1998. – 574 с.
5. Андрійчук В. Г. Компаративність динаміки зрушень, характерних світовій економіці, міжнародній торгівлі, та реалії і потенційні можливості активізації розвитку виробничо-торговельної сфери України / Андрійчук В. Г. // Зовнішня торгівля : право та економіка. – 2007. – № 5 (34). – С. 9–14.
6. Ансофф И. Стратегическое управление / Ансофф И. ; сокр. пер. с англ. – М. : Экономика, 1989. – 519 с.
7. Антология экономической классики : в 2-х т. [Предисловие И. А. Столярова]. – М. : МП „ЭКОНОВ”. – Т. 1. – 1991. – 475 с.
8. Антология экономической классики : в 2-х т. [Предисловие, составление И. А. Столяров]. – М. : МП „ЭКОНОВ”. – Т. 2. – 1991. – 486 с.
9. Архіпова Н. Проблеми впровадження медичного страхування в Україні / Архіпова Н. // Теорії мікро-макроекономіки. – 2006. – Вип. 25. – С. 20–24.
10. Бажал Ю. М. Економічна теорія технологічних змін : навч. посіб. / Бажал Ю. М. – К. : Заповіт, 1996. – 240 с.

11. Базилевич В. Д. Макроекономіка : підруч. / Базилевич В. Д., Базилевич К. С., Баластрик Л. О. ; за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2004. – 851 с.
12. Байдалакіна А. Теоретичні проблеми визначення поняття „сім'я” в умовах розвитку суспільних наук / Байдалакіна А. // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 3 (135). – С. 52–55.
13. Батажок С. Система реалізації соціально-економічних гарантій в умовах транзитивної економіки / Батажок С. // Теорії мікро-макроекономіки. – 2006. – Вип. 25. – С. 24–29.
14. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Белл Д. – М. : „Academia”, 1999. – 956 с.
15. Бізнес. – 19.02.2007. – № 8. – С. 71; С. 101.
16. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / Блауг М. ; пер. с англ. – [4-е изд.]. – М. : Дело ЛТД, 1994. – 720 с.
17. Богиня Д. П. Основи економіки праці : навч. посіб. / Д. П. Богиня, О. А. Грішнова. – К. : Знання-Прес, 2002. – 313 с.
18. Борецька Н. П. Соціальний захист населення на сучасному етапі : стан і проблеми. Монографія / Борецька Н. П. – Донецьк : Янтра, 2001. – 352 с.
19. Борецька Н. П. Сучасні проблеми соціального захисту населення в умовах трансформації економіки суспільства / Борецька Н. П. // Схід. – 2001. – № 4. – С. 3–10.
20. Бородіна О. Людський капітал як основне джерело економічного зростання / Бородіна О. // Економіка України. – 2003. – № 7. – С. 48–53.
21. Борщ Л. М. Концептуальні засади економічної стратегії України на етапі інтеграції у світогосподарські зв'язки / Борщ Л. М. // Теорії мікро-макроекономіки. – 2006. – Вип. 25. – С. 3–7.
22. Буряк П. Ю. Економіка праці й соціально-трудові відносини / Буряк П. Ю., Карпінський Б. А., Григор'єва М. І. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 440 с.

23. Ванда І. Депресивні регіони як об'єкт суспільно-географічного дослідження / Ванда І. // Молоді науковці – географічній науці : зб. тез Міжнар. конф. – К. : ВГЛ „Обрії”, 2004. – С. 23–25.
24. Ващук Т. Р. Сприяння розвитку українського малого та середнього бізнесу міжнародними фінансовими інституціями / Ващук Т. Р. // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць : у двох частинах – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т міжнародних відносин. – 2004. – Вип. 46. – Ч. II. – С. 16–21.
25. Вербицький Ю. Економічно-екологічна складова процесів глобалізації / Вербицький Ю. // зб. наук. праць Київ. ін-туту світової економіки і міжнародних відносин НАН України / відп. ред. д.е.н. В. Є. Новицький. – 2002. – Вип. 35. – С. 249–256.
26. Войтенко В. П. Здоровье здоровых / Войтенко В. П. – К. : Здоров'я, 1991. – 248 с.
27. Войтенко В. П. Смертність і тривалість життя : аналіз та прогноз / Войтенко В. П. – К. : Здоров'я, 1990. – 167 с.
28. Волков А. Г. Семья – объект демографии / Волков А. Г. – М. : Мысль, 1986. – 271 с.
29. Гавриленко О. П. Геоекологічне обґрунтування проектів природокористування : навч. посіб. / Гавриленко О. П. – К. : Ніка-Центр, 2003. – 332 с.
30. Гайдуцький А. Макроекономічні чинники формування міграційного капіталу / Гайдуцький А. // Банківська справа. – 2006. – № 3. – С. 3–13.
31. Галушкіна Т. Екологічний менеджмент в Україні / Галушкіна Т. // Економіка України. – 1999. – № 6. – С. 78–84.
32. Геєць В. Економіка України : моделі реформування, зміна структури та прогнози розвитку / Геєць В. – К. : Ін-т державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1993. – 120 с.
33. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / Кльод Адрієн Гельвецій. – К. : Партвидав „Пролетар”, 1932. – 392 с.

34. Горелов А. А. Культурология : учеб. пособие / Горелов А. А. – М. : Юрайт-М, 2002. – 400 с.
35. Горенко О. Боротьба з безробіттям і перспективи європейської інтеграції / Горенко О. // Людина і політика. – 2001. – № 5. – С. 113–135.
36. Горленко І. О. Концепція збалансованого розвитку : принципи і механізми реалізації в Україні / Горленко І. О., Лісовський С. А., Руденко Л. Г. // Україна : географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць : в 4-х т., – К. : ВГЛ Обрії. – 2004. – Т. 1. – С. 62–70.
37. Горленко І. О. Регіональна економічна політика у контексті переходу України до постіндустріального суспільства / Горленко І. О., Тарангул Л. Л., Підгрушний Г. П. // Україна : географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць : в 4-х т. – К. : ВГЛ Обрії. – 2004. – Т. 1. – С. 88–96.
38. Гохберг М. Я. Экономическое обоснование территориальных планов / М. Я. Гохберг, Б. Я. Штульберг. – М. : Экономика, 1977. – 125 с.
39. Гребельник О. П. Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності : підруч. / Олександр Петрович Гребельник. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 696 с.
40. Гребельник О. П. Формування митно-тарифної політики України за умов ринкової трансформації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук : спец. 08.05.01 „Світове господарство і міжнародні економічні відносини” / О. П. Гребельник. – К., 2003. – 42 с.
41. Гришкін В. О. Соціалізація економіки України : теорія, методологія, перспективи : монографія / Гришкін В. О. – Дніпропетровськ : Пороги, 2005. – 498 с.
42. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудова відносини : підруч. / Грішнова О. А. – К. : Знання, 2004. – 535 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
43. Грішнова О. А. Людський капітал : формування в системі освіти і професійної підготовки / Грішнова О. А. – К. : Знання, 2001. – 254 с.
44. Грішнова О. А. Людський розвиток : навч. посіб. / Грішнова О. А. – К. : КНЕУ, 2006. – 308 с.

45. Грішнова О. А. Формування людського капіталу в системі освіти і професійної підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук : спец. 08.09.01 „Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика” / О. А. Грішнова. – К., 2002. – 36 с.

46. Гурова Ю. С. Ключові параметри політики залучення людського ресурсу в країни Європейського Союзу / Гурова Ю. С. // Моделі та стратегії євроінтеграції України : економічний і правовий аспекти : зб. матеріалів IX Міжнар. наук.-практ. конф., 30 травня 2006 р. – К. : УАЗТ, 2006. – С. 48–50.

47. Гурьянов Ю. Г. Этика предпринимательства : учеб. пособие / Гурьянов Ю. Г., Гурьянов Э. Ю., Гурьянов Г. Я. – Кировоград : Полиграфическо-издательский центр ООО „Имэкс ЛТД”, 2002. – 346 с.

48. Данилишин Б. М. Актуальні проблеми регіональної політики в Україні та проблеми її розв’язання / Данилишин Б. М., Олійник Я. Б., Нудельман В. І. // Україна : географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць : в 4-х т. – К. : ВГЛ Обрії. – 2004. – Т. 1. – С. 10–20.

49. Демографическая политика в современном мире / [авт. тексту А. Б. Аничкин, В. В. Бодрова и др.]. – М. : Наука, 1989. – 180 с.

50. Демографический энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1985. – 608 с.

51. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії ; за ред. В. Стешенко. – К. : НАН України, Ін-т економіки, 2001. – 560 с.

52. Демографічна ситуація : сучасні проблеми та перспективи. Тематична доповідь. – С. 108–127 // Послання Президента України до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє середовище України у 2002 році. – К. : Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2003. – 478 с.

53. Демографічні перспективи України / [Стешенко В., Рудницький О., Хомра О. та ін.]. – К. : ІЕ НАНУ, 1999. – 56 с.

54. Державна програма забезпечення молоді житлом на 2002-2012 роки [Електронний ресурс] – Режим доступу :

<http://www.molod-kredit.gov.ua/derg-prog.php>. – Назва з титул. екрану.

55. Державне регулювання економіки : підруч. / [Михасюк І., Мельник А., Крупка М., Залога З.]. – К. : Атіка, Ельга-Н, 2000. – 592 с.

56. Дзюбик С. Механізм регулювання ринкової економіки / С. Дзюбик, О. Ривак. – К. : Ін-т держ. управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України. – 1993. – 66 с.

57. Дзюбик С. Основи економічної теорії / С. Дзюбик, О. Ривак. – К. : Основи, 1994. – 336 с.

58. Дискин Б. М. К проблеме оптимального распределения нагрузок на ландшафты экономико-географических регионов / Б. М. Дискин, В. П. Ляхнович // Нормирование антропогенных нагрузок : тезисы докладов Всесоюзного совещания [„Устойчивость и изменчивость геосистем как научная основа нормирования антропогенных нагрузок”]. – М. : 1988. – С. 35–38.

59. Дмитрук О. Ю. Безпека життєдіяльності : навч. посіб. [для студ. природознавчих факультетів] / О. Ю. Дмитрук, Ю. В. Щур. – К. : ВЦ „Київський університет”, 1999. – 209 с.

60. Д’яконенко О. І. Безробіття в Україні : соціальні наслідки та шляхи поліпшення ситуації / Д’яконенко О. І. // Європа на порозі нового тисячоліття : зб. наук. ст. Міжнар. наук. конф., присвяченої 50-річчю створення Ради Європи. – К., 1999. – С. 205–209.

61. Екологічний менеджмент : навч. посіб. / за ред. В. Ф. Семенова, О. Л. Михайлик. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 407 с.

62. Економічна політика : навч. посіб. / [О. О. Беляєв (кер. кол. авт.), А. С. Бебело, М. І. Диба та ін.]. – К. : КНЕУ, 2007. – 288 с.

63. Етика : навч. посіб. / [Лозовой В. О., Панов М. І., Стасевська О. А. та ін.] ; за ред. проф. В. О. Лозового. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 224 с.

64. Євробюлетень. Інформаційне видання Представництва Європейської комісії в Україні. – 2005. – № 6, червень. – 42 с.

65. Єфремов О. Сталий чи гармонійний (з екосистемою) розвиток – кому віддати перевагу? / Єфремов О. // Економіка України. – 2008. – № 2. – С. 85–90.

66. Жид Ш. История экономических учений / Ш. Жид, Ш. Рист. – М. : Экономика, 1995. – 544 с.
67. Заблоцький Б. Ф. Перехідна економіка : навч. посіб. / Заблоцький Б. Ф. – К. : ВЦ „Академія”, 2004. – 512 с. (Альма-матер).
68. Забродин Ю. М. Кадровый потенциал российской экономики и проблемы развития человеческих ресурсов / Забродин Ю. М. // Общество и экономика. – 1997. – № 7–8. – С. 73–93.
69. Заєць Т. А. Актуальні проблеми комплексного соціально-економічного розвитку територій України / Заєць Т. А. // Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (20-21 квітня 2003 р.). – К. : ВГЛ „Обрії”, 2004. – С. 78–79.
70. Занюк С. С. Психологія мотивації : навч. посіб. / Занюк С. С. – К. : Либідь, 2002. – 304 с.
71. Запоточний І. В. Державне регулювання регіональної економіки / І. В. Запоточний, В. І. Захарченко. – Харків – Львів – Одеса : ТОВ „Одіссей”, 2003. – 592 с.
72. Затонацька Т. Г. Оцінка соціальної спрямованості бюджету / Т. Г. Затонацька, А. В. Ставицький // Наукові праці НДФІ. – 2006. – Вип. 1 (36). – С. 55–67.
73. Зирянов В. Людський капітал, культурний капітал, студентство, регіон, поселення / Зирянов В. // Персонал. – 2007. – № 8. – С. 70–75.
74. Зрушення до ринкової економіки. Реформи в Україні : погляд зсередини / за ред. Л. Гоффмана і А. Зіденберга. – К. : „Фенікс”, 1997. – 288 с.
75. Зуб Л. Медико-організаційні фактори формування сучасної демографічної ситуації регіону / Зуб Л. // Молоді науковці – географічній науці : зб. тез Міжнар. конф. – К. : ВГЛ „Обрії”, 2004. – С. 50–52.
76. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества : научное издание / Иноземцев В. Л. – М. : „Academia”-„Наука”, 1998. – 640 с.

77. Іванова Т. В. Загальні проблеми впровадження екологічного менеджменту в Україні / Іванова Т. В. // Теорії мікро-макроекономіки : зб. наук. праць. – 2005. – Вип. 20. – С. 14–16.

78. Івашина О. Методологічні проблеми дослідження економічного зростання / О. Івашина, С. Івашина // Вісник Академії митної служби України. – 2007. – № 1. – С. 25–28.

79. Інформація Кабінету Міністрів України для проведення парламентських слухань на тему : „Демографічна криза в Україні : її причини та наслідки”. – К. : Кабінет Міністрів України, 2003. – 50 с.

80. Історія економічних учень : підруч. / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2004. – 1300 с. – (Класичний університетський підручник).

81. Історія економічних учень : підруч. : у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання. – 2006. – Ч. 1. – 582 с.

82. Історія економічних учень : підруч. : у 2 ч. / за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання. – 2006. – Ч. 2. – 575 с.

83. Історія економічних учень : підруч. / [Корнійчук Л. Я., Татаренко Н. О., Поручник А. М. та ін.] ; за ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. – К. : КНЕУ, 2005. – 564 с.

84. Іщук С. І. Розміщення продуктивних сил (теорія, методи, практика) / Іщук С. І. – К. : Вид-во Європейського ун-ту фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу, 1999. – 185 с.

85. Каленюк І. Проблеми та механізми фінансового регулювання освіти в сучасних умовах / Каленюк І. // Вища школа. – 2002. – № 4-5. – С. 82–90.

86. Кіндзерський Ю. Інституціональні аспекти відтворення у контексті структурних трансформацій / Кіндзерський Ю. // Економіка України. – 2007. – № 2. – С. 4–13.

87. Клодт Х. Нова економіка : форми вияву, причини і наслідки : монографія / Клодт Х., Бух К. М., Хрістенсен Б. – К. : Вид-во „Таксон”, 2006. – 306 с.

88. Ковальський В. Про підвищення рівня еколого-енергетичної безпеки України / Ковальський В., Голодніков О., Григорак М. // Економіка України. – 2000. – № 10. – С. 34–41.
89. Кожевина Н. Д. Микрокредитование предприятий малого бизнеса / Кожевина Н. Д. // Малий бізнес України. Підприємці здатні відродити країну. – К. : Асоціація сприяння розвитку підприємництва в Україні „Єднання”, 1997. – С. 80–82.
90. Колот А. М. Мотивація персоналу : підруч. / Колот А. М. – К. : КНЕУ, 2002. – 337 с.
91. Колот А. М. Мотивація, стимулювання й оцінка персоналу / Колот А. М. – К. : Вид-во КНЕУ, 1998. – 224 с.
92. Конституція України. – К. : Видавничий дім „Скіф”, 2006. – 48 с.
93. Кормич Л. І. Культурологія (історія і теорія світової культури ХХ століття) : навч. посіб. / Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – [3-тє вид.]. – Х. : Одиссей, 2004. – 304 с.
94. Корниенко О. В. Национальная экономика / Корниенко О. В. – СПб. : Питер, 2008. – 256 с.
95. Краснов Ю. Стратегія ефективної зайнятості населення / Краснов Ю. // Україна : аспекти праці. – 2004. – № 3. – С. 3–8.
96. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати / Кремень В. Г. – К. : Грамота, 2005. – 448 с. – Бібліогр. : С. 431.
97. Курило І. Про базисні принципи соціально-демографічної політики в Україні / Курило І. // Україна : аспекти праці. – 2006. – № 4. – С. 27–33.
98. Куценко В. Потенціал сфери охорони здоров'я: регіональні аспекти / В. Куценко, Л. Богуш // Економіка України. – 1999. – № 3. – С. 61–70.
99. Лагутін В. Д. Людина і економіка : соціоекономіка / Лагутін В. Д. – К. : Просвіта, 1996. – 336 с.
100. Левченко О. М. Еволюція розвитку підходів до професійної підготовки кадрів : міжнародний досвід / О. М. Левченко, А. О. Левченко //

Наукові праці Кіровоградського нац. техн. ун-ту : Економічні науки. – 2007. – Вип. 11. – С. 9–13.

101. Лист Ф. Национальная система политической экономии [Електронний ресурс] / Фридрих Лист. – Режим доступу : <http://www.knukim-edu.kiev.ua/index.php?id=613&view=article>. – Назва з титул. екрану.

102. Литвин В. М. Україна : досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / Литвин В. М. – К. : „Наукова думка”, 2001. – 558 с.

103. Лібанова Е. Бідність в Україні / Лібанова Е. // Державна соціальна політика і рівень життя населення в Україні. Економічні ЕСЕ. – К. : Ін-т реформ. – 2002. – № 1 (12). – С. 22.

104. Лібанова Е. М. Ринок праці / Лібанова Е. М. – К. : Центр навч. літ-ри, 2003. – 224 с.

105. Лібанова Е. М. Соціальні аспекти політики економічного зростання в Україні / Лібанова Е. М. // Україна на порозі ХХІ століття : уроки реформ та стратегія розвитку : матеріали наук. конф. – К., 2001. – С. 64–78.

106. Лібанова Е. Соціально-економічна політика держави та її вплив на зміну соціальної структури суспільства / Лібанова Е. // Україна : аспекти праці. – 1999. – № 8. – С. 18–28.

107. Лісовий А. В. Політекономічний аспект розвитку соціальної інфраструктури села / Лісовий А. В. // Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. [„Сучасні наукові дослідження – ’2006”], (Дніпропетровськ, 20-28 лютого 2006 р.). – Дніпропетровськ : Наука і освіта. – 2006. – Т. 32 : Економічні науки. – С. 39–42.

108. Лозинська О. Б. Феномен бідності та шляхи її подолання в Україні / Лозинська О. Б. // Зовнішня торгівля : право та економіка. – 2006. – № 1 (24). – С. 12–15.

109. Лукьянихин В. А. Экологический менеджмент : принципы и методы : монография / В. А. Лукьянихин, Н. Н. Петрушенко ; под научн. ред. В. А. Лукьянихина. – Сумы : ИТД „Университетская книга”, 2004. – 408 с.

110. Людський розвиток в Україні : можливості та напрями соціальних інвестицій (колективна науково-аналітична монографія) / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2006. – 356 с.

111. Ляшенко І. До методології еколого-економічного моделювання / Ляшенко І. // Економіка України. – 1999. – № 6. – С. 69–78.

112. Майер Дж. М. Основні проблеми економіки розвитку / Майер Дж. М., Раух Дж. Е., Філіпенко А. С. – К. : Либідь, 2003. – 688 с.

113. Малахов В. А. Етика. Курс лекцій : навч. посіб. / Малахов В. А. – К. : Либідь, 1996. – 304 с.

114. Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб. / Малиновський В. Я. – [2-ге вид., доп. та перероб.]. – К. : Атіка, 2003. – 576 с.

115. Мандебура В. Є. Проблеми забезпечення європейських стандартів людського розвитку України / Мандебура В. Є. // Теорії мікро-макроекономіки. – 2005. – Вип. 21. – С. 13–20.

116. Мандибура В. Маргіналізація населення, як чинник посилення демографічної кризи / Мандибура В. // Демографічні дослідження. – К. : ІЕ НАНУ. – 2000. – Вип. 22. – С. 47–59.

117. Мандибура В. О. Падіння рівня життя як чинник демографічної кризи в Україні / Мандибура В. О. // Наукові записки. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : КПВД „Педагогіка”, 2004. – Т. 4. – 2004. – С. 92–103.

118. Мандибура В. О. Рівень життя населення та механізми його регулювання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук : спец. 08.09.01 „Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика” / В. О. Мандибура. – К., 1999. – 36 с.

119. Мандибура В. О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання / Мандибура. В. О. – К. : Парламентське вид-во, 1998. – 256 с.

120. Мандибура В. Особливості процесів маргіналізації в Україні / Мандибура В. // Україна : аспекти праці. – 1998. – № 6. – С. 27–33.

121. Мандибура В. Теоретичні аспекти дослідження проблеми маргіналізації населення / Мандибура В. // Україна : аспекти праці. – 1998. – № 5. – С. 33–37.

122. Маргіналізація населення України. – К. : НЦ ЗРТ НАН і Мінпраці України, 1997. – 191 с.

123. Маркс К. Капітал. Критика політичної економії / Карл Маркс. – К. : Державне видавництво політичної літератури УРСР. – Т. 1. – 1954. – 790 с.

124. Маркс К. Население, преступность и пауперизм / Карл Маркс // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. – М. : Государственное издательство политической литературы. – 1959. – Т. 13. – С. 513–518.

125. Маркс К. Относительное перенаселение / Карл Маркс // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения. – М. : Государственное издательство политической литературы. – 1959. – Т. 25. – Ч. 1. – С. 259.

126. Мартинюк О. Фактори та умови реалізації ефективної митної політики / Мартинюк О. // Зб. наук. праць Ін-туту світової економіки і міжнародних відносин НАН України / відп. ред. – д. е. н. В. Є. Новицький. – 2002. – Вип. 35. – С. 26–32.

127. Маршалл А. Принципы экономической науки : в 3-х т. / Маршалл А. – М. : Прогресс–Универс. – 1993. – Т. 1. – С. 56–59.

128. Маслоу А. Мотивация и личность / Маслоу А. – [3-е изд.]. ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 2006. – 352 с.

129. Матеріали Світового центру даних Міжнародної Ради з науки (ICSU) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://wdc.org.ua>. – Назва з титул. екрану.

130. Медков В. М. Демография : учебник / Медков В. М. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 576 с. – (Классический университетский учебник).

131. Мельник Л. Г. Екологічна економіка : підруч. / Мельник Л. Г. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – Суми : ВТД „Університетська книга”, 2003. – 348 с.

132. Милль Дж. С. Основы политической экономии : в 3 т. / Милль Дж. С. – М. : Прогресс. – 1980. – Т. 1. – С. 361.

133. Михайлова Л. І. Формування та розвиток трудових ресурсів як складової капіталу АПК : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора екон. наук : спец. 08.07.02 „Економіка сільського господарства і АПК” / Л. І. Михайлова. – Суми, 2004. – 36 с.

134. Міжнародна економіка / [Румянцев А. П., Климко Г. Н., Рокоча В. В. та ін.]. ; за ред. А. П. Румянцева. – К. : Знання-Прес, 2003. – 447 с.

135. Мірошніченко Т. Є. Український ринок праці у системі сучасного світового господарства : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. екон. наук : спец. 08.05.01 „Світове господарство і міжнародні економічні відносини” / Т. Є. Мірошніченко. – К., 2005. – 18 с.

136. Муніципальні фінанси для України / Підготовлено для : Бюро житлових та міських програм Агенції міжнародного розвитку США, Вашингтон, О.К. 20523 / Ін-т державного управління і самоврядування при КМ України. – К., 1994. – 60 с.

137. Омельченко Р. Роль держави в інтенсифікації інноваційної діяльності національних підприємств / Р. Омельченко, Н. Данилюк // Зб. наук. праць Ін-туту світової економіки і міжнародних відносин НАН України. – 2007. – Вип. 52. – С. 13–25.

138. Основи економічної теорії : політекономічний аспект / за ред. Г. Н. Климка, В. П. Нестеренка. – К. : Вища школа, 1997. – 559 с.

139. Основы управления персоналом : [учеб. для вузов] / [Генкин Б. М., Кононова Г. А., Кочетков В. И. и др.] ; под ред. Б. М. Генкина. – М. : Высш. шк., 1996. – 383 с. : ил.

140. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

141. Офіційний сайт Міністерства охорони здоров'я України [Електронний ресурс] – Режим доступу : www.moz.gov.ua/ua/main/docs/.

142. Павловський М. Макроекономіка перехідного періоду : Український контекст / Павловський М. – К. : Техніка, 1999. – 336 с.

143. Пакулін С. Л. Пріоритети соціально-економічного розвитку Полтавської області в умовах глобалізації / Пакулін С. Л. // Економіка : проблеми теорії та практики. Зб. наук. праць : в 4 т. – Дніпропетровськ : ДНУ, – 2006. – Вип. 217. – Т. I. – С. 101–106.

144. Паламарчук М. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії / М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук. – К. : Знання, 1998. – 416 с.

145. Партнерство публічної влади, громадськості та приватного сектору у процесах місцевого розвитку : монографія / [Фишко Є. О., Бойко-Бойчук О. В., Вакуленко В. М. та ін.] ; за ред. Є. О. Фишка. – К. : Вирій, 2003. – 168 с. : іл.

146. Парубець О. В. Формування інноваційної моделі спеціалізації в Україні / Парубець О. В. // Зовнішня торгівля : право та економіка. – 2007. – № 5 (34). – С. 33–38.

147. Пастернак-Таранушенко Г. Економічна безпека держави / Пастернак-Таранушенко Г. – К. : Ін-т державного управління і самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. – 140 с.

148. Перга Т. Ю. Співробітництво України з міжнародними фінансовими інститутами в екологічній сфері / Перга Т. Ю. // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць : у двох ч. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т міжнародних відносин. – 2004. – Вип. 46. – Ч II. – С. 152–159.

149. Петюх В. М. Ринок праці / Петюх В. М. – К. : Вид-во КНЕУ, 1999. – 228 с.

150. Пигу А. Экономическая теория благосостояния : в 2 т. / Пигу А. – М. : Прогресс. – 1985. – Т. 1. – 511 с.

151. Пирожков С. Трудовой потенциал в демографическом измерении / Пирожков С. – К. : Наук. думка, 1992. – 176 с.

152. Пискунов В. П. Отношения воспроизводства населения как предмет демографического изучения / В. П. Пискунов, В. С. Стешенко. – К. : Изд-во ИЭ АН УССР, 1984. – 47 с.

153. Піскунов В. Про необхідність розвитку елементів плюралізму у методології демореальності / Піскунов В. // Етнонаціональний розвиток в Україні та стан української етнічності в діаспорі : сутність, реалії, конфліктності, проблеми та прогнози на порозі ХХІ століття. Матеріали п'ятої міжнар. наук.-практ. конф. – Київ-Чернівці : Вид-во КВП, 1997. – Ч. II. – С. 240–245.

154. Половинкина А. И. Теоретические подходы к определению эффективности управления предпринимательской деятельностью / Половинкина А. И. // Економіка : проблеми теорії та практики. Зб. наук. праць : в 4 т. – Дніпропетровськ : ДНУ. – 2006. – Вип. 217. – Т. I. – С. 40–45.

155. Поручник А. М. Національні інтереси України в контексті євроінтеграційного вибору / Поручник А. М. // Моделі та стратегії євроінтеграції України : економічний і правовий аспекти : зб. матеріалів ІХ Міжнар. наук.-практ. конф., 30 травня 2006 р. – К. : УАЗТ, 2006. – С. 19–21.

156. Практичні аспекти інвестиційної політики на місцевому рівні / [П. Вдович, Ю. Григоренко, І. Нечуй та ін.]. – К. : Ін-т реформ, 2003. – 48 с.

157. Праця України 2002 : [Статистичний збірник]. – К. : Державний комітет статистики, 2003. – 132 с.

158. Прибиткова І. М. Основи демографії / Прибуткова І. М. – К. : „АртЕк”, 1995. – 256 с.

159. Про соціально-економічне становище України за 2002 рік. – К. : Держкомстат України, 2003. – 94 с.

160. Радіонова І. Ф. Макроекономіка та економічна політика / Радіонова І. Ф. – К. : Таксон, 1996. – 240 с.

161. Регіональні проблеми формування трудового потенціалу і шляхи їх вирішення : монографія / [Лук'янченко Н. Д., Антонюк В. П., Шаульська Л. В. та ін.]. / МОН України. Донецький національний ун-т; НАН України. Ін-т економіки пром-сті. – Донецьк, 2004. – 340 с.

162. Розміщення продуктивних сил / [Дорогунцов С. І., Пітюренко Ю. І., Олійник Я. Б. та ін.]. – К. : 2000. – 364 с.

163. Розміщення продуктивних сил : підруч. / за ред. В. В. Ковалевського, О. Л. Михайлюк, В. Ф. Семенова. – [4-те вид., випр.]. – К. : Т-во „Знання”, КОО, 2001. – 351 с. – (Вища освіта ХХІ століття).

164. Розпутенко І. Управління державними видатками в перехідних економіках / Розпутенко І. – К. : Основи, 1993. – 223 с.

165. Савенко А. Є. Національний ринок праці в умовах глобалізації економіки : аспекти трудової міграції / А. Є. Савенко, С. С. Савенко // Теорії мікро-макроекономіки. – 2006. – Вип. 25. – С. 83–86.

166. Самуэльсон Пол Э. Экономика : уч. пос. / Пол Э. Самуэльсон, Вильям Д. Нордхаус ; пер. с англ. – [16-е изд.]. – М. : Издательский дом „Вильямс”, 2000. – 688 с. : ил. – Парал. тит. англ.

167. Семикіна М. В. Економічна мотивація інвестування в розвиток людського капіталу підприємства / Семикіна М. В. // Актуальні проблеми економіки. – 2004. – № 5 (35). – С. 178–185.

168. Семикіна М. Філософія мотивації праці в умовах формування конкурентних відносин / Семикіна М. // Україна : аспекти праці. – 2004. – № 2. – С. 31–38.

169. Семюелсон П. А. Макроекономіка / П. А. Семюелсон, В. Д. Нордгауз. – К. : Основи, 1995. – 544 с.

170. Семюелсон П. А. Мікроекономіка / П. А. Семюелсон, В. Д. Нордгауз. – К. : Основи, 1998. – 676 с.

171. Синякевич І. Економічні інструменти екополітики : теорія і практика / Синякевич І. // Економіка України. – 1999. – № 10. – С. 78–84.

172. Сіденко С. В. Міграція інтелектуальних ресурсів в умовах формування інформаційного суспільства / С. В. Сіденко, І. П. Ольшевська // Зовнішня торгівля : право та економіка. – 2008. – № 2 (37). – С. 15–23.

173. Скуратівський В. Концептуальні засади централізації та децентралізації у здійсненні соціальної політики / Скуратівський В. // Вісник УАДУ. – 1997. – № 4. – С. 100–105.

174. Статеві-вікова структура населення [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://ukr-tur.narod.ru/geonas/naselukr/stat-vik/stat-vikova.htm>. – Назва з титул. екрану.

175. Статистичний щорічник України за 2008 рік / Державний комітет статистики України ; за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Державне підприємство „Інформаційно-аналітичне агентство”, 2009. – 568 с. : іл., табл.

176. Стефанишин О. Теорія розвитку людського потенціалу національної економіки : навч. посіб. : [для вищ. навч. закл.] / Ольга Стефанишин. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – 306 с.

177. Стеценко С. Г. Демографічна статистика : підруч. / Стеценко С. Г. – К. : Вища шк., 2005. – 415 с.

178. Стеченко Д. М. Державне регулювання економіки : навч. посіб. / Стеченко Д. М. – К. : Вікар, 2003. – 262 с.

179. Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком : навч. посіб. / Стеченко Д. М. – К. : Вища шк., 2000. – 223 с. : іл.

180. Стешенко В. До питання про концепцію національної демополітики в Україні / В. Стешенко, В. Піскунов // Демографічні дослідження. – К. : ІЕ НАНУ. – 1996. – Вип. 18. – С. 3–42.

181. Стешенко В. С. Изучение воспроизводства населения (теоретические проблемы) / Стешенко В. С. – К. : Наукова думка, 1981. – 326 с.

182. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) „Шляхом Європейської Інтеграції” / [Авт. кол. : А. С. Гальчинський, В. М. Геєць та ін.]. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2004. – 416 с.

183. Страхування в Україні : нова історія і сучасний стан [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.refine.org.ua/pageid-5047-2.html>. – Назва з титул. екрану.

184. Субботович Ю. Л. Проблеми реалізації стратегії допомоги Світового Банку України / Субботович Ю. Л. // Актуальні проблеми міжнародних відносин : зб. наук. праць : у двох частинах. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т міжнародних відносин, – 2004. – Вип. 46. – Ч. II. – С. 26–30.

185. Тарнавська Н. П. Менеджмент : теорія і практика / Н. П. Тарнавська, Р. М. Пушкар. – Тернопіль : Карт-бланш, 1997. – 456 с.

186. Тертична Л. І. Соціально-економічна ефективність людського капіталу України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.09.01 „Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика” / Л. І. Тертична. – К., 2004. – 20 с.

187. Тимошенко И. И. Мотивация личности и человеческих ресурсов / И. И. Тимошенко, А. С. Соснин. – К. : Изд-во Европ. ун-та, 2002. – 576 с.

188. Топчиев А. Г. Геоэкология : географические основы природопользования / Топчиев А. Г. – Одесса : „Астропринт”, 1996. – 392 с.

189. Тоффлер Э. Третья волна / Тоффлер Э. – М. : Издательство АСТ, 1999. – 784 с.

190. Трубич С. Ю. Соціально-економічна сутність та особливості формування людського потенціалу / С. Ю. Трубич, З. М. Пушкар // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 4. – С. 186–193.

191. Туган-Барановский М. И. Основы политической экономии / Туган-Барановский М. И. – С-Пб. : Типография акционерного общества „Слово”, 1909. – 760 с.

192. Україна і світове господарство : взаємодія на межі тисячоліть / [Філіпенко А. С., Будкін В. С., Гальчинський А. С. та ін.]. – К. : „Либідь”, 2002. – 470 с.

193. Україна. Національний звіт з людського розвитку 2001 : сила суспільної взаємодії. – К. : Програма Розвитку Організації Об’єднаних Націй, 2002. – 114 с.

194. Уланчук А. Професійна орієнтація – елемент підвищення конкурентоспособности молодёжи на рынке труда / Уланчук А. // Экономика Украины. – 1998. – № 6. – С. 86–88.

195. Федулова Л. І. Технологічний розвиток економіки / Федулова Л. І. // Економіка України. – 2006. – № 5. – С. 4–10.

196. Фільштейн Л. М. Економіка праці в машинобудівному комплексі : навч. посіб. / Л. М. Фільштейн, Ю. В. Малаховський. – Кіровоград : 2004. – 304 с.
197. Харпер К. Яким чином уряд має вирішувати, що приватизувати, а що залишити в державному секторі? / К. Харпер, Д. Снелбекер. – К. : 1995. – 26 с.
198. Хорошковський В. Співробітництво України з міжнародними фінансовими організаціями / Хорошковський В. – К. : „Інтелект”, 2002. – 428 с.
199. Цвих В. Ф. Громадянська освіта як необхідна умова формування людини й громадянина / Цвих В. Ф. // Трибуна. – 2008. – № 3-4. – С. 10–13.
200. Чисельність населення України. Природний рух [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://ukr-tur.narod.ru/geonas/naselukr/chyselpryrod/chyselpryrruh.htm>. – Назва з титул. екрану.
201. Чорний С. М. Національний склад населення України в 20 сторіччі : [Довідник] / Чорний С. М. – К., 2001. – 85 с. : іл., табл.
202. Чумак Н. А. Екологічний менеджмент як інструмент управління рекреаційною діяльністю на природоохоронних територіях / Чумак Н. А. // Молоді науковці – географічній науці : зб. тез Міжнар. конф. – К. : ВГЛ „Обрії”, 2004. – С. 49–50.
203. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка : теорія, практика та їх значення для України / Чухно А. А. – К. : Логос, 2003. – 631 с.
204. Чухно А. А. Твори : у 3 т. / НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Наук.-дослід. фін. ін-т при М-ві фін. України / Чухно А. А. – К., 2006. – Т. 2 : Інформаційна постіндустріальна економіка : теорія і практика. – 2006. – 512 с. – Бібліогр. : С. 502–510.
205. Чухно А. А. Твори : у 3 т. / НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, Наук.-дослід. фін. ін-т при М-ві фін. України / Чухно А. А. – К., 2006. – Т. 1 : Становлення і розвиток ринкової економіки. – 2006. – 592 с.
206. Шевчук О. І. Забезпеченість населення житлом як фактор розвитку продуктивних сил / Шевчук О. І. // Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України. Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (20-21 квітня 2003 р.). – К. : ВГЛ Обрії, 2004. – С. 167–168.

207. Шишацький В. Б. Динаміка чисельності населення України: ретроспектива і тенденції / Шишацький В. Б. // Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України. Матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (20-21 квітня 2003 р.). – К. : ВГЛ Обрії, 2004. – С. 164–165.

208. Шматко Н. А. Анализ культурного производства в генетическом структурализме Пьера Бурдьё / Шматко Н. А. // Вестник социологии РАН. – 2001. – № 2. – С. 302–322.

209. Шостак Л. Соціологічні орієнтири сучасної економічної політики / Шостак Л. // Економіка України. – 1999. – № 9. – С. 72–80.

210. Штельмах О. Суспільно-географічні аспекти вивчення соціальної безпеки регіонів / Штельмах О. // Молоді науковці – географічній науці : зб. тез Міжнар. конф. – К. : ВГЛ „Обрії”, 2004. – С. 13-15.

211. Эпидемия ВИЧ/СПИДа в Украине : социально-демографический аспект [Стешенко В., Сичкар Е., Бочкова Л. и др.]. – К. : Министерство здравоохранения Украины, Программа развития ООН, 2000. – 52 с.

212. Эскеров Д. Б. Региональные аспекты воспроизводства трудовых ресурсов / Эскеров Д. Б. – М. : Наука, 1990. – 144 с.

213. Ющенко В. А. Валютне регулювання : навч. посіб. / В. А. Ющенко, В. І. Міщенко. – К. : Т-во „Знання”, КОО, 1999. – 359 с.

214. Яковенко В. С. Виховання та усиновлення дітей-сиріт : монографія / Яковенко В. С. – Кіровоград, 1998. – 336 с.

215. Яковенко Р. В. Врахування демографічних показників у макроекономічному рахівництві як одна з передумов поліпшення демографічного стану / Роман Яковенко // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 11 (131). – С. 184–185.

216. Яковенко Р. В. Демографічний ефект інноваційного підприємництва / Роман Яковенко // Теорії мікро-макроекономіки. – 2005. – Вип. 21. – С. 193–196.

217. Яковенко Р. В. Демографічні об'єкти соціально-економічного впливу та їх економічна роль / Роман Яковенко // Наук. праці Кіровоградського нац. техн. ун-ту : Економічні науки. – Кіровоград : КНТУ. – 2005. – Вип. 8. – С. 334–340.

218. Яковенко Р. В. Економічні важелі управління демографічним станом на рівні регіону / Роман Яковенко // Наук. праці Кіровоградського держ. техн. ун-ту : Економічні науки. – Кіровоград : КДТУ. – 2002. – Вип. 8. – С. 44–50.

219. Яковенко Р. В. Людський потенціал у системі соціально-економічних факторів / Роман Яковенко // Зовнішня торгівля : право та економіка. – 2008. – № 3 (38). – С. 101–104.

220. Яковенко Р. В. Митно-тарифне регулювання, як фактор впливу на демографічні процеси / Роман Яковенко // Вісник Академії митної служби України. – 2006. – № 3. – С. 10–14.

221. Яковенко Р. В. Місце категорій „людина” і „народонаселення” в системі сучасних соціально-економічних відносин / Роман Яковенко // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 1 (55). – С. 11–20.

222. Яковенко Р. В. Необхідність активізації застосування соціально-економічних важелів впливу на міграційні процеси / Роман Яковенко // Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. [„Сучасні наукові дослідження – ’2006”]. (Дніпропетровськ, 20-28 лютого 2006 р.). – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2006. – Т. 32 : Економічні науки. – С. 26–28.

223. Яковенко Р. В. Необхідність побудови та удосконалення системи соціально-економічного впливу на демографічні процеси / Роман Яковенко // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. [„Наука та інновації – ’2005”]. (Дніпропетровськ, 17-31 жовтня 2005 р.). – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2005. – Т. 11 : Економічні науки. – С. 117–120.

224. Яковенко Р. В. Новітні технології соціально-економічного впливу на демографічні процеси / Роман Яковенко // Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки. – Хмельницький. – 2005. – Ч. 2. – Т. 3. – С. 218–221.

225. Яковенко Р. В. Регіонально-географічні фактори соціально-економічного впливу на демографічні процеси / Роман Яковенко // Зовнішня торгівля : право та економіка. – 2006. – № 5 (28). – С. 158–162.

226. Яковенко Р. В. Соціально-економічний механізм впливу на демографічні процеси, як головний чинник суспільного відтворення в умовах глобалізації / Роман Яковенко // Теорії мікро-макроекономіки. – 2006. – Вип. 25. – С. 111–113.

227. Яковенко Р. В. Соціально-економічні важелі впливу на тіньові демографічні процеси / Роман Яковенко // Економіка : проблеми теорії та практики. Зб. наук. праць : в 4 т. – Дніпропетровськ : ДНУ. – 2005. – Вип. 210. – Т. IV. – С. 1048–1054.

228. Яковенко Р. В. Соціально-інфраструктурні фактори впливу на демографічні процеси / Роман Яковенко // Економіка : проблеми теорії та практики. Зб. наук. праць : в 4 т. – Дніпропетровськ : ДНУ. – 2006. – Вип. 217. – Т. I. – С. 212–218.

229. Яковенко Р. В. Суб'єкти та механізм соціально-економічного впливу на демографічні процеси / Роман Яковенко // Зовнішня торгівля : право та економіка. – 2006. – № 3 (26). – С. 120–124.

230. Яковенко Р. В. Сутність та класифікація демографічних ризиків на мікрорівні підприємства / Роман Яковенко // Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. [„Динаміка наукових досліджень '2005"']. (Дніпропетровськ, 20-30 червня 2005 р.). – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2005. – Т. 21 : Економічна теорія. – С. 75–78.

231. Яковенко Р. В. Теоретико-економічне підґрунтя реалізації завдань демографічної політики на макро- та мікрорівні / Роман Яковенко // Materials of final international scientifically-practical conference [„The Science: theory and practice.]. (Прага, 20 липня – 5 серпня 2005 р.). – Praha : Publishing House „Education and Science” s.r.o. ; Prague, Czechia – Dnepropetrovsk, Ukraine – Belgorod, Russian, 2005. – Vol 10 : Economic sciences. – С. 96–104.

232. Яковенко Р. В. Технології продажу товарів / Роман Яковенко. – Кіровоград : 2003. – 212 с.

233. Ярова В. В. Вплив рівня економічного розвитку на відтворення населення України / Ярова В. В. // Вісник ХНАУ. – 2006. – № 8. – С. 365–370.

234. Adams Richard H. Jr. International migration, remittances and poverty in developing countries [Електронний ресурс] / Richard H. Jr. Adams, John Page // World Bank. – 2004. Nov. 15. – Режим доступу до журн. : <http://econ.worldbank.org/>.

235. MacConnell Campbell R. Contemporary Labor Economics / Campbell R. MacConnell, Stanley L. Brue. – Львів : Сейбр-Світло, 1992. – 660 с.

236. Pratten Cliff. Applied Macroeconomics / Pratten Cliff. – Oxford, 1985. – 285 p.

237. World Economic Forum. The Global Competitiveness Report [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.weforum.org/pdf/Global_Competitiveness_Reports?ger_2006/chapter_1_1.pdf.

238. Human Development Report [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://hdrstats.undp.org/en/countries/profiles/UKR.html>.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1

Приклад нормативів, які характеризують умови праці

№	Показники умов праці	Одиниця виміру	Умови зони функціонування праці		
			найсприятливіші	сприятливі	неприпустимі
1	Температура	°С (зима/літо)	$\frac{16-18}{20-23}$	$\frac{15-17}{28}$	$\frac{10}{38}$
2	Відносна вологість повітря	%	60-40	до 75	80
3	Швидкість руху повітря	м/с	до 0,3	$\frac{0,5}{0,7}$	1
4	Вміст у повітряному середовищі:				
	вуглеводню	мг/м ³	200	300	>400
	окису вуглеводу	мг/м ³	10	20	30
	звичайного пилу	мг/м ³	2	10	15
	кремнієвого пилу	мг/м ³	0,5	2	2,5
5	Шум	дБ	До 50	75-85	130
6	Вібрація (за частоти 30-35 Гц)	мм	0,001	0,009	0,02
7	Освітлення	лк	200-500	150-200	50-100

Джерело: Фільштейн Л. М. Економіка праці в машинобудівному комплексі : навч. посіб. / Л. М. Фільштейн, Ю. В. Малаховський. – Кіровоград : 2004. – С. 235.

Додаток Б

Таблиця Б.1

**Фактори впливу на організм людини в сучасних житлових приміщеннях та
його наслідки**

№	Речовина / агент	Джерело	Ризик захворювання та інші наслідки
1	Чадний газ (CO ₂)	Печі, обігрівачі, неповне окислення органічних залишків у льохах	Настання смерті при концентрації понад 0,2%. При менших – головний біль, ураження органів дихання
2	Метан	Газові прилади	Вибухи, пожежі, отруєння
3	Оксид азоту	Печі, плити, відкрите полум'я	Ураження легень, головний біль, дитячі хвороби
4	Дим	Паління тютюну	Рак легень, ураження легень і мозку
5	Бензпірен	Сигарети, печі	Рак легень
6	Метиленхлориди	Фарби	Нервові захворювання, діабет
7	Трихлоретан	Аерозольні балони	Ураження органів дихання і мозку
8	Тетрахлоретилен	Одяг після хімічистки	Рак, поразка нервової системи, нирок, печінки
9	Формальдегід	Меблі та ін. предмети	Ураження очей, мозку і органів дихання
10	Хлороформ	Гарячий душ хлорованої води	Рак
11	Стерен	Штучні килими	Ураження нирок і печінки
12	Азбест	Ізоляція труб, вінілові покриття	Рак, ураження легень
13	Бактерії, віруси, грибки	Зволожувачі кондиціонерів, люди, тварини	Грип, „хвороба легіонерів” та ін. хвороби
14	Радон	Ґрунт, бетонні стіни, граніт	Рак легень
15	Шум	Усі гучномовці, побутові прилади	Деградація слуху, неврози
16	Електромагнітні хвилі	Браковані СВЧ-печі і побутові прилади	Ушкодження очей

Джерело: Мельник Л. Г. Екологічна економіка : підруч. / Мельник Л. Г. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – Суми : ВТД „Університетська книга”, 2003. – С. 112.

Додаток В

Таблиця В.1

Напрямки формування екологічної орієнтації персоналу

№	Напрямок	Зміст
1	Підбір співробітників із певними властивостями	Прийом фахівців, що не вимагають додаткових витрат на професійну підготовку і мають: а) широкий спектр знань у галузі природокористування; б) високі моральні якості; в) здатність нестандартно мислити. Прийом менеджерів, здатних інтегрувати діяльність з екологізації виробництва і впровадження нововведень. Тимчасовий прийом на роботу фахівців з охорони навколишнього середовища для вирішення короткострокових екологічних завдань і „гарячих проблем”.
2	Навчання кадрів	У ході навчання повинні здобуватися знання: а) з конкретних напрямків екологізації; б) екологічних аспектів маркетингу.
3	Екологічний тренінг і перепідготовка	У ході перепідготовки мають формуватися навички: а) здійснення вигідних продажів екологічної продукції; б) роботи в умовах екологічних перетворень та інноваційних змін; в) мінімізації витрат на досягнення цілей екологізації.
4	Виховання персоналу	Метою виховання є формування: а) переконаності в необхідності для суспільства екологізації виробництва; б) здатності підтримувати і розвивати екологічний імідж організації; в) готовності працювати в непередбачуваних ситуаціях, переносити труднощі.
5	Формування правових норм	Вивчення відповідальності за екологічні види діяльності.
6	Регламентація діяльності	Формування системи стандартів, заборон, обмежень, дозволів.
7	Формування системи заохочень і покарань	Розробка системи матеріального і морального заохочення / покарання за певні результати екологічної діяльності.
8	Інформування	Включає доведення до персоналу: а) значення мети екологізації; б) конкретного стану справ на підприємстві; в) вигоди екологізації і незручностей / недоліків її відсутності; г) стану справ на ринку екологічної продукції.
9	Контроль	Перевірка виконання персоналом екологічних функцій.

Джерело: Екологічний менеджмент : навч. посіб. / за ред. В. Ф. Семенова, О. Л. Михайлик. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – С. 266.

Додаток Д

Таблиця Д.1

Класифікація інструментів екологізації економіки

№	Категорія	Зміст	Приклади
1	Інструменти прямого регулювання	Обмежують і регламентують поведінку на ринку з погляду екологічної політики	Заборони, процедури визнання і реєстрації; екологічні стандарти, гарантії, квоти ресурсів; квоти відходності; екологічна регламентація реклами; обмеження; зобов'язання споживача тощо
2	Економічні інструменти	Діють на ринку, встановлюючи (економічні) стимули, які повинні сприяти продажу екологічно якісних продуктів і виступати проти екологічно шкідливих продуктів	Екологічні податки і тарифи на продукцію; фінансова взаємодія; ринкові ліцензії; платежі; передача форм власності
3	Інструменти обов'язкового інформування	Зобов'язують виробника інформувати споживача про конкретну екологічну характеристику продукції	Обов'язкова наявність екологічного маркування, декларування змісту
4	Інструменти добровільного інформування	Передбачають інформування на добровільній основі про екологічні характеристики продукції	Публікація екологічних звітів, екомаркування продукції, екологічні знаки якості
5	Добровільні угоди за екологічними позиціями	Установлюються між економічними суб'єктами, розмежованими різними полями інтересів (звичайно: уряд, торгівля, промисловість). Спрямовані на гарантування певних екологічних умов. Можуть мати більш-менш узаконений обов'язковий характер	Підписані угоди, самозобов'язання
6	Інструменти екологічного захисту споживача	Охоплюють заходи споживчих союзів, консультативних центрів, споживчі санкції	Економічні і моральні санкції, суспільний тиск
7	Нетрадиційні інституційні домовленості	Збільшують сферу відповідальності фірм, установлюючи нові відносини між виробниками і споживачами з приводу відповідальності за екологічні наслідки, а також відповідно розширюють саме поняття „продукції”	Еколінг, розподілення екологічної відповідальності і екологічних витрат, формування сумісних екологічних фондів
8	Нетрадиційні форми співробітництва	Встановлюють зв'язок між різними особами, що суперничають з метою досягнення двосторонньої вигоди	Співробітництво між виробниками й екологічними організаціями, між торгівлею і екологічними організаціями

Джерело: Екологічний менеджмент : навч. посіб. / за ред. В. Ф. Семенова, О. Л. Михайлик. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – С. 267-268.

Додаток Е

Таблиця Е.1

**Середня заробітна плата за видами економічної діяльності за місяць
у 2011 році (в розрахунку на одного штатного працівника, грн.)**

Вид діяльності	Січень	Лютий
Усього	2297	2338
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги	1392	1406
Лісове господарство та пов'язані з ним послуги	1865	2039
Рибальство, рибництво	1287	1246
Промисловість	2747	2749
Будівництво	1790	1889
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	2032	2068
Діяльність готелів та ресторанів	1542	1586
Діяльність транспорту та зв'язку	2813	2871
діяльність наземного транспорту	2353	2649
діяльність водного транспорту	2976	3462
діяльність авіаційного транспорту	8160	7970
додаткові транспортні послуги та допоміжні операції	3070	3059
діяльність пошти та зв'язку	2545	2454
Фінансова діяльність	4824	5063
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	2545	2669
з них дослідження і розробки	2769	2883
Державне управління	2473	2568
Освіта	1820	1866
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1607	1591
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	2079	2128
з них діяльність у сфері культури та спорту, відпочинку та розваг	2164	2237

Примітка: дані наведено по підприємствах, установах, організаціях та їхніх відокремлених підрозділах із кількістю найманих працівників 10 і більше осіб.

*Джерело: Офіційний сайт Державного комітету статистики України
[Електронний ресурс] – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.*

Додаток Ж

Таблиця Ж.1

Основні демографічні показники України у січні–лютому

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Чисельність наявного населення на 1 березня (осіб)	47207128	46859049	46590443	46314736	46101767	45923233	45745213
Середня чисельність наявного населення за січень–лютий (осіб)	47243973	46894285	46618244	46343700	46122739	45943090	45761874
Природне скорочення населення (осіб)	-75318	-73568	-58614	-61347	-44477	-42622	-36378
Кількість народжених (осіб)	65271	69270	74343	81603	83503	78991	79982
Кількість померлих (осіб)	140589	142838	132957	142950	127980	121613	116360
Кількість померлих дітей у віці до 1 року (осіб)	649	770	805	867	793	730	725
Кількість шлюбів (одиниць)	37096	39785	39615	30922	40623	30690	33662
Кількість розлучень (одиниць)	26566	26649	28440	27086	21949	20219	10031 ¹
Міграційний приріст (скорочення) (осіб)	1629	3096	3012	3419	2533	2908	3057
Загальний коефіцієнт природного скорочення (на 1000 осіб)	-9,9	-9,7	-7,8	-8,1	-6,0	-5,7	-4,9
Загальний коефіцієнт народжуваності (на 1000 осіб)	8,5	9,1	9,9	10,7	11,2	10,7	10,8
Загальний коефіцієнт смертності (на 1000 осіб)	18,4	18,8	17,7	18,8	17,2	16,4	15,7
Коефіцієнт смертності дітей у віці до 1 року (на 1000 живонароджених)	9,2	10,9	10,5	10,9	9,3	8,6	8,7
Загальний коефіцієнт шлюбності (на 1000 осіб)	4,9	5,2	5,3	4,1	5,4	4,1	4,6
Загальний коефіцієнт розлучуваності (на 1000 осіб)	3,5	3,5	3,8	3,6	2,9	2,7	1,4 ¹
Загальний коефіцієнт міграційного приросту (скорочення) (на 10000 осіб)	2,1	4,1	4,0	4,5	3,4	3,9	4,1

Джерело: Офіційний сайт Державного комітету статистики України

[Електронний ресурс] – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

Додаток 3

Таблиця 3.1

Динаміка обсягу реалізованих послуг*

	Обсяг реалізованих послуг (у ринкових цінах **), млн.грн.		Частка послуг, реалізованих населенню у загальному обсязі, %
	Усього	у тому числі реалізовано населенню	
2010 рік			
січень	13994,7	3939,6	28,2
лютий	14243,3	3878,7	27,2
березень	15650,4	4079,1	26,1
квітень	15787,9	4138,8	26,8
травень	15906,8	4317,8	27,1
червень	17551,6	4679,1	26,7
липень	17996,7	5024,3	27,9
серпень	18158,1	5078,3	28,0
вересень	18278,9	4829,1	26,4
жовтень	17899,7	4618,3	25,8
листопад	17993,8	4470,9	24,8
грудень	19766,7	4574,4	23,1
2011 рік			
січень	16020,8	4527,9	28,3
лютий	17171,8	4351,9	25,3
березень	20015,9	4958,0	24,8

* без урахування обсягів, реалізованих фізичними особами-підприємцями

** включаючи ПДВ.

Джерело: Офіційний сайт Державного комітету статистики України
[Електронний ресурс] – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

Додаток К

Таблиця К.1

Валовий внутрішній продукт у 2010 році за виробничим методом
(млн. грн.)

	І квартал	II квартал	III квартал	IV квартал	У цілому за рік
Валовий внутрішній продукт у фактичних цінах	219428	260150	304709	310320	1094607
Склад валового внутрішнього продукту					
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	6244	10620	42547	19552	78963
Добувна промисловість	11933	16903	17439	17556	63831
Переробна промисловість	32077	43838	43791	47444	167150
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	9514	8360	8577	9205	35656
Будівництво	4913	6557	8928	12068	32466
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	29861	37815	41393	43527	152596
Діяльність транспорту та зв'язку	27326	30578	32037	32527	122468
Освіта	13301	15273	13942	15133	57649
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	8952	10749	10524	11865	42090
Інші види економічної діяльності	57321	61136	69840	71152	259449
з них					
фінансова діяльність	15823	14242	19435	17587	67087
операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	24013	27489	29189	31409	112100
державне управління	11187	12467	13268	14496	51418
Оплата послуг фінансових посередників	-10987	-9769	-12907	-12151	-45814
Податки на продукти	29734	28582	29320	43322	130958
Субсидії на продукти	-761	-492	-722	-880	-2855

Джерело: Офіційний сайт Державного комітету статистики України
[Електронний ресурс] – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

Додаток К

Таблиця К.1

Валовий внутрішній продукт у 2010 році за виробничим методом
(млн. грн.)

	I квартал	II квартал	III квартал	IV квартал	У цілому за рік
Валовий внутрішній продукт у фактичних цінах	219428	260150	304709	310320	1094607
Склад валового внутрішнього продукту					
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	6244	10620	42547	19552	78963
Добувна промисловість	11933	16903	17439	17556	63831
Переробна промисловість	32077	43838	43791	47444	167150
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	9514	8360	8577	9205	35656
Будівництво	4913	6557	8928	12068	32466
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	29861	37815	41393	43527	152596
Діяльність транспорту та зв'язку	27326	30578	32037	32527	122468
Освіта	13301	15273	13942	15133	57649
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	8952	10749	10524	11865	42090
Інші види економічної діяльності	57321	61136	69840	71152	259449
з них					
фінансова діяльність	15823	14242	19435	17587	67087
операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	24013	27489	29189	31409	112100
державне управління	11187	12467	13268	14496	51418
Оплата послуг фінансових посередників	-10987	-9769	-12907	-12151	-45814
Податки на продукти	29734	28582	29320	43322	130958
Субсидії на продукти	-761	-492	-722	-880	-2855

Джерело: Офіційний сайт Державного комітету статистики України
[Електронний ресурс] – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.